

Малкъар жазычуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 1 (173) январь-февраль 2014

Учредительле –

КъМР-ни СМИ эм жамауат бла дин биригиулени
министерствосу, Жазычуларыны союзу

Баш редактор
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бёлюмню редактору)
Ёлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)
Зумакъулланы Танзиля
Мъзыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Толгъурланы Зейтун
Хубийланы Назир
Шауаланы Хасан

Кенгешчи къауум:

Абшаланы Магомет (Нальчик)
Атабийланы Али (Нальчик)
Бёзюланы Руслан (Москва)
Гербекланы Нюрюлю (Астрахань)
Ёзденланы Альберт (Черкесск)
Лайпанланы Билял (Норвегия)
Тамбийланы Бурхан (Карачаевск)
Темиржанланы Махти (Нальчик)
Тюменланы Мурадин (Нальчик)
Уфук Тузман (Турция)

**ЭЛБРУС
МИНГИ ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2014

ГУРТУЛАНЫ Мариям

КАВКАЗ - ЖАННЕТ КЕСИДИ ...

(Термилиу хапарла)

1

Мени бюгюн да сейир этдирип тургъан - сюргюнню кезиуюнде Кавказдан гитчечиклей, къагъанакълай окъуна, айырылгъан, неда сюргюнню ал ачы жылларында Орта Азияда туугъан таулу сабийчиклени, бираз ёсгенлей, таматала бла бирге Кавказгъа термилип башлагъанлары. Бу зат-

ны таматала кеслери да эслей эдиле. Аланы ата журтха термилгенлери, аны тансыкълагъан сёзлери, кюйлери, тарыгъулары сабийчиклени да жүреклеринде орнала эдиле. Сабий а, кёргенин унутмагъанча, эшитгенин да эсинде къаты сакълайды. Алай бош да угъай - эсинде суратлап! Дин ахлусу жаннетни суратын кёз аллына келтиргенлей ...

Ойнай эдиле жаланаякъ юч таулу сабийчик, къум жолну жанында «къум шахар» ишлей. Жолну бирси жанында уа - бичен тиш, - малны жай жыйылгъан къыш ашы. Ол тишге аркъаларын къысып, олтуруп эдиле эки таулу тиширыу, - жыллары келген эки таулу ана. Тынч масагъат эте эдиле ала. Кёзлеринде уа - жарсыу. Санлап бирде ала сабийлеге да къарайдыла, аланы «къум къалаларына». Ата журтну сагъына, ахтына эдиле анала. Сабийле да, къумну аякъларына къалай да, къоллары бла уа аны аякъ юсюнде къаты теплей, ызындан а аякъны къатайгъан къумдан акъырын-акъырын чыгъара, алай бла ишленген къум дорбунчукларына къууанадыла.

Айта тургъан оюмларындан бир жанына сёдегей чыкъгъанча, деди бир ана бирсине, аны эсин сабийлеге бура:

- Бу сабийле, иншаллах, Кавказгъа къайтырыкъ тёлюдендиле. Экибиз а хазна къайтайыкъ. Келир тюзлюк, ол келмей къалмаз, анга мен Аллахны бирлигинеча ийнанам.

- Айымыды,- деди бирси ана, - мен шо не да болгъуем да, юйюрюм халкъыбыз бла бирге ата-бабаларыбызны жерине къайтхы эди ансы. Кесим ючюн а - муратым бийикде болса да, къарыуум аз. Тюгеннгеме.

Бири-бири бла селеше тургъан анала, ойнай тургъан сабийлеге кёзкъулакъ болгъанларыча, балала да жууукъда олтуруп тургъан аналары бир-бир айтыуларын оюн арада эшите, эсге аладыла. Бютюнда «Кавказ», «ата-бабаларыбызны жери», «тюзлюк» деген сёзлерин. Анала узакъгъа кёрген эдиле. Экиси да келечеклерин уста билгендиле: къайтмадыла Кавказгъа.

Дунияны жарытхан ай да, кюн да, Кавказдан салам бере, ётедиле бийикде аланы обаларыны башлары бла. Сабийле да, уллулача, сюргюн-

де кѐп кырылган эдиле, учхан эдиле жаннетге аланы да мѐлекчиклеге айланып кыалган жанчыклары. Сюргон жыллада сакъланган сабийлени жюреклеринде уа, таматаладан берилген сыйлы сезим чакъган эди, - аланы кѐллерин Кавказгъа учундурган сезим.

Ол сезим хар халкъда да барды. Сюргон сынаган халкълада уа бютюн да. Журтларына кыйтыргъа онг тапмай, кѐп жунчугъан кырым татарлыланы жаш тѐлюсюне былай айта болгандыла: «Охо, тамата тѐлю, не десек да, эски жерин излей кызгъалады, Орта Азияда туугъанлагъа уа не керекди? Энди аланы ата журтларына Кърым угъай, Орта Азия саналыргъа тийишлиди». Болсада, тамата тѐлюден ёсюп келе турган тѐлюлеге жетген уллу сезим - ата журтуна, ата-бабаланы жерлерине тауусулмазлыкъ сыймеклик бу халкъны да сюргонден кыйтарганды, миллетлигин сакълаганды. Таулула да таусуз, тау хауасыз болалмагандыла, тау сууладан ичерге кюсеп тургандыла. Кавказны кѐрмей ёсген жаш тѐлю да, тамата тѐлю бла бирге ата журтуна сыймеклик сезимлерин бирлешдирип, бирча термилгендиле. Ала бла бирге уа сабийле, - уллусу, гитчеси да ...

2

Сейир тойюлмюдю сабийликге насыплы кезиугеча къараган? Жарсыулу, кыйын заманлада ёсген эселе уа сабийле? Сора къалай болур «насыплы сабийлик»? деригинг келеди. Сабийлигибиз кыйын болумлада ётген эсе да, биз сабийлик кезиуюбюзню жарык халда эсеребиз. Сабийлик сабийни ич дуниясыны психика тутхучуду. Ол анга тюшген кыйынлыкъ сезимни не амал бла да женгиллетеди. Аны ючюн сабий кыйынлыкъгына акъылын бурмай къояргъа болады. Кыйын сезимден къутулуп кыалыр ючюн, сабий кѐбюсюнде оюннга кѐчюп кыалады. Оюнлары бла кечине эдиле сюргонню кезиуюнде таулу сабийчикле да. Ач, жаланнгах болсала да.

Сабийлик - кючдю, сабий жюрекни хатадан - кыйынлыкъдан сакълагъан кюч. Саууту уа - о ю н .

3

Бир жол таулу кызчыкъла, тенгшичикле, гокка хансла юсюн басып кююучу бир талачыкъны эслерине тюшюрюп, ары тебиредиле. Элден чыкъдыла. Талачыкъда бютюнда кѐп кызыл шах-шахла ёсюучю эдиле. Аллай бир кѐп, талачыкъны юсюне кызыл кумач тартылып кыалганча. Ары жетип, кызчыкъла шах-шахладан кысымчыкъла этип кыйтыргъа умут этдиле.

-Эй-хей! Келигиз бери, бу сейирлик губугъа бир къарагъыз! - деп, чакъырады Халиматчыкъ тенглерин.

Барысы да алайгъа ашыгып жетдиле. Губу уа - бир уллу, тѐптѐгерек, топ киби, кеси уа, сют киби, чыммакъ акъ. Асли анга чѐп бла тиеме дегенлей, губу олсагъат жеринде тохтап кыалды. Тепмейди, тынгылап турганча. Чѐп анга жетер-жетмезден губу, акъ сютлей, тѐгюлюп кыалды. Не къабугъу дерча, жукъ жокъ, асыры жумушакъдан ол «сютге» кюшулуп кыалды. «Сютдеми» эриди?

Эл энди иги кесек артда кьалгъанды, сабийле уа алгъа барадыла. Кюн кыздырып башлады. Жай кюню. Кёкде бир булутчукъ да жокъ. Сай жерни кюн тюбюнде жылыннган хауасы кьалай эсе да бир энчи ийис этеди.

Алгъаракъда баргъан Сайхатчыкъны аякъ жанындан бир кьанатлычыкъ, «фыр-фыр» эте, кьызчыкъны да элгендирип, бир жанына, ауур кётюрюлюп, учду. Узакъгъа да учмай, жерге кьонар - кьонмаз дагъыда ол халда мыллыгын бир жанына ата да, бирси жанына ата, арлакъгъа-берлакъгъа уча турду. Сайхатчыгъ а, кесини аякъ жанына къарап, кьанатлычыкъны уясын эследи. Ичинде уа - сепгилбет гаккычыкъла. Кьызчыкъ, энишге ийилип, аладан бирин алды, тенглери кьатына чакъырып, гаккычыкъны кёргюзтдю. Нёгерлери да, гаккычыкъны кьол аязларына кезиу-кезиу ала, анга тюрслеп къарайдыла да, ахырында аны Сайхатны кесине къайтарадыла.

- Келигиз, бирер гаккычыкъны алайыкъ да, элтип юйде да бир кёргюзтейик аланы, - деди Сафиятчыкъ, нёгерлерине кезиу-кезиу соруулу къарай. Кьанатлычыкъ, адам тилин билгенча, тюз ол алай айтханлай, узакъгъа учуп кетмей, кьызчыкълагъа, уясына да жууукъда, биягыча «фыр-фыр» эте, тёммекчигин кючден кётюралгъан кьанатчыкъларын кьагъа, амалы къуруп, тегерекге уча да кьона турду. Ол алай бла сабийлени эслерин кесине бурду. Кьызчыкъла аны кёрюп, армау болдула. Сора кьанатлычыкъгъа жанлары ауруп, бир бирге къарашдыла.

- Гаккычыкъланы юйге элтмейик, жерлерине салып кьояйыкъ, - деди Сайхатчыкъ. - Жарсытмайыкъ бу кьанатлычыкъны.

- Ол, гурт жатып, гаккычыкъланы жылытып тура эди, балачыкъла чыгъарып ючюн, - деди Асли да.

- Бизден кьоркъуп, учуп айланады тегерегибизде, - деп кьошду Сафият да, алгъын айтхан сёзлерине чогъеж болуп.

- Алайды, алай, - деди Захира да. - Эсигиздемиди, устазны дерсе айтханы? «Уя кёрсегиз, - деген эди да ол, аны бузмагъыз. - Табийгъатны сыйлы жанларычадыла уялада ёсерик балала. Ала да, сыфатлары бизден, адамладан энчи болгъанлыкъгъа, сабийчиклечадыла аналарына».

Кьызчыкъла, бираз излеп, уяны табып, гаккычыкъланы артха, жерине салдыла. Ала бир кесек узайгъандан сора кьанатлычыкъ да мыллыгын уясы таба атды, уясына кирди.

Тохтау жокъ, ашыгъыргъа керекди. Шах-шахла ёсген талачыкъ алыкъа иги кесек узакъдады. Ойнай-кюле, кьызыулукугъа да артыкъ эс бурмай, сабийле кырдыгындан эсе юзмези асламыракъ бир жерге жетдиле. Кырдык къуршалагъан, юзмезден кёпчюген бир жерчиг а кесини кюл бетли угъай, боза бетли юзмези бла тегерекдеги жерни бир кьотуруча кёрюнеди. Боза бетли боз жерчик. Алайгъа, биринчи болуп, Жамиля бла Асли жетдиле. Аланы сакълап тургъанча, бир уллу гургун, кырдык башларын тептире, чыкъды да боз юзмезни ичине, сууурулуп, ташайды. Къарыны уа аны эки жанына жарты тегерек кёбюп эди. Гургунну ызындан сюркеле баргъан къуйругъу уа, кесинден кьысха болмаз дерча, алай узун эди. Сабийле Жамиля бла Аслини кьатына терк жыйылышдыла, ала

гургунну кёрюрге кечикдиле, алай аны юсюнден эки нёгерчиклери айт-ханда уа, сейир-тамашагъа къалдыла.

- Таза да сарыуекге ушай эди,- дей, Жамиля, узунуракъ ёсген эки чёпню бир бирине тиреп, юлгюге кёргюзтдю: «Ма быллай бир а болур эди».

- Баям, ол къарынын кёптюрюп тургъан гаккычыкъларын жылы юз-мез бла жылытханлыгы болур. Аланы ол халда жылыта кетсе уа, гаккычыкъладан гитче гургунчукъла чыгъарыкъдыла.

- Къайдан билесе аны? Ол хазыр гургунчукъла табарыкъ эсе уа? - деп сорду Сайхат Аслиге.

Бу сорууну эшитгенлей, барысы да жаба-жубугъа кирдиле. Бирлери Асли айтханнга ийнана эдиле, бирсилери уа Сайхат бла бир акъылгъа келише эдиле. Ахырында тюз жууапны устаз бла бирге тохташдырыргъа къойдула.

Сабийле барлыкъ жерлерие жууукълаша келедиле. Алгъа тюрсюнлю гокка хансла тюбейдиле: акъла, кёкле, сарыла .., аланы араларында аз-аздан шарх-шархла да. Ала кёпден кёп кёрюне башладыла. Ма энди уа къызчыкъланы аллында жаланда къып-къызыл шах-шахла. Ала асыры къалын ёсгенден энди бир башха гокка ханс эсленмейди, къайры къарасанг да - тала саулай къызыл къумач бла жабылып къалгъаннга ушайды. Сабийле, къууанч тыпырлы болуп, шах-шахладан кеслерине бирер къысым жыйдыла.

Бир женгил аязчыкъ, уруп - уруп, ётеди. Къайдан келеди ол, суйюнчо айтхан кибик, аз аязчыкъ, кюнде бираз жылынып жетген. Олму кёллендирди сабийлени дагъыда тегерекни, тийрени кёрю ючюн, тала ичи бла алгъаракъ барыргъа,- гюл къысымлары да къолларында. Аязчыкъ къайдан келгенине уа ала энди тюшюндюле.

Тамашаны уллусу уа ма энди кёрюндю: сабийлени андан ары жолларын кесерге деп жаратылгъанча, бир уллу суу таланы ичи бла жагъаларын жалай бара эди. Андан ургъан аяз энди иги да сезиледи. Бу Чуй тюзюнде баргъан кенг эм терен илипин эди. Аты уа - БЧК (Большой Чуйский канал). Тюздеги элдеде жашагъан кёчгюнчю таулула анга «Бычыка» деучю эдиле.

Къызчыкъла жашагъан элни бир жол Бычыка бек талагъан эди. Битимлени сабанлада жерден ёрге къарагъан кезиуюлери эди. Сабанланы кёрген эки кёзю бла тенг жиляр эди. Жайылгъан суу бир-бир юйлени арбазларына жууукълаша келе эди. Халиматчыкъ жашагъан тийреде уа хал бютюн къоркъуулу болду. Ол кезиуде къоншу- тийре, бир болуп, сабийлени къоркъууларын бек алгъа этдиле. Аланы - гитчелени- бирге жыйдыла. Арлакъда, бийигирек жерде оруслула жашай эдиле. Тургъан жерлери ёргерекде болгъаныча, ишленнген юйлерини мурдорлары да бийик эдиле. Юйлерине сайналарына тирелген тапкала бла чыгыучу эдиле. Халиматчыкъ ол кезиуде гитче къызчыкъ эди, алай аны эсинден бир да кетмегенди элни Бычыка басхан кюн.

- Хусей, мени тамата къарындашым, суугъа тобукъларына дери кирип, мени суу башы бла аргъы жанында сюелген кичи къарындашыма,

Азретге, сызгъан эди. Азрет а, мени хауада тутуп, атылгъан топну тутханлай, къатында сакълап тургъан нёгерлерине берген эди. Нёгерлери уа - тёртеулен.

Халиймат айтханнга кёре, тёрт адам, кезиу-кезиу, алай бла къутхарылгъан сабийлени терк окъуна орус юйлени арбазларына жетдирип къайта эдиле. «Бирикген иш сёгюлмез» дегенлей, элдеги кишиледен аслам къауум, колхоз техникадан керекли болгъан затланы да алып, Бычыкагъа ашыкъдыла. Къолларында жугары, кюреги болгъанла да бар. Арлакъдагъы, берлякъдагъы элледен да болушлукъ келди. Жыйылгъан адамла Бычыканы седиреген жагъасын «жамадыла».

Сабийле тохтап къарайдыла бу «черек» дерге тийиншли болгъан илипиннге. Узуну бла къарасанг, бу деменгили илипинни сууу кёзкёрмезде тас болады. Эни бла къарасанг а, жаланда жомакъда айтылыучу сарыуекни сыртычады, толкъун а бир да элемезсе, не уллусун, не ууагъын. Теренди Бычыка. Къызчыкъла, анга къарап, масагъат этедиле. Ала жай солууларында эл ортасындагъы кёлде сау кюн узуну жууунуп туруучуларынымы эслерине тюшюредиле? Огъесе, ол кёлню, жюзюп, бир жагъасындан бирси жагъасына ким алгъа жетер деп, эришиучюлеринми? Энди уа, илипинни жанында тохтап, неге сакъ шошайдыла? Бычыка эди аланы эслерине сакълыкъ сезим кийирген. Ол сабийлени «шырр-тыкъ-тхлукъ» дей, жаратыла да, бурула кетип, ёчюле баргъан шорхалары бла къоркъута эди. «Бери уа бир киригиз да, киргенни шорхам бла жутарма»- деп, жаныгъан халы бар эди сай ёзенде сюркеле баргъан «суу жаныуарны». Шорхала уа, бирде тунчукъгъанча, жокъ бола, бирде уа жангъдан жаратыла, суу башы бла барадыла. Бирлери, табакълача, уллула, бирсилери уа аланы “сабийлерича”: уллайгъанладан башлап, гитчечиклерине дери; бек гитчечиклери уа от юсюндеги кастрюлде суу къайнаргъа тебирегенде чыгыучу кёмюкчюклерича, жокку-жокку болуп. Аланы кёргенлери да къызчыкъланы жүреклерине бир тюрлю ауурлукъ келтире эди. Энди ала не айтыргъа, не этерге да билмейдиле.

Биринчи болуп, Асият эсин жыйды да, къыз нёгерчиклерине бир соруу берди:

- Айтчыгъыз бир: «Бычыканы бу жагъасындан аргъы жагъасына, къоркъмай, жюзюп чыкъсанг, санга Кавказгъа къайтыргъа эркинлик бербиз» - деселе, не этер эдигиз? Жюзермегиз?» Сабийле, илипинни да оюнчакъ халда хайырлана, ёчешиуге кирдиле, аны оюннга айландырдыла. Сёз оюн сабий къызланы тирилтди.

- Ёлсем, къалсам да, жюзерем,- деди таукел, биринчи болуп, Асли.

- Ай, ол эркинликни бир тапсакъ эди уа ...

Асият а экинчи сорууун Халиматха береди:

- Халимат, сен а, «Кавказгъа сени иебиз, бир къарангы кече жангыз кесинг къабырлада къалыргъа айтсанг» дегеннге не жууап бериренг?

Халимат мудах болду. Ол анасын Кавказдан кем кёрмей эди. Анасын, былтыр чюгюндюр ёсген бахчада онгсуз болуп къалгъанында, чюгюндюр ташыучу машина бла теркирек юйюне жетдирген эдиле. Кёп

да турмай, ол сабийлерини туурасында ауушхан эди, аланы барын да жилаулу этип. Халимат а аны хапарын башхаланы эслерине салыргъа суймей, бир кесек тынгылап, Асиятха жууабын къайтарды:

- Бир арсар болмай къалырем.

Къызчыкъ керти айта эди: ол этген хыйсап бла, барып, былтыр асыралгъан анасыны къабырына къысылып, тангнга чыгъаргъа таукел эди. Болсада аны ючюн бериллик эркинлик бла анасындан энди ахыр да узакълагъа кетиу аны жүрекчигинде бирге сыйыналмай эдиле.

- Сен кесинг а, Кавказны керти да суйгенинге не бла ийнандырлыкъса, айтчы да бир, -деди, Асиятха айланып, эсде болмай тургъанлай Сафиятчыкъ.

- Айтайым, нек айтмайма. Суйген а алай сюеме да, алай сюеме, учупму кетерем ары, журналадача, бир къарыулу къанатларым болсала эди ... Сора, биринчи Сафиятчыкъгъа кёз жетдирип, башха нёгерлерине да кезиу къарап, Асият, ант этгенча, жууаплады:

- Кавказгъа къайтыргъа эркинлик берселе эдиле, шо, барып, тонгузну шытылы гемхотун окъуна уппа этер эдим, аны бир да къыйынлыкъгъа санамаз эдим.

Къызчыкъла, ёчешиу оюнларына биринчи кийирилген уллу сууну атын - Бычыканы - къоюп, бютюнда аны ичи бла аргъы жагъасына чыгъаргъа кереклигин да, къуру да хаман «Кавказ» деген сёзню энчилеп тургъанларын сезмей къалгъандыла. «Кавказ», хар таулу юйде суйюлюннген жер аты, сабий жүрекчиклени да кесине, мукъладисча тартып, Бычыканы да унутдуруп, кеси алгъа чыкъгъан эди. Жангыз да Жамиля эди Бычыканы эсинден кетермей тургъан. Жамиля шахардан элге кёп болмай кёчген юйюрденди. Классда аны биринчи кюнледе эл къызчыкъла къатына жанламай, «ша-а-хар-лы» деп, чуйгюн этип турдула. Жамиляны хар дерседе «бешле» алып тургъанын эслегенде уа, анга жакъ басып, кеслерине къошдула.

Сагъышлы эди акъыллы къызчыкъ - Жамиля. Ол ангылай эди: не къаты соруугъа да керти жууап берилгенликге, ахырында уа, суйсенгсуймесенг да, Бычыканы аргъы жагъасына жүзюп чыгъаргъа керекди. Жамиля уа элдеги кёлде окъуна жүзе билмейди. Тюз да Асият Жамиляны аллына келип, сорууун берирге, Жамиля, аны ауузуна чабып, эсине келгенни, ачы кертини барына эшитдирип айтды:

- Хы, мен да сизнича не жийиргенчли, не къыйын ишни этсем да, Бычыкадан жүзюп ёталмам. Да сора мен - мында, Кавказ а - анда, бир бирден бек узакъда къалабыз. Алай туююлмюдю?

- Мен кесибизни школубузну къатындагъы кёлге окъуна, жүзе билмегимден, базынып, киралмайма.

Къызчыкъла шош болдула. Бетчиклерине къарасанг, - мугурайып. Жамиляны сёзлери аланы жукъудан уятханча этдиле. Ауур эдиле ол керти сёзле, баргъан жолунгдан хор бла артха бургъанча. Умут алгъа учундургъанлыкъгъа, жашау болум а - огъурсуз, кёчгюнчюлени онгун къурутхан. Ма андан жаратылгъандыла дерчады кёчгюнчюню жүрегинде быллай тизгинле:

*Биз туугъан жерге термиле, алай
Бир талай жылны жашадыкъ.
Адыргы тапхан гыржын бурхуну
Жилямукъ къатыш ашадыкъ.*

*Ёмюрде эсде турурча, алай
Къыйынлыкъ келди хар юйге,
Кёз аллыбыздан къалай кетерле
Ачдан къырылгъан сабийле!
(Бёюланы Абдулхалим. «Адамлыкъ унутулмайды»).*

Элден Бычыкагъа дери ойнай-кюле келген сабийле энди жарсыгудула. Андан ары ойнар кёллери чёгюп, ала юйлерине къайтырларын эслерине келтирдиле. Хар бири жерден гюл къысымчыгъын алды. Болса да Бычыкадан жылынып келген аязчыкъ шах-шахчыкъланы бираз къурутупду . . . Бара эдиле сабий къызла артха, эл таба. Юйлерине жетгенлей, ала шах-шах къысымчыкъларын кими кружкадагъы, кими банкадагъы суугъа салдыла. Шах - шахчыкъланы бирлери, сууда эс табып башладыла, алай сабакъчыкълары бюгюлгендиле, ёрге тюзелалмайдыла. Кёбюсю, ариу башчыкъларын энишге ийип, ёлю жукъуларына батдыла. Битимге да, адамгъача, къыйын болур туугъан жеринден айырылыу.

4.

Эшелонну «бугъасы», къара тютюнюн тёгерекге жая, тохтады бир ауукъчукъгъа. Вагонну эшиги, темир таууш эте, ачылды. Ол кезиуде тышына ашыкъ - бушукъ чыгып, артха мычымай къайтхан жаш тиширыу бушуулу хапар келтирди: къоншу вагонда ёлген сабийчикни темир жолну къатында жууукъ жерде таш зыгъыр бла юсюн жапдыла. «Бугъа» узун ёкюрдю. Сабийчикни асырагъан адамла вагон ичине муштухул ташайдыла.

Хапар келтирген тиширыуну жанында юч сабийчиги бла бирге жаш ана жерлешипди. Кесини анасы да биргесинеди. Ол хапар жаш ананы санларын титиретди. Кёюнундагъы жашчыкъ, бешигинден замансыз айырылгъан, атлар кезиучюгюне жетген сабий бек къаты ауруйду. Сабий бек азгъанды, эти-бети къалмагъан кибикди. Жилияйды жаш ана, тауушсуз жилияйды. Ынна уа, ачы хапарны эшитгенлей, туудукъчугъуна къоркъа, адыргыгъа къалгъанды, оу-шау этеди, Аллахны кючюне ышана, тилегин анга бурду: «Ой, сыйлы Аллах, сенден тилейме бу гюнахсыз жанчыкъны жол жанына атдырып къоймай, барыр жерибизге саулай жетдир! Я, Аллах . . .» Ынна, къызы бла бирге жилигъан да эте, дагъыда къызын жапсарыгъа кюрешеди. Бирсиле да, сабийчиклерине къоркъа, сагъайыпдыла. Эл эфендиси да сюргюн жолдады. Хапчюк къысымны юсюнде олтуруп, ауругъан сабийчикге къайгъылы къарай, анга жазыкъсына келеди.

Биргебизге келген сабийчикле - урлукъдула. Миллетни урлугъу. Урлукъ сакъланса, бир миллет, Аллах айтса, тас болуп да къалмаз, - деди эфендини юй бийчеси. - Къаргъышда айтылгъанча, юйю къуругъанн-

га, бош кьалгъаннга «юй бийчеси» деп да кьалай айтхын энди? Къайда кьалды «бийчени» юйю? Жашлары уа фронтда.

Ауругъан жашчыкъны бешжыллыкъ эгешчиги, ач болуп, хапчюк кьысымчыкъланы ичине кьолчугъун жашырын сугъа, бир къабар зат излейди. Кьолу бир тукъур-мукъур затчыкълагъа тийди. Ала жау ийис этедиле. Ала неле болурла? - Ынна жолгъа алгъан, кьой жау ийис этген кьуурдакыла. Аланы, бирем-бирем чыгъара, кьызчыкъ тузлу кьуурдакыладан биразын ашады. Бир кесекден а кьызчыкъны, тэзюп болмазча, аллай суусаплыкъ кьысды. Ол суу тилейди. Суу ахыры да жокъ. Кьызчыкъ биягъы «уучулукъгъа» чыкъды. Аш, юй керекле болуп, хар кёрюннгенин, кёзге туура болмагъанларын да кьозгъай бара, ыннаны уллу жез кьумгъанын эследи. Аны бурун кьыйыры быстырла арасындан тышына чюелип тура эди. Ичи суусапдан кюе тургъан сабий кесин ол кьумгъаннга атды. Олсагъатдан, кьумгъан бурнун кьолчугъу бла кьаты кьысып, тамагъына дери аузу толу тогъуп уртлады. Кьумгъанны ичинде уа суу угъай, патеген эди. Ынна аны жолгъа отлукъгъа деп алгъан эди. Кьызчыкъ, абызырап, кьыйын солуй, жилады.

- Оу кюнюм, патеген ичгенди, суу сунуп,- деп, анасы да абызырады. Вагонда барысы да кьыйнала эдиле суусапдан. Ынна, кьызчыкъны олтуртуп, аллына кьолан кастрюлчюкню салып, айтды:

- Хайда, балам, бери кьусуп тур, башха амал жокъду,-деди.

Кьызчыкъ, энди кесин ёлюп кьаллыкъ сунуп, анга бир бек ийнанды. Сау кюн, тохтай да аз-аздан кьуса турду. «Бу не сейир, кюн озду, кече да болду, мен а жашап турама, ёлмейме нек эсе да» деген оюм келди кьызчыкъны кёлюне. Вагонну адамлары хар кьайгъылы сорууларын эфендиге айтханларын эслеп турду да, кесини ёлюрюн борчха санап тургъан сабий, эфендиге айланып, сорду:

- Эфенди, мен бюгюн ёлмедим да. Сора мен тамбланы ёллюкме?

Тунтуюп олтургъанла сабийни ол сёзлерин эшитгенде амалсыздан ишармиш этдиле.

- Сен ёллюк туююлсе, неди бу айтханынг? Сен тамбла да ёллюк туююлсе, кёп жашарыкъса, бир да кьоркъма, - деди Бияслан эфенди кьызчыкъгъа.

- Сен нек ёлесе, сени душманынг ёлсюн, - деди арлакъда олтуруп келген бир тиширчу.

Андан-мындан биягъы “урлукъ” хапар чыкъды. Жетер жерине жетип, анда онюч жыл

Кавказгъа термилип тургъанларын да “урлукъну”- сабийлени кьайгъылары таматаланы жүреклеринден бир да кетмегенди.

Экинчи кюн кьызчыкъ сау кьаллыгъына ийнанды.

«Бугъаны» ёкюрюуу бла эшелон тохтады. Кьоншу хапчюк тебеден тёрт башлы юйюрню башчысы - тамата кьыз Шамдарий, вагондан тюшюп, терк окъуна кьайдан эсе да бир шеша суу, дагъыда бир лимонад суу да алып кьайтды. Аны кьызчыгъы лимонад шешаны: «Кьызыл суучугъум, кьызыл суучугъум»- деп, анасыны кьолундан кьууанып алды. Бирси сууну уа, кеслери бираз ичип, шешаны ичинде кьалгъанын Шамдарий

суусабындан ичи кюе тургъан башха да бир кызычыкыгъа узатды. Къалай бир сууаплыкъ алды жанына!

Жетди ол кюн да, кѣчгюнчюле талай заман эхчеленген вагонладан тышына ахыр да чыгъарча. Къыйын ауругъан гитче жашчыкъ да вагонда ёлмеди. Ыннаны тилегими жетди Аллахха, къалай болса да, гитче жанчыкъ, ёлюм бла сермеше, аны хорлады. Асфальт тюбюнден, аны жырып, ёрге, кюн жылыууна чыкыгъан чирчикге ушамаймыды бу? Эфенди къарысуз «жигитчикге» жангы ат атады - «Ёлмезжан».

Сабий аз-аздан айный, жюрюрге, сѣлеширге да юйренди. Ёлмезжан уруш бара тургъан кезиунде туугъан эди. Ол «уруш сабий» болгъанын кеси да кылыкълары бла билдирип башлады. Тамата къарындашына жашчыкъ бютюнда бек жууукълашады, - къарындашы къагъытчыкълада тюрлю-тюрлю, заманны кесине кѣре, суратчыкъла ишлейди. Ол суратлагъан танкаланы, самолётланы, тюрлю-тюрлю погонланы, бешмюйюшлю жулдузну Ёлмезжан бир бек жаратды. Ёлмезжанны, суратчыкълагъа кѣз къакъмай къарагъанын эслеп, аланы барын да къарындашы анга берип къойду. Ала эдиле бу гитче жашчыкъны биринчи илляулары.

Бир жол къарындашы, къаты къагъытдан чынла кесип алып, аланы Ёлмезжанны келекчигини инбашларына тюйреди, жулдузларына кѣре «лейтенант» этди. Жашчыкъ ол кюн кесине «лейтенант» дегеннге жууап да бермейди. «Лейтенант Ёлмезжан!» дегеннге уа, къолчугъу бла «чес» берип, не айтырын сакълайды. Къарындашы Ёлмезжаннга не кюн къаллай даражалы чынла тюйресе, жашчыкъ кесини атын анга кѣре сезе башлады.

- Ёлмезжан, бюгюн а сен кимсе? - деген болса, сабий къайда «генерал», къайда «ефрейтор», къайда уа «капитан» дейди. Жашчыкъны аууздан айтылгъан сѣзлюгюне бу чынланы атлары чыкъмаздан кирдиле.

Ол сѣзлюкге дагъыда бир бек багъалы сѣз энчи орналгъан эди. Аны Ёлмезжан таматаладан кюн сайын эшитеди. Ол «Кавказ» деген сѣздю. Бир жол, юйде аш болмагъандан, Ёлмезжан бла къарындашы, топуракъ полда жер этип, ушхууурсуз жатдыла. Жукъу да сабийге аш кибикди - къарыу къошады, тирилтеди. Танг алада Ёлмезжанны тюшюнде тыхсыгъан тауушчугъу сакъ къалкыгъан анасына жетди. Ана, секирип къобуп, баласыны къатына жетди. Бир уллу макъа, аякълары да жайралып, Ёлмезжанны мангылайына жабышып тура эди. Бир затла айтыргъа сюйгенча, макъа тамакъ къошун ёрге жыя да, энишге салындыра тура эди. Къоркъуп кетер умуту уа жокъча. Ана терк окъуна сибирткини алып, аны бла макъаны сабий бетинден чартлатды. Сора, ол халда босагъагъа жетдирип, макъаны арбазгъа сибирди. Уллу макъа, секире-секире, арбаз жаны бла баргъан кир илипинчикге жетип, аны ичине кѣмюлюп кетди.

- Мама, мен тюш кѣргенме,- деди жашчыкъ, - ариу тюш.

- Айтчы да бир не кѣргенинги,- деди анасы.

- Эсингдемиди, б и з К а в к а з д а ж а ш а г ь а н д а ... - деп, башлады жашчыкъ. Кюн сайын кѣчгюнчюлени энди ауузларындан кетмеген, сабийлеге дери да адамланы эслерине сингип къалгъан сѣзтутушну Ёлмезжанчыкъ да биринчи кере тилине келтирди. Анасы айтды:

- Къой, харип, къой. Кавказ угъай, сен бешикчигинги окъуна эсинге тюшюраллыкъ туйюлсе. Билмегенинги айтма. Тюшюнде макъаны уа кърмегенмисе? Тур хайда. Уяндынг эсе, кийинген да эт. Тур! Тур хайда!

Жашчыкъ тобукъдан кийген кѣнчекчигин шинтикде кърмегенинде анасына сорду:

- Къайдады мени кѣнчеклерим?

Кюн сайын биргелерине ойнаучу оруслу къоншуларыны жашлары Вова бла Санядан эшитип тургъан болур эди Ёлмезжан «брюки», «трусы» деген сѣзлени. Андан айта болгъанды «кѣнчек» деген сѣзню кѣплюк санда.

- Шо бизни бери ийгенле бизни кюнюбюзге къалгъы эдиле, - не кѣнчекле хапарын айтаса? Бир жамаулу эски кѣнчекинг барды да, иги изле, жастыкъчыгъынгы тюбюне да къара, - деди ана сабийине. Ол а кѣнчекчигин керти да жастыкъчыгъыны тюбюне салып тура эди. Жанында алыкъа жукълап тургъан къарындашын уятмаз ючюн, юслерине жабылгъан жабыуну тюбюнден тыншчыкъ чыгъып, Ёлмезжан кѣлекчигин, кѣнчекчигин да кийип, арбазгъа чыкъды. Эрттен аяз аны тирилтди. Анасы ызындан кружка толу суу алып жетди да, жашчыкъгъа бетин жууаргъа болушуп, юйде этер ишине ашыкъды. Ол а не иш эди? Вова бла Саняны анасы къоншулукъ халда анга тюнене кечирекде литр сыйынган банка толу къудору берип кетген эди. Ана, ол къудорудан бир кесегин биширип, юйюрню эрттен ашын хазырлай башлагъан эди. Ёлмезжан, къайтып, гытыгъа киргенде, къудору бишген ийисни ичине солуй, анасына къадалды:

- Мама, мен ач болгъанма. Берсенг а къудору. Берчи манга къудору!

- Тохта бир! Къарындашынг да алыкъын жукълапды. Ол да бир къопсун.

Жашчыгъ а:

- Угъай, угъай, юлюшюмю бер! Мама, мени юлюшюмю бер! - дегенин къоймай эди, саз бетчигин анасына буруп.

Дауургъа тамата жаш да уянды. Ол а, терк окъуна кийинип, жатхан жерин да жыйып, къол-бет жууду. Ана эки сабийине да бишген къудорудан «юлюшлерин» берди. Тюненеден бери ач болуп тургъан сабийлерин тойдурду.

5.

Таулу жашчыкъ Тахир къыргъыз элде жашай эди. Бир жол аны къолуна бир сейирлик китапчыкъ тюшдю да, ол аны окъуп, терен сагъышланды. Ол китапчыкъ аты Серѣжа болгъан бир жашчыкъны юсюнден эди. Аны атасы, анасы да геологладыла. Экисине да бир узакъ жерге кетерге тюшеди. Бир жылдан а Москвагъа, кеслерини фатарларына къайтыргъа керекдиле. Ол кезиуге дери ала Серѣжаны Узакъ Востокда орус эллени биринде жашагъан ыннасына аманат этип ашырадыла. Ынна, поездде келген туудукъчугъуну аллына чыгъып, къууанып, аны ийнаклай, тургъан элине, жашагъан юйюне биргесине алып келеди. Эл десенг а - бир аламат ариу жер, табийгъат ариулукъдан не юлюшюн да алгъан-

ды дерча. Москвадагы фатарда уа, иелери кьайтхынчы, Серёжаны ана-сыны кьарындашы Иван Петрович кьалгьанды. Жашчыкь анга «дядя Ваня» деучюдо. Дядя Ваня уа Серёжаны бек сюеди. Серёжа элде жангы тенглери бла бирге заманын бек зауукьлу ётдюреди. Атасы бла анасы, айтылынган молжалларына кёре, ишлерин бошагьанлай, ыннаны юй-юне келип, бираз элде солуп, ыннадан да тансыкьларын алып, Серёжа бла бирге юйге, Москвагьа, кьайтыргьа умут этген эдиле. Ол кезиу жуу-укьлаша тургьанлай, ала ыннагьа кьагьыт иедиле. Жазгьанларына кёре, тутхан ишлери созулурчады, жашчыкьны быйыл эл школгьа беририн тилейдиле. Серёжа элге юйюрсюннген этгенликге, Москваны уа бир бек кюсейди. Москвагьа тенг ол бир жерни да санамайды. Да керти айтыла болур «Москвада бир болмагьан ариулукьну кёрмегенди» деген жангы нарт сёз. Жашчыкьны Москвагьа тансыкьлыгы энди бир да чексизди. Ынна энди амал да табалмайды аны жапсарыргьа. «Сени ол узакь, кьыйын жолгьа атанг, ананг биргенге болмай иерик туююлме», - деп кьояды. Серёжа кеси аллына, не тюрлю жолланы кьыдырса да, Москвагьа жетгинчи барыргьа таукелленеди.

Ыннадан жашырын кетерикди, бир да иймезлигине толу ийнаныпды да. Москва бла ынна жашагьан жерни арасын жашчыкь картасыны юсюнде кьалам бла тюппе-тюз ызлайды. «Мен бу ызлыкьгьа кёре, тохтамай барып-барып турсам, Москвагьа жетерме, - дейди жашчыкь ичинден кеси кесине. - Жетсем а, анда мен дядя Ваня бла бирге турлукьма». Жашчыкьны акьылына кёре, ол, аз да бир жанына сюрюшоп кетмей, аллында не чыкьса да, андан да озуп, алгьа барлыкьды. Алгьа, жаланда алгьа!..

Китапны бу жерин окьуй тургьан Тахирни жүрегин Серёжаны оюмлары кьабындырып кьойгьанча этдиле. «Керти да, - хыйсаплайды Тахир, - мен да, Серёжача, картагьа кьарай, тюзюнлей барып турсам, бу кьыргьыз элчикден Кавказгьа жетерем. Кавказ Москвадан да игиди. Кавказ, амма айтычулай, жаннет кесиди, “жер башындагы жаннет”. Жашчыкьгьа бек ачыу тийген зат а неди десенг, атасы бла анасы ай сайын комендантны аллына барып, аны журналында Кавказгьа кьачмазлыкьларын кьол салып белгилейдиле. Тахирге 16 жыл болса уа, паспорту болгьаннга кьарамай, ол сыныкьлыкь кьол салыуну унарыкь туююлдо. Ёлтюрюп кьоярыкь болса да, угьай! Ол кесине кьачан болса да 16 жыл боллугьуна чюйре кьарайды. Керек туююлдо паспорт алыу да, ол анга байрамлыкь туююлдо, ол болса, комендант аны олсагьат кьол салыргьа борчлу этерикди. Атасына, анасына бир жаны ауруйду, бир а аладан себеплик сакьлайды: таукел болсунла, комендантны аллында кеслери ни сыйларын тюшюрмесинле! Жашчыкьны жүреги, чыгьыпмы кетеди дерча, бир бек урады. Ол, ичинде шакьасы болгьан гитче мияла шешачыкьны алып, дефтер кьагьытны кьаты буруп, аны шакьагьа сугьуп чыгьарады. Аны бла кьабыргьада жазады: «Зулмулукьну да, анга бой салгьаныгьызны да жаратмайма. Манга кьайгы этмегиз, мен Кавказгьа кетдим». Айтылган да этилген кибикди. Тахир жарты гыржын бла бир шеша айранны быстыр хьызенчигине салып, картасы да хуржунда,

юйден чыгып кетди. Эл кыйырына терк жетди. Аллында кенг асфальт жол. Анга трасса дейдиле. Тюрлю-тюрлю жюк ташыгъан машиналар, автомобилле, уллу автобуслар бу жолда ары да, бери да озадыла. Тахир алагъа къол кётюрмейди: таймай, шашмай, тюзюнлей алгъа барыргъа сюеди. Артха къараса, элчик энди узакъда къалгъанды. Жылы кюн жашчыкыны базындырады, Тахир бир затдан да къоркъмайды. Аллына ит чыгып къалса уа, Тахир, аны эсине алып, кесине таякъ да мажаргъанды. Бара-бара кетгенинден сора, аны аллында, арлакъда, темир жол кёрюндю. Ол темир жолну да артда къююп барады. Жомакълы, айтхылыкъ Кавказ жашчыкыны эсинден кетмейди. Бир кесек солур ючюн, Тахир жашил къыртышге олтурду. Картасына къарай, ол кесине бютюнда бек базынды. Айранчыгъындан, тогъуп, бир уртлады да биягъыча жолуна атланды. Алгъа! Алгъа! Къоркъмай, алгъа! Тюппе-тюз баргъанлай турургъа! Кавказ, не узакъда болса да, алдады!

Энди Тахир баргъан жерде не жол, не юй кёрюнмейди. Алгъаракъда бир гытычыкъ кёрюнген эди - темир жолну сакълагъан къалауураныкы эди ол. Энди уа жангыз гытыны да, артха къарасанг, къайдагысы да билинмейди. Жашил жашнагъан жер бла Кавказгъа бара турады сюргюндеги халкъыбызны бир баласы ...

Кюн да болушады жашчыкыгъа, аны кёлюн кётюрюр муратда табийгъатны ариулугъун жарыкъ халда жүрегине сингдиреди. Ма, жарыкъ дуня: эркин ёзен, ариу, къолан гебенекле гюлден гюлге уча, чыпчыкъ тауушла, ма чапыракъ юсюнде уа акъ сепгилли, къызыл юштайчыкъ, къанатчыклары керип, учаргъа хазырланып тургъан, Тахирни аякъ тюбюнден чыкыгъанча, жашил гургун балачыкъ ашыгышлы жер жепичигине ташайып къалды, гокка хансла ачылып ... Жашчыкъ кесин табийгъатны къучагъына киргенин сезеди. Алай а, ол эсинде тутады, - юйде эшите тургъан хапарларына кёре, Кавказны табийгъаты мындан кёп да ариуду, саулай да «Кавказ - жаннет кесиди» ... Тахир, олтуруп, дагъыда бир солуду. Кюн аз-аздан кете барады. Сабий жаш аны эсге алалмайды. Ашхам а боллукъду, не десенг да. Ызындан а кече жууукълашыр. Къарангы да болур. Тахир бусагъатда ариулукъдан башха бир затха да эс бурмайды. Артха, юйге заманында къайтса иги боллукъ эди. Алай, не медет, ол, туруп, энтта да алгъа барады. Картада ызланганыча, баргъан жолун тюппе-тюзге санайды. Аны баргъан жолуну ызын ызлап къарасанг а, ол бек да къыланчлыды. Болсада, жашчыкъ «алгъа» баргъанлай турады. Арыгъан, талгъан халиси да энди белгили болуп башлагъанды. Кавказ! О, Кавказ! Жер жаннетине саналгъан Кавказ! Сен бу баладан не бек узакъдаса!..

Алгъа бара тургъан Тахирни кёз аллында бир къызыл тала ачылды. Аны чексиз кенг къызыл жууургъан жапхан кибик эди. Бу къызыллыкыны сылтауу уа чакыгъан, къып-къызыл ачылгъан шах-шахла эдиле. Жашил кырдык шах-шахланы ичинде кёрюнмегенчады. Бу шах-шахланы толу ачылып тургъан кезиулери эди. Ол шах-шахлагъа къууанып, Тахир аладан бирин юзюп алды да, гюлчюкню акырынын сылады. Сыйдам дариичик кибик эди ол. Гюлчюкню ичинде узун «какачыкларыны» ба-

шында топалчыкыла, юслеринде, ун кибик, пулмучукыла. Бал чибинле, зуу-зуу эте, ол унчукну узун, жютю бурунчуклары бла кьозгъай турадыла. Сейирди табийгъат! Кавказда уа мындан да сейирлик боллукъду ...

Къызыл таланы ичи бла бара-бара, Тахир, алгъа узакъгъа къарап, кюнде окъача жылтырагъан ызыкъ эследи. Жанлай келгени сайын ол ызыкъ базыкъдан-базыкъ кёрюне барады. Ма энди уа ол суу болгъаны шарт кёрюнеди. Баргъан сууну башы кюн тюрбюнде жылтырайды. Тахир, бара-бара кетип, аны жагъасына жетди. Ол ангылады: мындан ары аны иши бу суу бла байламлыды. Игилик бламы, аманлыкъ бламы - байламлыды.

Уллу суу эки кенг жагъасыны арасында шош, ауур, толкунсуз барады. Бу суугъа БЧК атагъандыла, толу аты - Большой Чуйский канал. Уллу Чу ёзенни ичи бла барады бу боз бетли суу. Бу илипинни къазгъан заманларында кёп адам жанларын бергендиле. Техника жокъну орнунда эди, ишлегенлени башларындан къызыу кюн кюйдюре, ичип, суусабын къандырыргъа таза суу да табылмай. Ёлгенлени арасында, айтыугъа кёре, кёп таулула да болгъандыла. Аны сюрбюнде ауздан аузгъа айтылыннган халкъ жырла да билдиредиле. Тахир а аны билмейди, ол жырланы да эшитмегенди. Ол кезиуде Тахир гитчечик эди. Бусагъатда да, ол илипинни аллында тургъанлай, узунлугъуну чеги кёрюнмеген бу сууну аты БЧК болгъанындан хапары да жокъду. Сууну юсю шорхаладан толу. Ала акъырын, шуулдай, ётедиле. Жагъа бла не къадар ёрге, неда энишге барып турсанг да, аны къыйыры-чеги жокъ - ол Кавказгъа ашыкъгъанны жолу бегитилди. Жашчыкъ не амал этерге кюрешсе да, шорхала аны «артха бурул»- «артха бурул» деп, жаныгъанча таууш этедиле. Шорхаланы, уллуларындан башлап, гитчелерине дери тауушлары бирге къошулсала уа, бир алаамат симфониягъа ётюр, «бррулл- буль-буль- шырр- тхлукъ» деп да къатыш тауушла эшитдиредиле. Суу жагъадан сериуюн аязчыкъ урса, къызыл тала да аз-аздан толкъунланып башлайды, аязчыкъ, озуп кетип, эресе уа, тала да шум болуп къалады. Не кёп хыйсап этди эсе да жашчыкъ, алгъа барыргъа онг болмазлыгъын ангылап, юйюне къайтыргъа таукел болду. Алай терк да таукел болмады: уялгъан этеди къабыргъада шакъы бла жазгъаны ючюн. Болмай эсе да, дефтер къагъытда жазып, аны уа столгъа салып къойса эди уа. Атасы, анасы да ол жазуулагъа къууаннганмы этерик эдиле?

Артха къайтыр жолу уа Тахирге белгилиди: шах-шах таладан чыкъса, андан ары жашил, жемишли тала бла барлыкъды, аны ызындан - темир жол баргъан жерле, дагъыда уллу, кенг жол, бираз барсанг а - эл къыйыры.

Тахир аллындан батыр болгъанлыкъгъа, энди уа, кертисин айтсакъ, къоркъаракъ къарайды къайтып келе тургъан жолуна. Кюн батаргъа хазырланнган кезиуде ол жаланда темир жолну къатына жетгенди. Чыпчыкыла да алгъынча кёп кёрюнмейдиле. Бир-бир гюлчюкле да, артха каполларына кирип къалыргъа хазырдыла, юштйячыкыла да жокъ болуп къалгъанчадыла. Гебенекле учуп да энди бир да кёрмезсе. Тахир бир-бирде чапхан да эте, ашыгъып атлай да келеди. Ма ол энди эл къыйырына

жете турады. Кюн батды. Ахшам къарангысы жете турады. Элге дери энди кѣп къалмагъанды. Насыпха, жашчыкъ бир кычырым узакълыкъда къой сюрююню, отлай-отлай, эл таба баргъанын эследи. Сюрюючюню да таныды. Ол Исхакъ аппады. Тахирни нѣгери Илиясны аппасыды. Жашчыкъны жюрегине Исхакъ аппаны кѣргени бир себеплик берди. Къой сюрююню кѣз туурасындан кетермей, аны алда къоюп, ызындан узагъыракъдан барады. Бираздан а Исхакъ аппа къой сюрюююн ашыкъдырып тебиреди. Тахир да теркирек атлап башлады. Алай эте, Исхакъ аппаны эм аны къой сюрюююню ызындан баргъанлай, Тахир элге жетди. Ол юйлери таба жолчукъну къумлу жаны бла келеди. Келе-келип, юйден узакъ болмагъан илипинчикге дери жетди. Бу илипинчикде баппушла балачыкълары бла бирге жюзюп туруучу эдиле. Кирип барайым десенг, ма юйюнг аллында. Терезеле таба къараса, юйде чыракъ жарыгъы бар. Адамларына уллу тынгысызлыкъ бергенин ангылап, жашчыкъ базыналмайды юйге кирип барыргъа. Кече тышында къалыргъа да базынмайды ол, къайда къалсын? Атасына, анасына да бек жарсыйды, ала къаллай бир къайгылыкъдадыла. Кече къарангысы жетди. Кѣкде жулдузла да чыкъдыла. Юйледе энди жатып тынчайыр муратда чыракъланы ёчюрюп башладыла. Ол кезиуде Тахир, не этерин билмей, кеси тенгини, Ахматны юйюне барыргъа кѣлленди. Ахмат анасы бла бирге Тахирлагъа къоншу болуп жашайды. Мени адам кѣрмесе эди деген мурат бла Тахир, акъырын атлай, Ахмат жашагъан юйю аллына келди. Къабакъ эшик алыкъын ачылып эди. Терезеледен ургъан жарыкъ арбазны жарытады. Жашчыкъ арбазгъа кирди. Юй ичине кирейимми, кирмейимми деп арсар болуп тургъанынлай, Ахматны анасы, арбазгъа чыгып, Тахирни эследи. Ол асыры сейирге кългъандан, жеринден биразгъа дери тепмей, Тахирге тюрслеп къарап турду. Сора, эсин жыйып, аны аллына чабып, жашчыкъны къаты къучакълады. Кеси кесине ийнанмагъанча: «Тахир! Тахир, сенмисе?! Тахир!» - дегенлей тура эди. Аны тауушуна Ахмат да арбазгъа чыкъды. Ол да асыры къууангандан не этерин билмей эди, нѣгерини къатына келип, аны, ары айландырып, бери айландырып, къаты къучакълай эди. Тахир Ахматха бюгече аны бла кълалыргъа сюйгенин айтды. Айхай да, Ахмат да, аны анасы да анга угъай демедиле. Жашны жапсардыла. Ахматны анасы уа, Тахирге да ариу айта, ол алгъа атасына, анасына кѣрюнюрге керек болгъанына ийнандыра эди, базындыргъанындан сора уа экиси да бирге Тахирланы юйге келдиле.

Башын да энишге ийип, Тахир босагъадан юй ичине атлады. Кирсе уа - анасы ундурукъгъа бауурундан тюшюп, - жилигъандан къарыуу тауусулуп, ауузундан сѣзю чыкъмай, жатып тура эди. Аны аллында уа атасы да, къайгы сѣзгеча, башха элден бери ашыгъышлы жетип келген анасыны къарындашы да шургулу сюелип тура эдиле. Анасы, сабийин къоншусу юйге алып келгенин сезсе да, алагъа да къарамай, чуусуз болуп тура эди. Жатхан жеринден ёрге да къобаллыкъ туююл эди. Атасы, сейирге кългъанча, Тахирге къарай кетип, Ахматны анасына кѣз жашларыны акъгъанын кѣргюзтмез ючюн, бурулуп, артха айланды. Ана къарындаш а, къайиш белбауун тешип, Тахирге узалайым аны бла деп баш-

лады да, белбауну тутхан кьолу энишге тагъылып кьалды. Керилсе да, ол жашчыкьны урмады, бирси кьолу бла кёзлерин жабып, кишиден да уялмай, ахтынып-ахтынып жилияды. Тахир а сейирге кьалгъан эди: эр кишини былай ачыкъ жилигъанын ол биринчи кере кёргени эди. Уллу урушну башланганыны ахырына дери отла арасында ётдюрген, ата журтун кьоруулагъан, концлагерни тузагъын да сынагъан таулу киши ачыкъ жилия турады. Къабыргъада Тахир шакъы бла жазгъан сёзле да аны жюрегине ауур жарамы кьошхан болур эдиле? Терслигин ангылагъан Тахир агуман болуп тура эди. Ахматны анасы бу жунчугъан кишилеге бир зат шыбырдады. Андан сора, Тахирге, ариу айта, кьолун-бетин жуудурду, ызындан а аны жукъларгъа жатдырды.

Эрттенликде уа анга бир адам бир сёз айталмагъанча турдула. Ала бир Тахирни сау-саламат алларында кёргенлерине кьууанадыла, бир а анга жанлары ауруйду. Хапар да сормадыла, хапар да айтмадыла. Айтыр хапар а бар эди: сау кюн жашны атасы, ана къарындаш, велосипедлеге минип, жер сайын, эл сайын аны излеп, сурап айлангандыла. Ала жетген элдеде жашагъан таулула да тынгысыз болуп тургъандыла. Кеч кьарангыгъа дери излеп, Тахирни тапмагъанларындан сора, юйге къайтып, андан тюнгюлюп тургъан кезиулери болгъанды.

Тахир, эрттенликде уянганында, анга киши да урушмагъанына сейир этип, артдаракъ урушурукъ болурла деп турады. Юйде адамлары, эшта, аны юсюнде бир тилли болгъаннга ушайдыла. Арта да урушмадыла. Ала Тахирни тышына чыгъып ойнаргъа сабийледен да уялгъанын сезген эдиле. Бираздан а Тахирге Ахмат келип, аны тышына чыгъарды. Экиси да заманларын бирге ётдюре эдиле. Алай бла Тахир, атасы, анасы суйгенча, юч кюн, школгъа да бармай, юйде солуду. Аны атасы школда математикадан дерсле берген устаз эди. Тёртюнчю кюн Тахир атасы бла бирге школгъа келди. Ол кезиуге аны «жолоучулугъуну» юсюнден билгенле болгъан эселе да, аны унутудула. Биргесине окьугъан негерлери дерсле арада оюнларына Тахирни да кьоша эдиле. Жашчыкьны жюреги жарыды, тынгысызлыгъы кетди. Анга алай терк болушхан не эди? - Сабийни кёлюн кётюрюучю, аны жюрегинден къайгъыны кыстаучу, Аллах берген деменгили дарман - САБИЙ ОЮН.

Кюнлени бир кюнюнде анасы, бираз масхара халда жашына сорду: «Тахир, да Кавказгъа баргъан кесини атасын, анасын да кьоюпму кетиучюдю?» Атасы уа деди: «Къайтыр кюн келгенде, биз барыбыз да бирге къайтырыкъбыз. Битеу халкъыбыз бла бирге. Сен анга, жашым, толу ийнанып бол »!

*Нальчик.
февраль, 2013.*

БУШУУ ДАСТАНЫ

(Баргъаны)

КЁМЮР КЪАЗДЫКЪ КЪАРАНГЫ ШАХТАЛАДА

Жетинчи кесеги

1

Юч жыл озду,
Сюргюнню ал жыллары,
Къыйын элле
Малкъарымы жоллары:

Ол юч жылда
Болдукъ журтсуз, малсыз да,
Ишсиз кюнсюз,
Мадарсыз, ыспассыз да.

Ол жыллада
Кёп къыйынлыкъ сынадыкъ,
Къуу тюзледе
Чач-тюгю болуп къалдыкъ.

Жартыбызны
Ол дуниягъа ашырдыкъ,
Ёлгенлени
Ызларындан жилядыкъ,

Азияда,
Кюн кюйдюрюп, къаралдыкъ,
Ачыу чегип,
Сапырынча, саргъалдыкъ.

Ол юч жылда
Биреу тилге юйрендик,
Къазах бла
Иш юсюне сюелдик,

Къыргъыз бла
Жер сюрюп, урлукъ сепдик,
Тирлик жыйып,
Жашау журтла сюедик.

Пиринч, мамукъ
Ёсдюрдюк юзбек бла,
Тенгleshдирип
Терсликни тюзлюк бла.

Заводлада
Темирни да биширдик,
Машинала
Ишлерге да юйрендик,

Темир жолну
Къара ишинде кюйдюк,
Паравозун,
Поездин да жюрютдюк.

Кёмюр къаздыкъ
Къарангы шахталада,
Мал да кютдюк
Жайлыкъллада – таулада,

Иш къылыгъын
Кёргюзталдыкъ анда да,
Кёргюзтгенбиз
Къыш сууукъда, жайда да.

Керек жерде
Билеклик да эталдыкъ,

Кёп ишледе
Махтаулукуьну да алдыкъ.

Алай бла
Жунчуулукуьдан къутулуп,
Бырнаклыкуьны,
Ачы сёзню да жутуп,

Кёчгюнчюбюз
Дегенни да унутуп,
Аллыбызны
Жашау жолуна буруп,

Белибизни
Къаты къысып ишледик,
Андан башха
Жол болмазлыгыын билдик.

Алай иште
Биз не бек кюрешсек да,
Хар кюн сайын
Юч марданы берсек да,

Кёпле бизге
Алгыынча къарадыла,
Суюмей элле,
Бир да ышанмадыла.

Комендант а,
Энкэвэдэ бетинден,
Тоймай эди
Кёчгюнчюню этинден,

Къаныбызны
Иче эди аяусуз:
«Къарыулугъа
Душманды, – деп, – къарыусуз».

Ол болумда
Бек къыйын эди бизге,
Ол къыйынлыкъ
Болушханд биригирге,

Къарындашлыкъ,
Эгечлик да этерге,
Тюп болуудан
Болушханды кетерге,

Халыбызны
Болгъаныча кёрюрге,
Хар затха да
Тюз болгъаны бичерге.

2

Ол заманда
Не аз да чурум болса,
Чурумну къой,
Ишеклик окъу тууса,

Артыкъда сен
Болсанг кёчгюнчюледен,
«Сатхычладан»,
«Фашистледен», «итледен»,

Бир кишиге
Сора-ура кюрешмей,
Ишлегенди,
Деп къагъыт окъу бермей,

Ишден къыстап
Жиберген тёре эди,
Аны жалан
Аллахым кёре эди.

Аны уа биз
Тюйюл эдик къайгысы,
Кёзкёрмезде –
Бийикдеди къаласы.

Ол болумда
Къаллай иш берселе да,
Хакъ окъуна
Бермей ишлетселе да,

Иш юсюнде
Ёллоук эсенг къоймайын,
Угъай депми
Айталлыгыенг, къоркъмайн?

3

Тёрт жыл чакълы,
Зорлукъ чегип сюргюнде,
Жашаугъа да
Юйренип биреу жерде,

Баш кётюре
 Башлагъанда кёчгюнчю,
 Онгубузну
 Алды да къара кючю:

Кюз артында,
 Тюзюн айтсам а – къачда,
 Ноябрьде,
 Къыркъ сегизинчи жылда,

Баш Советни
 Президиуму болсун деп,
 Хар бир сёзю,
 Айтылгъанча, толсун деп,

Къабыл этди
 Указы, басмаламай,
 Кёчгюнчюге
 Не берлигин сурамай.

Ол Указда
 Айтылгъанын кёре,
 Кёчгюнчюге
 Чыкыгъанед аман тёре:

Комендантдан
 Эркинлигинг болмайын,
 Башха элге
 Барсанг окъу, сормайын

Жыйырма жыл
 Каторга бере элле,
 Совет халкыны
 Жауунча кёре элле.

Тёрт жыл озуп,
 Жашаугъа кёл салгъанда,
 Аякъ юсге
 Сюеле башлагъанда,

Ма ол указ
 Ёрге къопмазча урду.
 Кёчгюнчюню
 Богъурдагъындан бууду.

Ол «низамгъа»
 Бузукълукъ этгенледен,

Анга бой
 Салыргъа суймегенледен

Тыгъна-тыкъма
 Толгъан элле тюремеле,
 Анала да,
 Ызларындан термиле,

Бек кёбюбюз
 Думп болду бу дуниядан...
 Жоюлургъа
 Мен да къалгъанем аздан.

4

Мюлк башчыла,
 Сормайын бир кишиге,
 Не узакъда
 Болса да, къырал ишге,

Кёчгюнчюсе
 Деп да къарамагъанлай,
 Комендантны
 Да эсге алмагъанлай,

Ийип къоя
 Эдиле, «вербовка» деп,
 Къагъыт берип,
 Командировкады деп.

Жаз башында
 Къыркъ тогъузунчу жылда,
 Тюзюн айтсам,
 Хар зат чакыгъан май айда,

Карьерде
 Ишлей тургъан жеримден,
 Чакырьдыла.
 «Не керек болур менден», -

Деп ичимден,
 Бардым конторгъа салып,
 Мыйымы да
 Къара сагъышла алып.

Мен киргенлей,
 Карьерни начальниги –

Жылкыбаев –
Кёзюме къарап иги:

«Онтогузну
Сюрген кишисе, - дейди, -
Инженер да
Ишни билесе деди.

Комсомолса,
Барды билимчигинг да,
Хыйланг жокъду,
Таза болур ичинг да.

Алайды да,
Къурулуш бригадагъа
Тюзюн айтсакъ,
Жыйырма беш адамгъа,

Мындан ары
Башчылыкъ этериксе,
Хар заг ючюн
Жууапны сен берликсе.

«Теплушкала»
Хазырдыла – тупикде,
Кетериксиз
Тамбла ингирикде.

Ала-Тауда –
Айна-Булакъ тарында, -
Узакъ болмай
Темир жолну къатында,

Келишгенбиз
Таш карьер ачаргъа,
Ма ары уа
Керекди жол салыргъа.

Иш уллуду,
Къыйынды бек къылыкъсыз,
Къыйынны къой,
Жууаплыды ол чексиз.

Терс атларгъа,
Абыныргъа, арыргъа,
Жокъду сенде
Эркинлик тарыгъыргъа, –

Деген эди
Ол кюн начальник манга,
Жукъламайын
Чыкыгъанем мен да танга.

Нек дегенде
Ол уллу жууаплылыкъ,
Туудургъанды
Жюрекде ёмюр сакълыкъ.

Ол сакълыкъды
Жашау жорукъ бюгюн да,
Кючлю болгъанд
Жууаплылыкъ бютюнда.

...Алай бла
Бригаданы къурдула,
Айна-Булакъ
Деген жерге къуудула.

5

Юч кюн озуп,
Жетдик айтылгъан жерге,
Къыйын эди,
Аламат жерди, дерге.

«Айна-Булакъ» -
Тау этекде олтургъан,
Разъездиди
Тёрт темир жолу болгъан.

Жол жанында
Бир бёлек казармасы,
Оюлургъа
Жетипдиле барысы.

Алгъын ала
Тутмакъ журту эдиле,
Тутмакъла уа
Жол ишлегенледиле.

Къыркъ экинчи
Жылны ахыр айында,

Къоймагъанлай,
Тутмакъланы барын да,

Алып кетген
Элле, дейле, фронтха,
Ит фашистле
Жандыргъан уруш отха.

Баракладан
Иги да бир жанында,
Къабыр орун –
Сансыз къабырла анда,

Хар бирини
Темир таякъчыкъ – сыны.
Номерлери
Бар элле барысыны...

(Бёлек жылдан
Сора баргъанем ары,
Тура элле
Жокъ болуп ала бары:

Казармала,
Къабырла да думп болуп,
Алайлары
Ёзен болуп, тынг болуп).

6

Ма алайда
Саргъыл бетли бийик тау,
Ма ол тауду
Ишни жаратхан сылтау.

Айна-Булакъ
Ма ол таудан саркъады,
Жагъаларын
Чайнай, талай агъады.

Ма ол сууду
Элге, жерге ат берген,
Къудуретге,
Таугъа да къууат берген.

Ол таугъады
Биз ишлерик темир жол,

Ол барлыкъ жер –
Тау ауузу – терен къол.

Бошар ючюн
Тёрт айда ишибизни,
Аямадыкъ.
Заманны, кючюбюзню,

Кече-кюн да
Тохтамайын ишледик,
Ауругъанны,
Арыгъанны билмедик.

Ишге эртте
Бара эдик, танг ата,
Ингирликде
Къоя эдик, кюн бата.

Таш «машокда»
Кюн кюйдюрюп, къаралтып,
Тюш болургъа
Мыйыбызны къайнатып,

Ала эди
Иссилик онгубузну,
Унутдура
Ишлерик жолубузну.

Хар сагъатдан
Суу къуюп юсюбюзге,
Иссиликни
Селейтип бир кесекге,

Ишлей эдик,
Заманны да къызгъана,
Иш юсюнде
Къызынгандан-къызына.

Къолларыбыз
Жарылып, къан бюрксе да,
Бутларыбыз
Арып бюгюлселе да,

Солуу деген
Не болгъанын билмейин,
Адамыча
Кюн жарыгъын кёрмейин,

Аямадыкъ
Бу ишде кесибизни –
Бир минутха
Къоймадыкъ ишибизни.

7

Ишни бошاپ
Къайтханыбызда юйге,
Тюбедиле,
Жигитлегеча, бизге.

Башкъарма уа,
Кеси энчи алгышлап,
Мен харипни
Ёз жашынча къучакълап,

– Сау бол жашы!
Къууандырғанса, – деди.
«Бар, солу», – деп,
Мени юйге жиберди.

Солургъа уа
Къадар бермеди заман:
Къууанчымы
Хиликгя этди аман.

Мен да юйню
Тюз эшигин ачханлай,
Ким эсе да
Къычырды, ит къапханлай.

Сакъ бурулдум,
Кимди бу деп, артыма,
Ол да жетди,
Жел ургъанча къатыма.

– Мени санга
Комендант жибергенди,

Къынкъ этсенг а,
Сюрюп келтир дегенди, –

Деп аралды,
Мырғазакъ, жанып кёзю,
Бичакъ бла
Ургъанча, ачы сёзю.

Ол кезиуде
Аммака чыкъды юйден:
– Не болгъанды,
Не излейди бу сенден?

Къаныбызны
Ичгенден тоймалла да,
Тынч жашаргъа
Бир кюнню къоймалла да, –

Деп къычырып,
Жабышды билегиме,
Мырғазакъ да
Илинди кёлегиме.

Андан-мындан
Адамла да чапдыла,
Хахай эте,
Тёгерекден алдыла.

Алай ол да
Болушмагъанед манга...
... «Кутузкада»
Олтуруп чыкъдым танга.

8

Алай бла
Тутмакълыкъ биреу жерде,
Башланнганед
Головачевка элден.

Анда эди
«Кутузка» дегенлери,
Анда турдум
Танг атхынчыгъа дери.

Сора, сюрюп,
Райотделге элтдиле,
КПЗ-гъа
Уруп, тутмакъ этдиле.

Тутмакъ юйде,
Тюзюн айтсам – КПЗ, –
Алтмыш адам
Болур эди бек азы.

Камераны Узунлугъу он атлам, Кенглиги уа Эки кере тар андан.	Даулаш деген Минутну тохтамайды.
Къангала бла Бёлнюп юч «этажгъа», Адамла да, Ма алай, башха-башха.	Кечеледе Жукълайла кезиулешип, Биреуню да Кёрмезсиз кийим тешип...
Баш «этажны» Бийлепдиле оноулан, Бир кишиге Жетдирмейле оноудан.	9
Экинчиде «Интеллегентле» деген, Бир бирлерин Сейир этерча билген.	... Камераны Ичи сейир дауурду, Хауасы да Болмагъанча ауурду,
Уркаланы, Ийнекленича, саугъан, Алай бла Къыйналмайын жашагъан,	Толтургъанды Камераны ийисден, Къусарыгъым Келе, солуйма кючден.
Уручула Дуниясында «асылла», Деп жюрюген Усталадыла ала.	Ол ийисге Тютюн да къатышханды, Андан болур, – Хауа уюп къалгъанды.
Тюп «этажда» Къалтачыла – къул къауум. Аллах, сакъла! Тюшмесин ары жауум.	Тер ийисни Къошчугъуз дагъы анга, Къаш да тюйюп Къарагъанланы санга...
Зиначысы, Тилчиси, мурдары да, Бетсизлени Аманлары бары да	Къайсы кёрдю Мени жийиргеннгеними, Ким эследи Мени эсгеннгеними?
Мындадыла, Жыйылгъандыла бери. Аллах сен эт Бу малгъунладан керил!	Биялмадым, Эслемей къалгъан эдим, Къаугъалыкъны Сезип сагъайгъан эдим.
Мында чёгер Жер окъу табылмайды,	«Иш чистюля!» – Деди биреу эшитдирип, Экинчиси Тюкюргенед керилип.
	Тюкюрюгю Келип бетиме тийди,

Даггы бири
Хиликгя этип кюлдю...

... Биз, Кавказны,
Журтсуз кьалгъан жашлары,
Урушну эм
Сюргюнню уланлары,

Зарауатлыкъ,
Ачлыкъ да сынагъанла,
Къыйынлыкъда,
Къысылукъда къатханла,

Тюйюш бла
Жашау эркинлик алгъан,
Батырлыкъны
Неден да алгъа салгъан,

Хар къайда да
Жумдурукъгъа базыннган,
Саутха да
Жумдурукъну санагъан,

Ёлюмден да
Тура билмеген артха,
Тёзермедик
Аллай бедешлик затха?

Тёзалмадым,
Ма мен да тёзалмадым,
Ёллок эсем
Артха да туралмадым.

Баш кётюрмей
Къатларына шош бардым,
Тюкюргеннге
Иги тюрслеп къарадым.

Тонгуз кёзлю,
Алаша бёкем киши,
Аузунда да
Жокъ эди бир сау тиши,

Бурну къатыш,
Жаягъында да жара,
Къарай эди
Манга, къыйсыкъ ышара.

Сёз да айтмай,
Урдум богъурдагъына,
Тобукъ бла –
Эки бут арасына...

Негери уа,
Аузун кенгге да ачып,
Эки кёзю
Бёрю кёзлеча, жанып,
Къычырыгъы
Камераны толтуруп,
Тюз жаралы
Къабан кибик, къутуруп,

Къолундагъы
Бичагъы да жылтырай,
Ачыуундан
Эринлери къалтырай,

Аслан кибик,
Секиргенин эследим,
Бир жаныракъ
Туруп, мен да сермедим.

Насыбыма,
Тутханем онг къолундан,
Бичакъ болгъан
Къолуну бууунундан.

Артха бурдум,
Битеу кючюмю салып,
Бюклеп алдым,
Жюрек аузундан къагъып.

Тюп «этажда»
Болгъанла шошайдыла,
Экеулен а,
Мени таба чапдыла...

– Тохтагъыз! – деп,
Къычырды ким эсе да,
Баш «этаждан»
Секирди ол кеси да.

– Тёртеу болуп
Биреуге – айыпды ол.

Айтыгъыз, ким
Кётюргенди алгъа къол?

– Ма ол, – деди,
Кёргюзтюп мени бири.
Сора атды
Манга ол кесин, тири.

Алай ол да
Жетмеди муратына –
Чартлап тюшдю
Тюзда мени къатыма.

Къакъгъан эди
Соруу берген жаш аны,
Ачуланып,
Бетине чабып къаны.

Къарасам а –
Малик Жангоразланы –
Антлы тенги
Къарындашым Омарны.

Аз ышарып,
Къарады мени таба,
Сойланганнга
Жетдирип дагъы табан.

Къаршы туруп,
Сёз айтмады киши да,
Аны бла
Тохтатдыла «ишни» да.

Баш «этажда»
Жер да бердиле манга,
Малик эди
Оноу этген да анда.

Алай бла
Тутмакълагъа къошулдум,
Къадар бла
Аладан бири болдум.

Бир кесекден,
Туйюш да болмагъанча,

Бичакъ бла
Бир бирге чапмагъанча,

Тиш да тюшмей,
Бурун да сынмагъанча,
Барысы да,
Туугъан къарындашлача,

«Мамыр» ушакъ
Этедиле аяусуз,
Бардыралла
Хапарларын тохтаусуз.

10

Тутмакълыкъны
Ючюнчю эртенинде,
«Болду манга
Болуру», – дегенимде,

Зынгырдады
Камераны эшиги,
Мырзакакъ бла
Кирип келди бир киши.

Къарасам а –
Карьерни начальниги!
Тёгерекге
Тюрслеп къарады иги.

– Болгъанынгы
Ал, чыкъ, Хучина улу! –
Деп къычырды
Ёхтем мырзакакъ, уллу.

Аралдыла
Тутмакъла бары бирден,
Чартлап тюшдюм
Мен да тургъан жеримден.

Тутмакъ деген,
Не десенг да, тутмакъды,
Жашауну бек
Осалыды, ол хакъды.

Юч кюн окъу
Къоркъутхан элле мени, –
Билген эдим
Не болганын тюрмени.

– Хайда, кетдик,
Болганды олтурганынг,
Жашау дерсди
Юч кюн мында турганынг, –

Деп, тамата,
Ышарып къучакълады,
Мыртазакъдан
Бир къагъытны да алды.

– Документди,
Керек болур, алып къой,
Къурманлыкъгъа
Менде барды мыктай[□] къой, –

Деди мени
Ол огъурлу таматам,
Тюз къатымда
Турганча болдум атам.

Сора атдым
Тышына мен кесими,
Солуу алдым
Жыйдым сора эсими.

Маликни уа
Къююпму кетерикбиз?
Сора элге
Не бет бла кирликбиз? –

Деп сюелдим
Таматаны аллында,
Оюмламай,
Не келлигин артындан.

– Кимди Малик,
Биздеми ишлейди ол?
Мен бу атны
Эшитеме жалан бу жол.

– Фронтвикди,
Бир элденбиз – Фардыкдан,

Къыяу болуп
Къайтханды ол урушдан.

– Фронтвикми?
Къыяулу? Сейирди бек.
Сора бери
Нек тюшгенди? Айтчы, нек?

– Мен нек тюшдюм?
Ма алай тюшген болур,
Неда биреу
Бла туююшген болур.

Кечгюнчюдю,
Шендю болушалмасанг,
Бу палахдан
Аны сен къутултмасанг,

Иги адам
Жоюлуп кетерикди,
Гюняхы уа
Ма бизге жетерикди, –

Дедим тилеп, –
Болуш онгунг бар эсе,
Къутхарырча
Кючюнг, жолунг бар эсе...

– Тохтай турчу.
Кимди дейсе тукъуму?
Шарт айтып бер,
Аты да кимди муну?

– Маликди ол,
Жангоразланы Малик,
Унутулмаз
Бир заманда игилик...

– Къууаныргъа
Алыкъа эрттеди, бил,
Болушаллыкъ
Эсем, кёрейикчи бир, –

Деп, ышарып,
Тутмакъ юйюне къайтды.
«Къудай болуш», –
Деп акъырынчыкъ айтды.

Аллах кѡабыл
Этген эди тилекни:
Юч сагѡатдан
Ийген элле Маликни.

Кѡуаннгандан
Чѣп сынмай аякѡ тюпде,
Жетген эдик
Жюз алтынчыгѡа тюжде.

Кѡурманлыкѡгѡа
Айтылгѡан кѡой союлду,
Элибиз да
Ол «байрамгѡа» кѡошулду.

Андан сора
Эки ай да озгѡунчу,
Чекист жетди,
Тюзда кѡара кѡузгѡунча.

Жылкѡыбайны
Сормайын алып кетди,
Жаннган отха
Суу кѡуйгѡан кибики этди.

Кѣчгюнчюле
Жанлы нек болгѡанса, деп,
Экеуню да
Сюдден кѡутулханса, деп,

Аны ючюн
Ултха да алгѡанса, деп,
Немец халкѡны
Ачыкѡ махтагѡанса, деп,

Терследиле,
Создула ары-бери,
Жетдирдиле
Ол ишни сюдге дери.

Ол огѡурлу
Оноучуну тутдула,
Тутдула да,
Беш жыл берип, жутдула.

Билген эдик
Кимни тили жетгенин,

Жетдиргенек
Жергесине этгенин.

Ары дери
Кѣпню ачитхан эди,
Артта кеси
Тийишин тапхан эди:

Юч ай жатды,
Кѡан кѡусуп, тѣшегинде,
Бир деп биреу
Кирмейин эшигинден.

Ёлгенде да,
Жалан ючеу ызындан
Баргѡан элле,
Уялгѡандан кѡызындан.

Курт Вольф эди
Ол тилчи итни аты,
Жийиргенирча
Бети, халы, сыфаты.

11

Ай да турмай,
Кетгенек карьерден,
Ол огѡурсуз,
Кѡутсуз, жаланнгах жерден.

Баред совхоз
Тюз Джамбулну кѡатында,
Жашау бираз
Игирек эди анда.

Тенгиз кибики,
Толкѡунлу кенг сабанла,
Будай, арпа
Сабанладыла ала.

Бек кѣпдюле
Зынтхысы эм тарысы,
Адам кѣзюн
Кѡуандыра барысы.

Уллу жюзюм,
Алма терек бахчасы,
Къыйыры жокъ –
Харбыз, хуан тахтасы,

Картофу эм
Чибижиси, соханы,
Чюгюндюрю,
Быхысы, бадражаны,

Къудорусу,
Чёплеую, хобустасы, –
Байлыгыны
Жюзден бири барысы,

Бийлепдиле
Жюз минг гектар жерлени,
Чаллыгы да
Кенг эм чексиз тюзлени.

Барысы да
Сугъарылган жерлелле,
Хар жыл сайын
Бай тирлик да берелле.

Эл къатында
Уллу тууар фермала,
Онла бла
Саналадыла ала.

Отуз чакълы
Къойчу къош да жайлыкъда,
Мингден аслам
Жылкысы да ма анда.

Элли чакълы
Трактору, техникасы,
Арбазында
Ремонт этген арасы.

Керек болса –
Къыркъдан аслам арбасы,
Отуз чакълы
Бир да ахшы чанасы.

Анга кёре

Болушлукъчу журтлары,
Адырлары,
Дагъы башха затлары,

Бар эдиле
Бу совхозну жеринде,
Совхоз журту –
Ол жерлени тёрюнде,

Тепмез кибик
Орналыпды бек къаты,
Алтынчыды
Совхозну номер аты.

Забиякды
Бу молкню оноучусу,
Къырал затны
Бек уста къоруучусу.

Жашау чархны
Бургъанла уа кимдиле?
Ишде ишлеп
Тургъанла уа кимдиле?

Къзагагы да,
Орусу да бардыла.
Оноучу
Къуллукъчула аладыла.

Къара ишни
Бардыргъан а – кёчгюнчю,
Ыспас а жокъ
Ишлесенг да ёлгюнчю.

Жерни сюрюп,
Урлукъ сепген да ала,
Ханс артып,
Бахча этген да ала,

Тирлик жыйган,
Кырдык чалган да ала,
Малны кютген,
Къой къозлатхан да ала,

Арба бла
Ишлегенле да ала,
Ишде къайнап

Бишгенле да ма ала.
Аладыла
Иш хакъны аз алгъанла
Аладыла
Саугъасыз да къалгъанла.

Гытылада
Да ала жашайдыла,
Ёксюзлеге
Да ала ушайдыла.

Къуру сёзлю
Болмайым мен былайда,
Айтайымчы
Жашау къалайды къайда.

12

Совет власть
Ангылагъанмы этди,
Неда хапар
Мескуагъамы жетди,

Кёчгюнчюле
Юйсюз, журтсуздула деп,
Болмагъанча,
Бары онгсуздула деп.

Онгсуз эди
Жашауубуз керти да,
Жалан Аллах
Кёреди кертисин да.

Юйле ишлеп
Беригиз кёчгюнчюге,
Деп арадан,
Къангадан башлап чюйге,

Шиферге эм
Цементге, миялагъа,
Керек боллукъ
Аллай башха затлагъа

Дери санап,
Минг-минг тоннала бла,
Ийген элле

Жюз, минг вагонла бла.

Алай ала
Кёчгюнчюге жетмелле,
Жалан бир юй
Ишлеп окъу бермелле.

Ма ол къадар
Затдан капек кёрмедик,
Барысын да
Къзаха, Къыргъыз сермеди.

Сермедиле,
Чач-тюк этип алдыла,
Кеслерине
Тоханала салдыла.

Кёчгюнчю уа, –
Алгъынча, гытылада,
Жатмалада,
Ачыкъ мал орунлада,

Туркъулада,
Жер юйледе, къошлада,
Не юй, не къош
Болмагъан къууушлада

Кечиндиле
Ахырына деричи,
Аллах айтып,
Азат кюню келгинчи.

13

Ийнаныгъыз
Болгъанына тюз алай,
Шагъатлыкъ шарт
Келтирейим бир талай.

Къзахадача
Къыйын эди Къыргъызда,
Мюлк башчыла
Кюйсюз элле ма анда.

Адамланы
Къулланыча, ишлетип,
Хакъларын да

Бермегенлей, термилтип,
Кёчгюнчюню
Аман кыйнагъандыла,
Тюртдюм этип,
Бырнаклап тургъандыла.

Талас деген
Районда, агъач ичде,
Къош кибикле
Ишлеп таулула кючден,

Юч жыл чакълы
Тургъандыла алада,
Ачыкъ кёкню
Тюбюнде – талачыкъда.

Бола элле
Онжети юйюр ала,
Ёлгенлерин,
Алайда жерге сала,

Жашай элле,
Кийик жаныуарлача,
Ауа-сауа,
Ингир ауаналача.

Жалан бешуе
Сау къалгъан элле ёлмей,
Ма ала да
Дуния жарыгъын кёрмей,

Ёлгенлени
Термиле ызларындан,
Жетген элле
Телли болургъа андан.

Джалал-Абад
Областьда кёчгюнчюден,
Къуру бизден
Бла чеченлиледен

Отуз чакълы
Минг адам бар эдиле,
Жашаулары
Къылыкъсыз тар эдиле.

Эки жылдан

Сора ол къадар халкъдан
Сау къалгъаны
Онтёрт мингед. Ол хакъды.

Тынгылагъыз,
Ма дагъыда айтайым,
Бир кесегин
Болгъаныча санайым.

Эки жылда
Ол биз суйген Къыргъызда,
Маркс атлы
Бир бек жарлы колхозда.

Жыйырма юй
Тюп болуп кетген элле,
Ауругъандан
Болду алай, дедице.

Ол харипле
Ёлген эдиле ачдан,
Къыш сууукъда
Кийим жокъ – жаланнгахдан.

«Ушгорышда»
Да алай болгъан эди:
Жыйырма юч
Юйюр къырылгъан эди...

Биз баш ургъан
Ол начас Ыстаинни,
Пролетарны
Бачамасы Ленинни
Атлары бла
Махтаннган колхозлада,
Эки жылны
Ичинде ма алада,

Къыркъ юйюр да
Гунч болуп кетген элле,
Ол харипле
Кимге не этген элле?

«Бирликде» да
Жыйырма бир юйюрден,
Сау къалмады
Уллудан не сабийден.

Ол мюлкде
Башчыла кимле элле,
Кёчгюнчюню
Ала несин биле элле?

Ала бары
Коммунистле эдиле,
Коммунистле
Угъай – итле эдиле.

«Ушгорышда»
Мамязаев эди башчы,
Хар сёзю да,
Тюз жилиян ууча, ачы.

«Марксда» уа
Раскулов эди башчы,
Ол итни да
Иймеди Тейри къачы.

Дадабаев
Эди Сталин колхозда,
Адамлыгъы
Болмагъан зат не аз да.

Ленин атлы
Мюлкде уа – Назарматов,

Адамлыгъын,
Бетин, сыйын да атып,
Кёчгюнчюню
Онгун алгъан ит эди,
Кёп адамны
Кёрге сукъгъан «жигит» эди.

«Бирликде» уа
Порпиев эди «патчах».
Къалай тёзе
Болуред анга Аллах?
Сабийлени
Къамичи бла тюйюучю,
Итлигин да
Къоймагъанед ёлгюнчю.

Жерге сала
Ёлгенин, жарлы халкъым,
Къыралны да
Унутмагъанлай хакъын,

Ишде атын
Айтдырды ахырында.
Билген элле
Малкъарлыны ма анда.

КЕЧГЮНЧЮЛЮК- ТУУДУКЪЛАНЫ КЕЗЛЕРИ БЛА

*Тутулгъан да сен, жутилгъан да сен,
Къуулгъан да сен, тоналгъан да сен,
Кёргенинг – зорлукъ, чекгенинг – азап,
Кёзюнде – ауунг, аягынг – тузакъ.*

Семенланы Сымайыл

Малкъарлыланы бла къарачайлыланы тарых жашауларында 1943-1957-чи жылла энчи жерни аладыла. Ол алай нек болгъанын (аны алайгыгъын) билмеген уллу, гитече да хазна адам болмаз. Аты да жангыз да бир сёзге сыйынып къалады - «к ё ч г ю н ч ю л ю к».

Жангыз да бир сёз..., жаланда бир сёз...

Ол сёз къаллай бир ачыудан бла къыйынлыкъдан толуду. Аны хар такъыйкъасы, сагъаты, кюню, айы, жылы, жыллары... Бушуулукъдан, къыйынлыкъдан; суйген жерине термилиуден; «сатхыч» атны белгиси бла жашау къуаргъа керек болгъанындан; сур, кюйсюз жерде инсанлыгъын тас этмей, ач-жалангач жыллада да ол сынаудан намысын, адамлыкъ даражасын сакълап, Ата журтха кертчиликге табынган халкъымы жүрек жылыуун сакълагъан, ахшы умутдан толгъан кюнлери... айлары... жыллары...

Миллетибизни тарыхыны бу бушуулу жылларын эсгере, Къабарты-Малкъар къырал университетни Отарланы Керим атлы Малкъар маданият арасы республикабызны орта билим берген окъуу юйлени окъуучуларыны арасында кечгюнчюлюкге аталгъан эки этаплы конкурс бардыргъанды.

Бюгюн биз журналны бетлеринде ол ишлени бир къаууму бла сизни шагъырей этерге сиебиз.

БАПАНАЛАНЫ Шахриза,

Къара-Сууну орта школуну 6-чы классыны окъуучусу.

Устаз: Жаболаны М. А.

Сагъынса кёлю толады амманы,
Сынагъан азабыны жокъ чеги.
Не ючюн деп сорургъа аны
Жокъ эди адамы - урушда билеги.

Узакъда билегим ёлмесин
Деп, энтта къаргъанады Аммам.
Урушда къалгъан къарындашын
Сакълай, киргенча жүрегине къама.

Огъурлу Аммам мени
Кёп учузлукъ сынагъанды.
Адамлыгъын а бир да
Тас этмей жашаялгъанды.

Бизни тегерегине жыйып,
Ол кёп хапар айтады.
Къыйынлыкъларын санай,
Тобагъа да къайтады.

Къабыр юлюшюнг болмай,
Бёрюле ашы болдунг,
Ай, Солтаным, къайдаса?
Кёзлеринг къумдан толуп.

Жилямай сагъынмайды
Къзахстанны боранын.
Тилесе да къайтмайды
Анда къалгъан Солтаны.

Деп, такъгъан жырын айтса,
Ким да жиляйды анга,
Намазгъа уюп къайтса,
Узакъ ёмюр тилейди манга.

Солтаным, ай, Солтаным,
Боран нек жутду сени!
Къар тюбюнден къутулалмай,
Мудах нек этдинг мени!

Балаларым, биз кёрген учузлукъну
Бир киши да кёрмесин,
Энди къара къуш таулагъа
Къара къанатын кермесин.

ТОЛГЪУРЛАНЫ Аслижан,

Къара-Сууну орта школуну 10-чу классыны окъуучусу.

Устаз: Жаболаны М. А.

КИШИ ЖЕРИНДЕ ТАУ ЖЫР

Аппамы жырлагъаны,
Жамауатны тынгылатып,
Жюреклери тешилип,
Сейир жомакъгъа эшилип.

Жамауат тынгылай эди
Туугъан жерине къайтханча.

Аппамы жырлагъаны,
Бийик журту - ёнюнде.
Ташла жарыла эдиле
Сейир макъамны эшитгенде.

Аппамы жырлагъаны,
Сора уа жилягъаны.
Тансыкъдан ёз жерине,
Тюшюнде Черек кёрюне.

Аппамы жырлагъаны,
Суусап халкъны къандыргъанча.

Кертме терекле ичинде
Къоллары бла салгъан ююю,
Тансыкълыкъдан, термилгенден
Аппам жырлай эди кюйюм.

ГАИЛАНЫ Халимат,

Къара-Сууну орта школуну 6-чы классыны окъуучусу.

Устаз: Жаболаны М. А.

АННЯ

Аннямы Аллах бергенди
Саугъагъа манга.
Кёчгюнчюлюк да кёргенди,
Тынгылайма эс буруп анга.

Алтыжыллыкъ къызчыкълай
Ата-анадан айырылды.
Кёп къыйынлыкъ, азап чегип,
Жюрекчиги бек къыйналды.

Казахстанны кѳумларында
Гыржын излей, кѳп жортханды,
Жукъ да тапмай, юйге кѳайтып,
Ач кѳарангылай жатханды.

Кесинден гитче кѳарындышы
Ачдан таралып жиягъанды,
Амалсыздан анням мени
Аны башчыгъын сылагъанды.

Айлана-жорта кетип,
Гыржын бурхучукъ тапса,

Келтире эди гитчеге,
Кѳарыучукъ кирсин деп анга.

Ол затланы эсине
Тюшюре, ання жияйды.
Башымы кесине кѳысып,
Чачымы тыншчыкъ сылайды.

Мен аннягъа узакъ ѳмюр
Тилейме, саулукъ да анга.
Огъурлу анням, жаша,
Кѳууанырча мен санга

ТОЛГЪУРЛАНЫ Танзиля,

*Къара-Сууну орта школуну 9-чу классыны окъуучусу.
Устаз: Жаболаны М. А.*

Кѳчгюнчюлюк жели сюрдю аппамы,
Элтип атды Казахстан кѳумларына.
Жер да, кѳк да сынсыдыла алагъа,
Зарауатлыкъ сынагъан таулулагъа.

Кимге аманлыкъ этген эди аппам,
Эки жашын уруш аулакъгъа ийип,
Кеси тылда ишлеп, фронтха болуша,
Анга уа къадарны ачы кѳамичиси тийип.

Аммам эки кѳолун да халы тешип,
Чындай эшип, Кѳызыл Аскерге берип,
Аны уа элтдиле да атдыла, жетип,
Тамакъларын кѳара кѳузгъунлача керип.

Сыныкълыкъ сынадыла аппам, аммам,
Не кѳрмедиле кеси жашауларында,
Кимлени тилерик эдиле болушургъа,
Жашлары уруш аулакъда жатханда.

Эки кѳзюн ау этген эди аммам,
Гитче жашымдамы келмез урушдан
Деп, кюн сайын кѳыбыла таба кѳарай,
Кюнлени, айланы, жылланы санай.

Келмедиле кѳарындашы, жашы да.
Жапсарыргъа болмады бир адамы,
Кѳум ѳзенде кѳалды баш иеси да,
Кѳалай мудах болмаз аммамы кѳарамы.

Алай хорлатмады ол кыйынлыкъгъа,
Кесин бир уучча жыйып алай,
Ишледи да, баш тутду жигер аммам,
Ёксюз туудукъчуларын ачыкъдан сакълай.

Уллу хурмет сизге, таулу Аммала,
Керек кюнде ёхтем сюелип ма сиз,
Сакълагъансыз тёлюлени таулагъа,
Туудукъланы кыйтаргъансыз журтлагъа.

Чексиз ыспас этеме сизге,
Хурметли батыр Аммалагъа,
Сизсиз кюнубюз мутхуз болур эди.
Энди уа жырыбыз жетеди Аламгъа!

ЖАНГОРАЗЛАНЫ Лейля,

*Огъары Малкъарны 2-чи номерли школуну
7 классыны окъуучусу.
Устаз: Герузланы С.А.*

Адам улу, тынгылагъыз кертиге!
Тюз халкъланы кысталыгуда кырыргъа
Буйрукъ берген мурдар тёрню дертине
Налат беригиз ёмюрден ахыргъа!

Тынгылагъыз, тёлюле, тынгылагъыз:
Быллай зорлукъ болмасын бир заманда!
Ангылагъыз, жанларым, ангылагъыз,
Огъурлукъ жашасын хар адамда!

Зулмулукъну, зорлукъну заманында
Кирген бушуу, зарауатлыкъ Кавказгъа
Келмесин патчахланы аматында
Бир миллетге, бир жерге, бир арбазгъа!

Туугъан жерни, чууакъ кёкню къаралтып,
Келе эди къара палах Кавказгъа.
Ёмюрлени аналарын таралтып,
Кире эди хар бош кългъан арбазгъа!

Залимлени муратлары толмазла,
Сау дунягъа оноуларын салыргъа.
Башха халкълагъа бачама болмазла,
Терсликлерин тёлер кюннге кълыргъа.

Онтөрт халкыны кысталыуда кыырырга
Къанлы төрнү зулмучусу кечюрдү.
Жалдат кыауумга, мардасыз мурдарга
Адам улу кыалай, кыалай кечирди?

Зорчу аскер энтда Кавказ элlege,
Къара бушууча, боранлап киргенди.
Тюз халкылагга, жарлы таулу юйlege
Къанлы төрден къара буйрукъ келгенди.

Онтөрт халкыны эр кишилерин кыоймай,
Орус-герман кызауатха алады.
Мурдар кыауум, адам кыанындан тоймай,
Кыалгъанларын кыыйнлыкыгга салады.

ЖИЛКЪЫБАЙЛАНЫ Диана,
*Огъары Малкъарны 1-чи номерли школуну
8-чи классыны окъуучусу.
Устаз: Къарчаланы Ж.Х.*

8-ЧИ МАРТНЫ КЮНЮ.

Кыалам алып кыолума,
Назму жазар умут бла,
Кыалдым терен сагышха
Келмейдиле сёзле башыма.

8-чи мартны кюнюн
Санай эдим кыууанчха,
Алгышланы эм гюлно
Анама бере эдим сауыгга.

Китаплада жазула,
Къартланы хапарлары
Терен сагыш салдыла,
Жюрегими тырнадыла.

Энди жилимукъдан толгъан кёзле
Мылы этип кыагытны,
Жазмайды кыаламым сёзле,
Сылтау – 8-чи кюню мартны.

ТАУКЕНЛАНЫ Азиза,
*Огъары Малкъарны 2-чи номерли школуну
8-чи классыны окъуучусу
Устаз: Сарбашланы А. М.*

Малкъар журтдан кыystalгъанда,
Жилидыла жаулары да...
Таулу элле бош кыалгъанда,
Сарнадыла таулары да.

Ычхындырмаз кёргенин бир
Жутлу кыарамы ёлетни.

Азияны кыумларына
Элтип кыуйдула миллетни.

Кюн сайын айырылабыз
Жашыбыздан, кызыбыздан...
Ёлюм деген душманыбыз
Кысыха болду ызыбыздан!

Ёлген сабийле замансыз
Болдула кьабыр юлюшлю...
Мынга тёзген жюрек, Тейри,
Ташдан-таудан болур кючлю?!

Учузлукьну кётюралмай,
Кьырылдыла кёп кьартларыбыз.
Кёл этдирген жынгыз умут –
Сакьлайдыла журтларыбыз!

Киши жерине кьысталып,
Улуй кьалдыкь биз бёрюча!

Кимге хата этген эдик
Бу кьыйынлыкьны кёрюрча?!

Саулай дуниягьа байрам кюн
Къара кюн болду Малкьаргьа!
Бюгюлмедик, кьайтдыкь журтха...
Да кьор болайыкь кьадаргьа!

Ийнаныгьыз сиз, тас болмаз,
Жандан суйген Малкьарыбыз,
Жашнар, тирилик, абынмаз –
Зарлансынла жауларыбыз!

АТТАСАУЛАНЫ Камилла,
Бабугентни орта школуна 8-чи классыны окьуучусу
ХИБИЙЛАНЫ Маржанатны назмусун жазып алгьанды

Кёчгюнчюлюкню юсюнден мен кёп окьугьанма, алай бу назмуну окьугьандан сора кьыйынлыкь кёрген халкьыма жюрегимден эригенме, жарсыгьанма. Бир кьауум адамны хатасындан бар миллетибизге кёп артыкьлыкь этилгенди. Кёп адамларыбыз, Кавказгьа термиле, киши жеринден кьайталмай кьалгьандыла. Кёплери термилиулерин осуятларында айтхандыла.

Быллай затланы окьуп, биз, ёсе келген жаш тёлю, кьолубуздан келгенни этерге керекбиз деп, кёлومه алай келеди. Аны ючюн а адамла бир бирге жумушакь, халал, жууаш болургьа керекдиле деп, оюм этеме.

ТАУЛУ ХАЛКЬЫМА

Кесим кёргенни мен а айтайым,
Кёчген малкьарны хапарын,
Окопла кьазаргьа алып баралла
Малкьарны ариу кьызларын.

Окопла кьазып, элге келгенлей,
Бир атлы чабып жетгенди,
Ит фашистле Кавказгьа кирдиле деп,
Ачы хапарны бергенди.

Ит фашистле план салдыла
Малкьарны кьолгьа алыргьа,
Фашист аскер кирип келди
Немец властны салыргьа.

Ит фашистле Малкьаргьа жетди деп,
Бир аман хапар айтдыла.
Малкьарлыла уа кёп да турмайын,
Тау башларына кьачдыла.

Тауладан чыгьып алай келеди
Кьызыл аскерни аллары,
Кьууаланганлай кьалгьанды, харип,
Уллу малкьарны маллары.

Ит фашистле кьайгьылы болуп,
Артха команда бередила.
Кьызыл аскер а элге кьайтыгьыз деп,
Бизни чакьыра келедиле.

Ит фашистле кьачып барадыла,
Адам кьанындан тоймагъан,
Бандитлеге уа кьалай иинанайкъ,
Тюрмеде фулгу кьоймагъан.

Биз бандитлени чакъыралмадыкъ,
Кече да, кюн да кюрешип,
Башыбыз уллу палахха кьалды,
Барыбыз да бир бетден кёрюнюп.

Сегизинчи мартда, тогъуз сагъатда,
Уллу школ аллына жыйдыла,
Эпге да барып, малланы куйгъанлай,
Товар поездлеге кьуйдула.

Ой жылтырайды, алай жанады,
Бу поездлени жанлары,
Къая ташлагъа жайылып кьалсын,
Мурдар бандитлени кьанлары.

Сау Малкъарны ариу адамларын
Узун поездлеге жыйдыла,
Къарачай бла ариу Малкъарны
Къум ёзенлеге кьуйдула.

Уллу Малкъарны несин айтайым,
Мен ненча адамын санайым?
Къаллай бир адам ёлгенди кюнюм,
Мен кимни кёзюне къарайым.

Уллу къум аулакъла, къум ёзенле,
Сен кимге кьычыр, кимни уят,
Атабыз жокъду, анабыз жокъду,
Кимге этербиз осуят.

Биз артыкъ неге кьайгъы этебиз,
Бизнича кёпле бардыла,
Уллу Малкъарны кёбюсю харип
Къум тюплеринде кьалдыла.

Къзагъыстанда, къум ёзенледе
Азыкъ тапмайбыз ашаргъа,
Къабырлагъа ушаш землянкала
Юй табалмайбыз жашаргъа.

Землянкаланы ичине кирсенг,
Юйчюкlege ушаш кёрюне,
Башы жабылгъан бир землянканы
Юч-тёрт юйюрге бердиле.

Мени къолумда аллай кьыптычыкъ
Къумач табалмайма бичерге,
Асыры кьызыудан, бек да суусапдан,
Таза суу тапмайбыз ичерге.

Мени къолумда аллай ручка
Къагъыт табалмайма жазаргъа,
Кёп ёлюкледен адам табалмайбыз,
Алагъа къабыр къазаргъа.

Сабийлей кёчгюнчюлюкден
Атамы ташына кьайтханма.
Атамы манга этген осуятын
Кесини ташына айтханма.

Атам манга айтхан эди
«Ата журтунга кьайтырса.
Ол мен суюючю гыйы ташыма
Сен жаягъынгы салырса».

Ол сен суюючю гыйы ташынга
Мен жаягъымы салгъанма.
Атамы осуятын мен а толтуруп,
Алайда аууп кьалгъанма.

Айып этмегиз, мени тенглерим,
Аллах сизге аллай ишле бермесин.
Жунчуп келген малкъар халкъым,
Энди аллай ишле кёрмесин.

ТАТТАЛАНЫ Замир,

Кёнденни Доттуланы Ахмат

атлы орта школуна 9-чу классыны окъуучусу

ЖАБОЛАНЫ Къызийканы *назмусун жазып алгъанды.*

Устаз: Тёпеланы Р.Ж.

Ёзен аллында кёп машинала
Элlege бурдула алларын.
Тынгылагъыз, мен айтырыкъма
Кёчгюнчюлюкню хапарын.

Эрттенликде сагъат сегизде
Элге кёп солдатла келдиле.
Сизни мындан кёчюребиз деп,
Бек аз заман бердиле.

Орамгъа чыгъаргъа къоймайла
Тыгъырыкълагъа тыя.
Ёмюрден бери къол къыйыныгъызны
Энди кимле жыяра?

Жашлары урушха кетген къартланы
Къычырыкъ этип жилиятдыла.
Кимге не хата этген эдик?
Кёп къыйынлыкъ сынатдыла.

Алларында келген командирлери
Бизге приказны окъуду.
Адам кибики сюелип къалды
Ючташы башында бодуркъу.

Ючташы башында бодуркъуну
Адам сунуп къарайдыла.
Тюбюнден ёрге къарап,
Ушкокла бла марайдыла.

Сабийчиклени къолларындан тутуп,
Жияп жолгъа чыгып барабыз.
Мудах болгъанча кёрюндю
Дуниягъа айтылгъан къалабыз.

Машиналагъа олтурабыз, бизни
Баш токъмакъларыбыз кёрюне,
Киштикле макъыра, итлерибиз улуй
Къалдыла, ийнекле ёкюре.

Тар тауладан тауусулмай эди
Студебеккерлени артлары.
Ызыбыздан къарап жилий эди
Уллу къабартыны къартлары.

Туугъан жерибизден къуууп чыгъардыла
Артыбызгъа къарай кёзюбюз.
Мал вагонлагъа къуя эдиле
Аузубуздан чыкъмай сёзюбюз.

Биз вагонлада олтурабыз.
Ойнамайбыз, кюлмейбиз.
Сорсакъ бизге жауап бермейдиле
Къайры элтгенлерин билмейбиз.

Жокъду бизни амалыбыз
Башындан келген къадаргъа.
Бизни Волгагъа къуяргъа айталла
Керти болурму, адамла!

Санларыбыз кырылып тюшген эди
Кавказны чегинден ётгенлей,
Орта Азиягъа элтип сепдиле
Сабанлагъа урлукъ сепгенлей.

Бизге бир аруу алай тийгенди
Санларыбыз кёбелле.
Этерге бир мадар тапмайбыз
Кеп адамла ёлелле.

Бизге жетген кыйынлыкъны
Ахшы Аллах кеси кёреди
Къабыр къазаргъа къарыуубуз жетмейди
Кюнден он адам ёледи.

Къыргъызлы къатынла чапанла берелле
Машина бла сырылып.
Арты болуп къалады миллетни
Орта Азияда кырылып.

Къагъытлагъа къол салыгъыз, деп
Командирле бизге келелле.
Сабийлеригиз, ата аналарыгъыз
Ачдан сууукъдан ёлелле.

Мени эсимден кетерик туююлдю
Къартланы айтхан сёзлери.

Жашлары урушда, кеслери Сибирьде ёлюп
Жумулмай кьала эди кёзлери.

Бизге эркинлик чыгъарыкъ болурму
Бу кыйынлыкъдан ычхынып.
Атала, анала жанларын берелле
Урушда жашларына термилип.

Къартла алай айта эдиле,
Сюеклени мында кьоймагъыз.
Къыргъызлы эфендиле келип кьоймайдыла
Гюняхды, къабырланы оймагъыз.

Бизни кьуууп чыгъаргъан эдиле
Жаз башында март айда.
Сталиннге нек сормайсыз
Бизни адамларыбыз кьайдалла?

Кавказгъа письмо жазсагъыз
Жауап алмасагъыз не этесиз?
Сауутланы да атып,
Артха уа нек келмейсиз?

Азияны ылыбыта хансын
Сууунда биширип ашайбыз.
Кече, кюн да тохтамай
Жилйя-жилйя жашайбыз.

Мен бу затланы айта турсам
Жилйяп ашамай тояма.
Айта турсам, ахыры жокьду
Энди эрикгенме, кьояма.....

ЦАКОЛАНЫ Зульфиа,

*Огъары Малкъарны 2-чи номерли школуну
9-чу классыны окъуучусу*

БОТТАЛАНЫ Абдулхалимни *назмусун жазып алгъанды.*

Устаз: Герузланы С. А.

Кёчгюнчюлюкню ачы кюнлери
Ауур жарала салдыла.
Малкъар эллени семиз маллары
Баулагъа урулуп кьалдыла.

Чалбаш таула да ышармай, кюлмей
Булут басханлай башларын.

Анала жилйяп эгердиле
Урушда кьалгъан жашларын.

Тангыбыз жарыкъ атмайды бизни,
Кече ассыры узундан.
Итлерибиз да улуй кьалдыла
Машиналаны ызындан.

КАНТЕМИРЛАНЫ Мариям,
Былымны Ахматланы А.М. атлы орта школуна
II-чи классыны окъуучусу.
Устаз: Толгъурланы Л.М.

Кѣчгюнчюлюк кыйынлыкъланы юсюнден бизге хапар айтырча, жарсыугъа, мени аппам **КЪАНТЕМИРЛАНЫ Хатраны жашы Магомед** эндиге дери жашамагъанды. Алай ол халкъын ууаталмагъан кыйынлыкъланы юсюнден айтып жыр кырагъан эди. Ол жыр ма буду:

СЕГИЗИНЧИ МАРТХА АТАБ А КЪОЯМА

Элибизге аман хапар жайылгъанды
Бизни кечюрюрге айталла.
Тюбюнден келген а хужу машинала
Къалмай тау элlege къайтадыла.

Кече да келелле, ой, кюн да келелле,
Машинадан элле толдула.
Алгъын ойнай-кюле тургъан таулула
Бир аман мудах болдула.

Келип эрттенликде сагъат сегизде
Тегерегибизни алалла.
Ёмюрден бери жыйгъан мюлкюбюз
Орамгъа тегюлюп къалалла.

Сегизинчи мартха атаб а къояма
«Сенсе таулу халкъны жауу»-деп.
Тегерекге къарай, жилий баралла.
«Сау къал, Кавказымы тауу»-деп.

Итле улуй-улуй, ийнекле ёкюре,
Атала, анала жилийдыла.
Ёмюрде ол затны бир да сынамагъан
Къартларыбыз сибирь сынайдыла...

ГАДИЙЛАНЫ Жаннета,
Бабугентни Батчаланы Р. А. атлы орта школуна
8-чи классыны окъуучусу.
Устаз: Мокъаланы Х. М.

Бу назмуну 1954 жылда узакъ Къазахстанда, Карамышовка элде жашагъан, мени къарт анамы къарындашы **АТАБИЙЛАНЫ Матгерийни жашы Магомед** жазгъанды. Ол 1923 жылда Огъары Малкъарда, Мухол деген элчикде туугъанды. Бусагъатда сау-саламат Огъары Малкъарда, Чегетде, кесини туугъанлары, туудукълары бла

бирге жашайды. Тёрт классдан сора окъур онгу болмагъан, халкъыбызны сёз устасы, бюгюн-бюгече да аны алапат статьяларын, халкъны мамыр жашаугъа чакъыргъан назмуларын «Заман» газетибизде кёп да окъугъан болурсуз. Миллетибизни аллай халкъ усталары жангы ёсе келген жаш тёллюбюзню тамблагъы кюннюню юсюнден кёп сагъыш этедиле. Аланы жашауларына къайгъырадыла. Къаллай болса да, иш сыйлыды, кеслерини башларын тутарча, урунургъа чакъырадыла. Алгъыннгы тёллю кёрген кыйынлыкъны бюгюннюню тёллю кёрмезин тилейдиле. Аны ючюн а къаты болургъа, терсине кетмезге, ишден арымазгъа, таматалагъа намыс-сый бере жашарларын тилейдиле. «Намыс болмагъан жерде, насып да болмаз», аны себепли, келигиз, насыплы болур ючюн кюрешейик, бу кысха дуняда бир-бирни кёлюн алайыкъ,- дейди бизни тамата аппабыз.

Жангы жерде жангы жашау
Этмей болмакъ, санны бошлау,
Урунмасакъ токмакъ ашау
Хайыр бермез къургъакъ жашау.

Бу халынлай турмаз заман,
Тюзелир, тергелир таман,
Сабырлыкъ эт, айтма аман
Къындан чыкъмай турсун къаманг.

Тилибиз ёчюлмей къалмаз,
Жашау ма шёндюча барса,
Халкъ бириксек тил тас болмаз,
Хар бир таулу ангыласа.

Къайдан келдинг? Къайры келдинг?
Терсле ючюн ачдан ёлдюнг,
Таматала сюзмей халны,
Жерге жутду, кёп тюз жанны.

Шёндюча барса, тил сууур,
Халкъ атыбыз да жокъ болур,
Ана тил хауада жутулур,
Тыш тилде сёлеше турур.

Кючге тёре болмайды, бил,
Сау эллени кюйдюре тил,
Жалгъан айта эсем а кюл,
Ачлыкъ, ёлюм да болур сел.

Мында Аллах Къудай болду,
Нартюхюбюз будай болду,
Тау жерибиз аулак болду,
Сау халкъыбыз даулуку болду.

Тыш жерди деп, этме хыйла,
Ананы, ахлуну ойла,
Жашай бара, кесип къойла,
Бизде да этилир тойла.

Къарыулудан къарыусуз кёп,
Былай къоймаз, болушур деп,
Аллаха да ышанабыз,
Къачан къуар деп ашыгъабыз.

Бу халынлай турмаз дуня
Ишлей-ишлей санны кыйна,
Бир чачылыр зорлукъ уя,
Жалгъан дауну жардан къуя.

Къарыусузну кёрмей озма,
Кимге да сууукъ къол созма.
Халкъ намысны сакъла, бузма,
Халны билмей, сырап кызма.

Зорлукъ кишен бир юзюлюр,
Сора жашау хал тюзелир,
Кёчгюнчюге тенглик келир,
Аны сау дуня да кёрюр.

Ол кюнле чыгып жокъланыр,
Халкъ тюзлюгю ачыкъланыр,
Арада тенглик сакъланыр,
Бизде да жашау тапланыр.

Окьюусузма, азды билимим,
Назму кьурай, оюм эте,
Окьюулугъа санайды тилим,
Алайды мени болушум.

Бу халланы биз кёрмесек,
Туугъан, туудукъла кёрюрле.
Болгъан халны тап бермесек,
Артда кёплери кююрле.

Муну жазгъан, бир бош киши,
Тёрт классды билим иши,
Бюсюресе, эркек-тиши,
Мен болмазма эл бедизи.

Бизни Аппа бек акъыллы адамды, мен аны бек сюеме. Ол сёлешип башласа, назмула бла сёлешеди. Анга кьуру тынгыларыгъынг келгенлей турады. Ол хар заманда: «Иги адамла болугъуз, жууукъ-тенгни унутмагъыз, адамгъа ахшылыкъ этерге артха турмагъыз» - деп, бизни кьуру да юйретгенлей турады. Мен аппабыз бла ёхтемленеме, аны айтханын жашауда бардырма деп, сагъыш этеме. Таулу халкъны кёрген кыйынлыгъын унутургъа боллукъ туююлдо. Алай жашауда хар зат биз суйгенча болуп бармайды. Аны ючюн а хар затха да тёзе, хар кыйынлыкъны да кётюре билирге керекди. Халкъыбыз а айнысын, жашнасын, бизни аппача адамлары миллетибизни кёп болсун.

Биз, Османланы Амина, Мухарбекни кызы, Жангуразланы Марина, Суфьянны кызы, Туменланы Алан, Алийни жашы Бабугентни орта школунда, 11-чи классда окъуйбуз.

Бусагъатда *Шунгарланы Тананы кызы Буслимат* Бабугент элде жашайды. Эки жаш бла бир кызы ёсдюрюп, юйдегили-юйюрлю этгенди. Къарт-къарыусуз да болгъанды. Саулугъу осалды. Алай назмуларын бюгон да унутмагъанды.

Буслиматны кюйлеринден бирин жазаргъа сюебиз:

КЁЧГЮНЧЮЛЮК КЮЙЛЕРИ

Жашаууму ашырдым,
Къартлыкъ келгенди манга...
Кюндюзюнде жашадым...
Чыгъалырмамы тангнга?..

...Бар мюлкюбюзню Кавказда кьоюп,
Биз жалан жерде жатабыз.
Биз журтубуздан айырылгъанны
Эшитген болмазмы атабыз?

Кёзлерибизден жилямукъ чыкъмай,
Ашалмайды да ашыбыз.
Атам - урушда, биз а - Сибирьде,
Къайгъылыкъ болду башыбыз.

Жоллагъа къарай тауусулгъанды
Эки кёзюмю жаулары...
Кавказ таулагъа бир бек ушайды
Ош областны таулары.

Бизге аллай приказ этген болмазла -
Ёмюрде мында къалырча?
Кавказдан бир таш да ала келмедик -
Ёлсек, къабыргъа салырча...

Бизге аллай приказ этген болмазла-
Ёмюрде мында турурча?!
Ёлсем, къабырым сыртха салынсын,
Кавказдан хауа урурча...

Узакъдан келип, кызлай ёллюкме,
Эл къабырлагъа кёшмагъыз...
Амалсыз жерде термилсем, кызла,
Тюймелерими бошлагъыз.

Узакъдан келип, кызлай ёллюкме,
Эл къабырлагъа салмагъыз.
Атам урушдан къайтхынчы, мени
Ёлген жеримден алмагъыз.

Кёп кыйынлыкъла алып кёйдула
Мени акъылымы, эсими.
Бир кыйын ауруу манга тийгенди,
Ёллюк сунама кесими.

Биз, кыйынлыла, кырылып кетдик
Бу Сталинни ууундан.
Ой, анам, къанып ёлсем эди уа
Кавказны сюзюк сууундан!

Бизни тёллюбюз билимли болса,
Бу къабырланы танырла...
Бир тынгылымы тюшген сунасыз
Тиширыу къазгъан къабырла?..

Бир узун аркъан атханма кёкге-
Жанууарлагъа, буулагъа...
Ой, анам, тансыкъ болгъанма, анам,
Кавказда шаудан суулагъа...

Биз, кыйынлыла, къалып барабыз,
Ой, жаназысыз дууасыз.

Ажалсыз ёлген ёлюклени уа
Эшик къангада жууасыз.

Менден сора да кёп адам барды
Таза муратына жетмеген.
Акъ кебинликге чулгъап салыргъа
Уллу Аллах буйрукъ этмеген.

Битеу дуниягъа белгили болсун
Бу Сталинни алдау...
Ёмюр дуниягъа болур миллетге
Кёчгюнчюлюкню сарнауу.

УЯНАЛАНЫ Марина,

Нальчик шахарны 21-чи орта школуну

11-чи классыны окъуучусу

УЯНАЛАНЫ Александрны *назмусун жазып алгъанды*

Устаз Ахмедланы Н.М.

...Къарт аппамы

Унутулмазлыкъ хапарына

Тынгылайыкъ биз бирге...

Туугъан жерим, жарлы халкъым
Не кёрмединг, неге тёзмединг!
Сау болмазла бир заманда,
Кёчгюнчюлюк берген жараларынг.

Берияны къатылыгъы,
Къыяма келтирди Кавказгъа.
Жаныбыз саулай журтну жилиатып,
«Жахамимге барыгъыз!»- деди ол бизге.

Бу кюнню берген мурдарны
Терс оноуу отда кюйсюн,
Анасы уа къара кийсин.
Ачы оноу терк жетип
Тауларыбыздан айырды.
Туугъан жерибизден къысталып,
Кюнубюз къарангы болду.

Азыкъ алмайын биргебизге
Узакъ жолгъа тебиредик.
Уручула къууаныгъыз!

Мюлкюбюзге батылып.
Тууар вагонлагъа кьююлуп
Баралла жарлы халкъым.
Ёлгенле уа къалалла
Жол жанында атылып.

Келтирип бараклагъа тёкдюле.
Ачлыкъ, жаланнгачлыкъ сынай,
Азияны кьумунда кызара
Ёледиле кёп къартла, жашла!

Халкъым, мени халкъым!
Не кеп кыйынлыкъ сынагъанса
Таш кибики чыдамлы болгъанса.
Кавказ сууладан юйрене,
Сен тазалай къалгъанса!

ТЁППЕЛАНЫ Алим

СЕЙИРСИНДИРТМЕ СЁЗЛЮК

(Ахыры)

ХЫЙНЫ

Бурун заманлада хыйны-халмаш ишле кёп болгандыла. От ичириу, эшек мыйы ашатыу, бир загла жорап, хыйны этиу, обур тырнакъ дегенча загла жорюгендиле. Тау жамауатла, мажюсюле аллай затладан бек кьоркъгандыла. Алай а ол кьоркъуу шарт бир адамны – бир бирге жаулукъну отундан чыгъар деп, аланы эслерине келмегенди. Хыйны (заговор) къара кючле, тейриле, табийгъат болумла аланы ишлерине заран болмаз ючюн этилгендимле.

Хыйны адамланы бир бирге зарлыкълары бла байламлы этилген къара ишча, арт ёмюрледе жорюйдю. Аманлыкъ къадарында кеч келген ишди. Мажюсю заманлада табийгъат кючлеге аланы эслерин башхагъа бурдурур ючюн неда башланган ишге ыразылыкъларын алып ючюн этилиучю ырымла (хыйныла) адамла бир бирлерине этген харамлыкълагъа айланып къалгандыла. Энди хыйны уу ичириу, дууа жаздырыу, башха амал этиу дегенча ангылашынады. Гошаяк бийчени юсюнден жырда Къаншаубийге хыйны этилгени суратланады. Ол, ауруп, бакъдырыгъа баргъан къатын хыйнылагъа уста болганды. Хыйнычы къатынны, Къаншаубийге кёзю къарап, кесин сюдюрюрге кюрешгенди. Аны къолгъа кыяр ючюн гокка амаллары жетишмегенде, хыйны этгенди.

Аны юсюнден Къагъыйланы Назифа былай жазады:

«Бийче (багъыучу къатын) кесини бир жумушчусуна «Къаншаубий келиучю жолдан кёзюнгю алма, кёргенлейинге, гылыунгу бойнун тартып, мыйысын алып кел!» – деп, къаты борч салады. Кюнлени бир кюнюнде Къаншаубий, салып, Хадажукълагъа барады. Бийчени жумушчусу, эрлай гылыуну бойнун тартып, алыкъынчы жаны чыгып бошамай, титирей тургъан малны мыйысын алып, бийчеге келтиредди. Кюйюк бийче, андан хыйны от этип, боза бла Къаншаубийге узатады. Къаншаубий, фитначы бийчени къолундан от алганын сезе, былай айтып ичеди:

«– Ай, ит къатын, от бергенинги билеме, ата-баба жорукъдан чыгълмай, тиширыу болганынг себепли бергенинги алып ичеме...» («Гошаяк бийчени юсюнден эссе», «Ленинни байрагъы», 04. 11. 1990).

ХЫЛЖЫ КЪОШЛА

Бурун «*хылжы къошла*» деп, халкъ билген, иги таныгъан къошла болгъандыла. Кишиге къонакълыкъ этмеген, бир аякъ айран ичирирге да къызгъанган малчыланы къошларына айтхандыла алай. Аллай къошланы иелери, кеч не къыстау жолоучу: «Ой, кёп болсун, къалайды къош къолай?» – деп тохтаса, «Былай ёргеракъда дагъыда къошла бардыла» деп болгъандыла. «Хылжы къошну къойчусунлай, не баштёбенсе?!» – деп, къырс адамны къызгъанчлыгъын къакъгъандыла. «Къутсуз къойчу – къуту болмагъан кош». «Къонакъ кетди – къут кетди». Деп, аллай къошланы бек ыспассыз этгендиле.

Жолоучу аллай къошда тохтаса да, чыпчыкъ чорбатха къоннганлай, аз да кёлю олтурмай, тесукъа этип тургъанды.

ХЫЛПЫ

Тылысы иги ачытылып бишген ётмекни ичинде хосула (тешикле). Къаялада, ташлада да суу тама тешилген ууакъ тешикчикле. Иги сыгъылмай, жангы тузлукъда бишген бишлакъны ичинде да *хылпысы* кёп болады

ХЫНКЕЛ

Башлыкъны хынкели – баш оруну. «Къолун башлыкъ *хынкелге* салып, Къазий кирди эшикден» (Ч. Б. «Къобан башлада»).

ХЫРЗА

Атны ёшонюнде, мангылайында тюклери жохар бурулгъан жерчиклери. Сууну айланмаларында ичине тартып бурулгъан агъымлары.

ХЫРЫК

Жербаш юйню аркъа жиги, аны себепли аркъалыкъ деп да айтадыла. Тынгылы, базыкъ тёнгеретме. Аркъауланы аны юсю бла тизедиле.

«Къара кюню башына келип, агъач къырып, ол *хырыкланы* журт болгъан жерге ташып, жонуп, бир бирлерини юслерине къалап, бегитди». (К. М. «Кюн балалары»).

ХЫЧАУАКЪ

Сабаннга чыгъыу адетни этерге деп сайланган мал. Эл, элде бек сютлю, иги бузоулу ийнекни сайлап, аны эркек бузоун энчи алып, биреуге ючлю бугъа болгъунчу багъаргъа бергенди. Биченин, жемин, тузун да эл берип турургъа тийишлиди.

Элни *монгкюраакъ* деп, сабан къошлары да болгъандыла. Аланы «*Тёбен монгкюраакъ*», «*Огъары монгкюраакъ*» деп айыргъандыла. Жаз башында, сабаннга чыгъар аллында, бугъаны эл арасы жорукъгъа (майданнга) чыгъарып, кеси аллына къойгъандыла. Бугъа Огъары монгкюраакъгъа къарап ёкурсе, огъары сабанлагъа, тёбен монгкюраакъгъа къарап ёкурсе, тёбен сабанлагъа чыкыгъандыла. Бугъаны да сюрюп, сабан жерлени бирине баргъандыла. Анда тобалыкъны къаны сабан жерге саркъырча алай салып кесгендиле. Тобалыкъны юсюне *хычауман* гюттюле деп, гюттюле да этгендиле.

Тобалыкъ бугъаны этинден бек алгъа Алтын Хардарны юлюшюн

чыгъаргъандыла. Андан сора тилек жалбарыула айтып, тепсеп, экинчи кюннге дери *ойран* (кьюуанч) этгендиле. Сабан ойранлада быллай жалбарыула болгъандыла:

Монгкзуракъны баразасы кёбюлсюн,
Аны ичинде урлукъ толу кёрюнсюн.
Ырысхыбыз бакы болуп, тегюлсюн,
Кюн керекде кюн тейриси кюн берсин!

Тобалыкыгъа хычауакъны онладыкъ,
Тюгю сайын ашлыкъ чебю кёрюнсюн.
Элияны сабыр-сабыр жаууну,
Сабанлагъа кызыл кяанлай тегюлсюн.

ХЫЧИН

Хычин – таулу юйюрню бек суйген, сыйы да жюрюген ашларындан бириди. Аны тау элlege будай ун жетгинчи окьюна ашлыкъ ундан этип болгъандыла. Эт жау, эт, бышлакъ салып этгендиле.

Будай ун жете башлагъандан арысында уа хычин да кесини «дамын», «кюмалыгъын» ёсдюре баргъанды. Бусагъатда таулу хычинле да кёп тюрлю болгъандыла.

Хумжу хычин жангы сыгъылгъан бишлакъ бла этиледи.

Эт хычин ууакъ тартылгъан эт бла этиледи.

Дугъума хычин дугъума жетгенде, ичине аны чапыракъларындан ич салып этиледи.

Мурса хычин ичине мурса кюшулуп этиледи.

Эт жау хычин – эт жаугъа бир кесек бауур кюшуп этедиле. Жауда биширип не юсюне жау сюртюп, жау салып береди.

КЪЫСХАЧА

Хадис – файгъамбарланы жашауларыны, окьюуларыны юслеринден айтылгъан таурух. *Насият*.

Хажил – уят, айып алыу. Эсде болмай, кыйгъыгъа кыалыу.

Хажирет – жол; кыйын жолоучулукъ; сафар.

Хазнадар – кыралны ахча байлыгъын сакълагъан кюллукъчу. *Казначей*.

Хакам – сюд ишчи, төречи.

Хакъ – Аллахны кёп атларындан бири; даулашсыз, керти зат. Сыйлы жол, ыз, ахырат.

Хакъы – тауатда кишулени илгичлеге тагъып, ала бир бирлерине киришип турурча этген адыр.

Халиуан – ал юй, веранда. Гитче жапмачыкъ.

Хамайыл – гитче китапчыкъ; кюран аятладан юзюкле не да сайлама сурала кыйышдырылгъан, хуржунда жюрютюрча жарашдырылгъан китапчыкъ.

Хаммесей – бош тургъан зат, тирменликсиз тирмен.

Хас – деу, деменгили, борбайдан бек кючлю (Адам).

Хатип – сёз устасы, чечен. *Оратор*.

Хаттыш – битимлеге суу салганда, суу илипинлеге бирча барырча этген бёлюшледен бири. Хатгышланы агъачдан, ташдан да этедице.

Хаук – кышда кюн тийгенде, кёкде ойнагъан къар хапула, жинклекча чачырагъан къарчыкыла не уа хауа инжиле.

Хафиз – къуранны кёллонден билген адам.

Хенкер – бир кыралны бирси кыралда келечиси, ёкюлю.

Хиджира – Мухаммат фыйгъамбарны Меккадан Мединагъа кёчген жылы. Муслиман жыл санауну башланнганы.

Хонча – мангылай бла кьулакъ арасы. Висок.

Хужура – сохтаны отоуу, окъуу кереклери тургъан, ишлеген жери; дин кьуллукъчуну кабинети.

Хузум – жарты, иги этилмеген иш.

Хулбай – ашарыкыгъа тартылгъан этден этилген гулмакла (тыммылла).

Фрикаделька.

Хунерпос – кёп хунери болгъан, кьолу ишге жарашхан адам.

Хунешик – сабий оюн; таш атып ойнайдыла.

Хурдук – тирмен тегейлени орта бегими, тохуну.

Хуруят – азатлыкъ, баш эркинлик.

Хушхун – айбатлыкъ; табийгъатны айбатлыгы.

Хыбырт – женгил, суху, кьолайсыз.

Хыды – кьой хыжыны бир тюрлюсю. Ярлыга.

Хылпа – кийиз бёрк.

Хымши – тишни акъ кьабугъу, бояуу. Эмаль

Хыршы – атны кьулакъ артында дубурла.

Хышты неда хушту – гыбытны бухчагына салыныучу чюй.

Ч

«Ч» деген – чыракъ, «чыракъ» деген – чырды, «чырды» деген да – чыдам.

ЧАБЫР. ЧАРЫКЪ. ГЁНЧАРЫКЪ

Жашаулары малда, ууда болуучу, асламысында ташлы, жаргелли тикледе, жалаулада жюрюрге тюшоучю таулуланы аякъ кийимлери жерлерине, ишлерине кёре кьуралгъандыла. Энди, жашаудан кете, унутула баргъан аякъ кийимлени къайсы кьаллай болгъанды? Къайсы аякъ кийимни кьалай этгендице, кьаллай заманда кийгендице?

Чабыр. Тау жерледе бек аламат жарагъан, таулуну алышындырыусуз да, жараула да аякъ кийими. Аны тууар малны ийленнген, ийленмеген терисинден да этгендице; ийленнген тери болса, бичип тизгендице, ийленмеген болса уа – тюбюн тизип кьойгъандыла. Чий териден этилген чабырла

асламысында тууар малны арт бутларыны тобукуь бюгюмлеринден боладыла. Бут сюек бла базукну арасын кесмей, саулай сыдырып алгъандыла. Огъары – базук – жаны чабырны тюбю болады, алайны тери кыйырларын бирге кыошмай, кенглей кыюуп тизгендиле, иничке – бут – жаны уа башы болады; анга балакыла айырып, чабыр баула салгъандыла; ичине иги салам салып кийгенден сора чабырны башын инчик башдан чабыр бау бла кысып кыоя болгъандыла. Ийленген териден этилген чабырны да тизиу жоругъу алайды, аны жаланда балакы артларын бирде тизгендиле, бирде жёрмелеп да кыойгъандыла.

Шёндюгю төлюле «тизип» дегенни да толусунлай не хазна ангыла сынла. Чабырны тюбю (олтаны) тикледе учхаламаз ючюн, аны терини кесинден базыкы тилинген хуюнла бла чалишдирип эшгендиле. Былай айтханда, чабырны олтаны гелеулю тикледе, зыгъырлы жалаулада «тутхучлу» болур ючюн арлы-берли этип, хылпы тизгендиле.

Чабыр эки, юч тюрюлю да болгъанды. Айтханыбызча, ийленген териден, кыалгъан-кыулгъанладан, бухчакыладан да этгендиле. Сёз ючюн, доммай не бугъа терини чарыкылыкыгъа бичип неда жип, манс, чынды этерге тилип, бухчакы, бут, жамыз дегенча, кыалгъан-кыулгъанларындан а чабыр мажаргъандыла. Терини чыкыгъанына кёре, алашабаш, бийиккыулакы чабырла этгендиле. «Кыулакыларын узунлай кыойсанг, иги боллукы эди, – деп юйретеди тамата жашха атасы Таумырзаланы Далхатны «Тауушлукы улу» деген таурухунда. – Арта ырысхын (чабыр кыулакыны кесинден тилинген жип) керек болса, андан тилип, *ырысхын* этип, жангыдан тизип киерге иги болады».

Илик чабырла. Саулай сыдырылып, чий териден этилген чабырла. Тууарны соя туруп, аны арт бутларыны иликлерин жырмай, саулай сыдырып алгъандыла. Башда айтылгъаныча, тюп (олтан) жанын хылпы тизгендиле, чабыр баулары уа балакы артларындан тартып, ал жанларындан кыысарча алай салгъандыла. Таумырза улуну «Тауушлукы улу» деген хапарында «Табылдырыгъынгы башын төгерегирек этерсе, табан сырыуун иги тартырса!» – деп андан айтылады. Аллай чабырла бегирек да жауунлу кюнледе иги жарагъандыла: чабырла, жибип, созукку болсала, ичлерине суу ётмей, адамны аякылары забаламны ичинде кыургакылай тургъандыла.

Чарыкы. Чабырча болмай, чарыкыны ийлеую жетишген тууар териден бичип, иничке тикгич бла гымых тигип, алай этгендиле. Аны балакылары адамны инчиги бла тенг болгъандыла. Ал жаны (аякы юсю), эки жаны да бирге тенг этилип, кыошулуп угъай, ёрге кириш болурча, жанаша тигилгенди. Тюплери (олтанлары) терини кеси болуп кыаладыла. Чарыкыны кыулакылары жапыс болгъандыла; балакылагъа чабыр бау тынч жюрюрча тешикле (илгикле) этилгендиле, баулары алары ичлери бла суууруп, инчик артларындан гам тартып, кыысып кыоя эдиле.

Тау элдеде чабырны, чарыкыны да уста бичген, тизген, тикген адамла болгъандыла. Аллай адамлары туудукылары арта чабырчылары, чарыкычылары дегенча, жангы тукыула болуп да кыалгъандыла.

Чарыкы, боялмай, акылай кыала эди. Аны салам салып кийгендиле. Малчыгъа бир кыауум кюн, чарыгын тешмей, мал артында жюрюрге, кыйырда кыалыргъа тюшгенди. Ол арада чабыр салам миделге айлан-

нганды. Къургъакълай турса, аны ючюн жылытырдан къалмагъанды. Суу кирсе уа, тешип, миделни от тийресине салып къурутхандыла, къуругъандан сора чачып, чохас этип, жангыдан салып, чарыкъны (чабырны да) алай кийгендиле. «Эр кишини чырайы чарыкъ кийгенинде да кёрюнеди» деп, чарыкъ кийгенге жамауатда иги да эс буруп болгъандыла.

Гёнчарыкъ. Иги ийленип, къарагъа боялгъан териден этилгенди. Гёнчарыкъ – аяулу кийимди, тап, бийле окъуна тойгъа, къууанчха, къонакъгъа баргъанда кийгендиле. Аны да этилиу формасы чарыкъчады, жаланда уста-ракъ, субайыракъ тигерге керек болгъанды.

Нарт сёзле

Гаммеш терини ныгъышха чыгъарсанг, чабырлыкъ чыкъмаз.

Аман адамгъа игилик этген итге чабыр этген кибикди.

Элдеде боза ичиле, ныгъышда чабыр бичиле.

Эртте жаш: «Чабырымы чыгы ычхынмаса, бёрюню тутарыкъ эдим» дегенлей

ЧАКЪ. ЧАКЪГЪАН. ЧАГЪЫУ. ЧАКЪГЪЫЧ.

ЧАПЫРЫУ. ЧАГЪЫЛЫШ

Бегине, этине къотурла чыгып ауругъан. Кесекле тийип къызгъанда, не бир башха жарашмагъан ийисден, ашдан териси бузулуп чакъса, кичиу тийгенча, кичитип онгсуз болса – *чагъыула* чыгадыла. Аллергиядан, къызыула тийгенден да боладыла.

Сабийни эти, къызып, чапырып, къызыл-ала хыппилчикле болса, *чапыргъан* дейдиле. «Тюй ургъан» деп да айтадыла. Элде бир тунгуч къызчыкъны келтирип, аны аузуна тюй алдырып, алай къызгъан сабийни юсюне чачдыргъандыла.

«Чакъгъан» – ол да аурууду. Адамны, асламысында сабийни эти, бети чагып, къотурла болады; чачырауукъла чыгадыла. Ала артда уллу жаралагъа айланып да кетедиле. Аны себепли «чакъгъан» бла «чапыргъанны» бир бирден айырыргъа керекди. *Чапыргъан* деп сабийни эти чийленип, къызарып къызыуланса айтадыла, ол, сепкил кибик, ууакъ жипкил тамгъачыкъла чыгъарады, орусча – *сыть*.

Дагъыда «чакъгъан» – жаз башыны кёгю, терекни чакъгъаны. Жангырыуну, жарыгыуну белгиси.

Таралмагъан жюнюнню жумушатыр ючюн, таякъчыкъ бла ёрге силке, къакъгъаннга да *жюн чакъгъан* дейдиле. «Къакъгъан» бла «чакъгъанны» айырмасы барды. Бир затны – жабыуну, кийимни – къолгъа алып, не бир агъырыкъгъа, чюйге тагып, букъусун кетерип ючюн булгъасала, силкселе, тюйселе – ол къагъыу болады. Жюнюнню уа жеринде тургъанлай чохаслап, уруп силкедиле, чачадыла, гаппар жерлерин жумушатадыла – ол чакъгъан болады. Сёз ючюн, иги уюгъан айранны (жуууртну) бузар (жумушатыр) ючюн да чакъгъан этедиле. Уюгъан айранны, чолпу не бир башха адыр бла чагып, бузадыла, андан сора айран ургъуч бла ичинде буруп, бир тюрсгю этедиле.

Барыгъыз да къарагъыз Акъ къалада

Чакъгъан жюнюме.

Жумакку амалтын къара кийгенме
Тутхан диниме (Жумаккуну жыры)

Кёкге булут чабады,
Жерге кырау кыагдады.
Къарт амма да, ашыгып,
Юзмелтлик жюн чагдады. (Г. Б.).

Чакъ – заманны бир кезиучюю, бир такыйкъасы; Чакъдан бир – бир-бирде, анда-мында бир, бек аз.

Душманлагъа онг табаргъа
Чакъ чыкъмасын. (С. Аз. «Къарачай»).

«Чакъ» деген буйрукъчу этим болуп келгенде, «от» дегенча, кыкса, шатык айтылып, жилтинни туугъанын, жарытханын аламат суратлагъан сёз болады. Магъана тутхандан тышында да, жаз тил, самаркъау кыурайды. «Чакъгъан» – от чакъгъан, жилтин туугъан, шибиля жашнагъан, жарыкъ берген дегенча, къадар ангыламны жыйышдырады.

«Чакъдан» – «чакъгыч» кыуралады. Отлукъ ташны уруп, жилтин чыгырып, от тамызадыла, тютюн кыбындырадыла. Андан ары «Чакъдыр» бош бир этимча болуп кыалмай, адабият тилде, тап, сёлешиу тилде да кёп магъаналы суратлау сёзге айланады. Бегирекда сёлешиу тилде элпек жюройдо. Сёзге усталыкъны, терк оюм этип айтыуну белгисиди. Кёл кенгдириу, масхара этиу, ол не бу ишни, болжалгъа салмай, терк мажарыу – была бары да болургъа боллукъдула *чакъдыр* деген буйрукъда, ангыламда.

«Чакъдыр» – ушкокну ат; жууабын кыкса бер; экинчи сёлешмезча эт; ёнюлт...

«Чакъдыр» – айт, жырла, сёлеш; серме, ур...

«Чакъдыр» – «ойге кир да, айран уюгъан эсе, чакъдырып, суусап чыгыр...»

«Чакъдан» дагыда «чагылыш» кыуралады. *Чагылыш* – орус тилде скрещивание, столкновение интересов, позиций; поединок характеров. Бирси миллетленича, малкъар миллетни да суратлау адабияты ёсюп, анга кёре, аны рухий жашаууна адабият илму да келгенде, теория магъанасы болгъан кёп тюрлю терминлени ана тилде айтыргъа керек болады. Аллай терминлени бир-бирле орусчасынлай жазып кыоядыла – творчество, художество, сочинение... Эшиги, «конфликт», «сюжет», «эстетика» дегенча, халкъла аралы сёзле жарашханлыкъгъа, бары сёзле тилибизге жарашып бармайдыла! «Скрестились сейирлери» деп къалай жазаргъа боллукъду? Угъай, тил жашау тиричиликни излемлерине кёре кыурала эсе, жангы ангыламлагъа да ана тилде сёзле болургъа керекдиле.

«Чакъ» деген этим да, ат да болуу кыудуретинде, «чалыш», «чалышыу», «чагылышыу» дегенча, аламат терминлени кыурагъа онг бередиди. «Этез улу аланы шуёхлукъларын кёп тюрлю салмалада, *чагылышыула*да сынаиды, кёргюзтеди» (А.Т.). «Бир ишге тюрлю тюрлю кыарамла *чагылышханда*, бир бирлери бла жарашып болмазлыкъ кючле бетлешгенде,

адамны ич дунясы терен ачыкъланады; адамны къллай болгъланы туура кёрюнеди» (А.Т.).

Адабият илмудан тышында да, тилни кесини табийгълатына кёре, кълралгълан сёз толу къллук эталлыкълды. Эки да кълты, кълрыулу зат бир бирге тийгенде, жилтин хар заманда да чагълды. Кесилиги болгълан адамланы бир затха кълрамлары да алай кълты болуп, аны кълоруулар ючюн сермеширге тюшгенде, арада от *чагълды*, *чагъллады*. Эки кълрам *чагъллышады*ла. Кълуу бла чакгълыч кибик.

«Ортабай *чакгълыч* бла кълууну кълбындырып, ызы бла чепкен этегинден журунчук кесип, кълбынган кълууну анга чырмап, садакълны учуна чанча, тешиктен ичине тюртдю» (Ч. Б. «Кълбан башлада»).

Эде тут, жау салта ууатхан

Таи, чакгълыч тиймей, от чакълмазын.

Элия къллычла ойнатхан

Жауун тумай, жулдуз жанмазын... (Б. И.).

ЧАЛ

«Чакъл» дегендеча, «чал» да, туудура барсанг, тууа баргълан бир чексиз сёздю. Этим, ат, сыфат да болады.

Чал, сыфат кълдарында, адамны сакълалына, чачына акъл чыкгългъланын кёргюзтеди. Кълыргълзылыла кълртха чал деп кълоядыла. Чал эсе, аны мыйгълына, сакълалына, чачына акъл ургъланды.

Чал, буйрукълчу этим кълдарында, чалгълы чалыуну кёргюзтеди. Жаз тил болуп келсе, – «Къл ол жазмама бир кълра» дегенни ангълатады. «Бу жазуу кибикни бир чал, маржа!» дерикди.

Ажал бла да кёл кере тюбешидим,

Анга кесими хорлатмай кюрешидим.

Ол бюгюн аллымда кюйсюз сюелди,

Жанымы чалып алыргъла деп келди. (Г. Б.).

ЧАЛТЫР

Кълртайгълан базыкъл терекледе болуучу тешик. Уллу терекни ичини чирип оюлгълан жери. Дупло.

«Терен агълачха кирип, партбилетинги анда терек *чалтыргъла* букълдуруп айланганча тюрлюдю иш» (К.Х. «Темирбекни дерти»).

ЧАЛЫУ

Иничге, базыкъл ийирилген халыладан, бауладан, окъла жипледен чалынып эшилген бау, тартма. Сураглау эпитет кълдарында да жюрюйдю. «Гитче суучукъл, кължур оюула жасап, *чалыула согълуп*, акъл гуржаба эшип кюрешеди, шырылдайды. (Б. С. «Жаз ауазла»).

Чалыу тартмала кёл тюрлю боладыла. *Тёгерек чалыу* (юч не да жети халы), *жалтакъл чалыу* (тёрт халы), *ючгюл чалыу* (юч халы), *ёрме чалыу* (алты халы). Баугъла, кёлчек тартмагъла деп чалынган чалыу артыкъл ариулукулну излемегенди, ол жаланда иничкерек да, тутумлу да болургъла керек эди. Кийимни тап жасаргъла, чепкен, жыйрыкъл этеклени бегитирге, башлыкъл къланатланы кълауаз этерге деп эшилген чалыула уа иничке жипли,

ариу да болургъа керек эдиле. Бегирек да туйме тюерге деп, юч жипден чалынган ёрме, ючкюл чалыула уста къолну излегендиле.

Чалыу чалыргъа жюрютген керекле да болгъандыла – тартма бичакъ, чалыу къанга, тартма неда къумач саяу. Тартма бичакъ бла чалыу къанганы жалаңда агъачдан этгендиле, саяуну (бизни) алгъа суюкден, (мюйюзден), тарлагъа темир жетгенден сора уа – темирден да этгендиле.

Чалыу неге багъышланып чалына эсе да, аны базыкълыгы, жассылыгы, ючгюллюгю, төгереклиги (ёрмелиги) да анга кёре болгъанды. Сёз ючюн, нальтех не башлыкъ чокай этерге керек эсе, төгерек чалыу чаладыла; башлыкъны къанат къыйырларына салыргъа деп эшилген чалыуну ючгюл не ёрме этедиле. «Бир бир жерледе кесек агъачла кёрюнедиле; ауузну теренинде уа, *акъ чалыуча*, черек, жилиан кибик, суурулады». («Таукъан бла Ниса» деген таурухдан)

Къызыл нальтех этерле

Башынгдагы чопалгъа (Б. Х.).

ЧАПХАН

Чапхан – этимсыфатдан къуралгъан ат. Душман, жау зулмулукъ, чабыуул. Биреуню жерине, къыралына уруш бла кирген душман – чапхан, чапхынчы. Семен, къырым семенле. *Захватчик, оккупант*. «Эр Зауурбек жети чапхан ёлтюрдю». («Нарт къала»). Чапхандан – чапхынчы. *Захватчик*.

ЧАПЧАКЪ

Чыккырны бир тюрлюсю. Сау агъачдан ичи къазылып этиледиле. Ёре, быдыркъай чыккырлача болмай, чапчакъ алаша тюз орунчукъду, къолда жюрютюрге деп этиледиле, челек орунуна. Башында къапхагы да, кесича, сау агъачдан жонулады, ичине кийирилип къалады. «Тюлкю бла мараучу» деген жомакъда, мараучу, тюлкюге бир амал этер ючюн: «Этни бийикге такыгъанса да, жетип алалмайма; чапчакъны къапхагы ауурдан, ачып, боза къуялмайма», – деп, сылтау этеди. Ол шарт да чапчакъ къолда жюрютюлген чараладан бири болгъанын, аны башы да гам жабылырча, кертикли этилиучюсюн ачыкълайды.

Таулу юйледе чапчакъ асламысында къошун, челек орунуна жюрюгенди. Анда боза да тутхандыла.

ЧАРА

Юй адыр. Агъачдан ишленген сай табакъ. «Эл – чарасыз, эр – жарасыз болмаз». Тегене терен, зугул да къазылыучу эсе, чара асламысында төгерек сай къазылады. Аны сахан орунуна да жюрютгендиле; ашлаугъа этни чара бла салып болгъандыла.

«Ахырысы, келин, сенден къарангы бир адам болмаз! – деди Къанитат, чарада жууа тургъан сауутларын тыхар-тухур этдире» (Б.Х. «Жашауум»).

Аш къангадан сауутланы чарагъа жыйып, анга къазандан жылы суу къуюп, адырланы алай жуугъандыла. Чара кеси бау бла къабыргъада ёрге тагъылып тургъанды.

«Чара» деген сёз онг, амал, болушлукъ деген магъанада да жюрюйдю.

Кязимни «Тахир бла Зухра» поэмасында:

Зухра:
*Жюрегими жарасы,
Кёзлерими къарасы,
Бир бирден айырылмауу
Жокъмуду бир чарасы?*

Тахир:
*Жюрегими жарасы,
Кёзлерими къарасы,
Эки суюген бир болса,
Айырылмауу чарасы.*

ЧАРЛАУ

Телисине кызып кялыу. Бурунуна женгил жетип, айтырыгъын, айт-мазлыгъын да оюм этмей кьююп кьююу.

Мени сартын, чарламайма
Биргеликге;
Энчиликге «Угъай» деп да
Силкемейме къл. (С. Аз.).

«Чарлагъанны» халын бирси къарачайлы жырчы, назмучу, Малкъарны ийнагъы Ёзденланы Альберт бютюнда терен ачыкълыйды:

Къайдадыла мени эски жырларым?
Къалдыламы жашлыгъымы жазында?
Онгсузуна да келмейди чарларым,
Онгулары – жаш тёлюню аузунда.

ЧЕ

Терк бол, ашыкъ, кымылда, мычымай жет. Къамичи тауушлай эшитилген, кертиси да, адамны (жашны) ашыкъдырырча кудурети болгъан кысха сёз. Че деген аны орунуна айтылыргъа боллукъ бары буйрукъчу этимлени кючлерин бирге жыйышдыргъан кибики. Бир тауушну кючу бла кысха базымлы буйрукъну алай жетишдирген кезиуле башха тилледе бек аз тюбейдиле.

ЧЕГИМ

Терсге, тюзге кесамат этмеклик, багъа бичмеклик. Бир тюрлю терслиги ючюн азап салыу. Къыйынлыкъга тюшгенде, аны кётюрюр ючюн не да телер ючюн адамны тёзюму. «Сюдге бардынг эсе, ол малсюрлени чегимлери не болду?» – «Улутха бере билгеннге чегим чыгъамыды?» (Сюд мехкемени аллында болуучу ушакъландан).

ЧЕМЕР

Чемерни жери – деберли. Сёз не магъанада айтылса да, адамны хунерин белгилейди – сёзге чемер, ишге чемер, жумушха чемер. Тири, жигер, тёзюмлю. Кългъа иш алса да, аны тынгылы этген, дайым айтхан сёзюне табылгъан, ишине сакъ адам.

ЧЕРЕН

Салам тиш. Халкъ чыгъармачылыкда суратлау кесекчик кибик жүрөйдү. «Кесине гебен эталмагъан биреуге черен эте эди» – кесине гитче ишчикни да мажаралмагъан, биреуге уллу ишни этерге да база эди. «*Ким айтады санга Дударукъну жамычы тюбюнден Жараштыны черен дорбунуна кече айланаса деп?*» (Г. М.).

ЧЕРИУ

Чериу – 20 атлыдан кьуралгъан сауутланган аскер. *Чериуан* – 100 атлыдан кьуралгъан аскер. *Тюмен* – минг атлыдан кьуралгъан аскер.

Бурунгу кьарачай-малкъар тилде – аскер. Чериу, асламысында *къан чериу* – душман аскер, аманлыкъчы кьауум. Басхынчы жыйын. «Тиширьюну къачы къан чериуню кьайтарыр». Орус патчахлыкъны кавказ халкъланы бойсундуруу урушларында аланы ата журтларын алгъан аскерлеге *чериуле*, *къан чериуле* дей эдиле. Халкъ жырлада ол шарт кемсиз суратланады.

Къуугъунунг келсе да, Аман Тиш,

Саугъа болур бизни бериуюнг.

Жангылыкъгъа салыр керти иш,

Хасауада кьургъан чериуюнг («Урланган мурат»)

Бу «Сёзлюкде» кёп сагъынылгъан «Къобан башлада» деген тарых романда тау жамауаглада ушкок-къауал жюрюй башлагъан заманланы юслеринден былай айтылады:

«Мындан алда Архыздан олийни чериуюне буу мойюз саплы таууш этип атылгъан, садакъ да болмагъан, солтан жаядан да тартылмагъан бир темир сыбызгылы затла келгендиле».

ЧЕТ

Тыш жер, тыш кьырал, узакъ жаны. Чекден тышында кьырал. *Душман кьырал* деген магъанада да айтыргъа боллукъду. «Нарт къалада»:

Айып этме, ант барды ичибизде –

Босагъабыздан четде сауут тешмезге.

Эсе да ёз кьыралыбыздан (журтубуздан) тышында юсюбюзден сауут-сабабызны тешмейбиз, дейди. Анда Заурбек батыр дагыда былай сёлешиди:

Къонакъны къонакъ бетин этди да,

Ашыра, эл четине да элтди да...

Алай бла *эл чети* – элден тышы болуп келеди.

ЧЕТНЕ БЛА ЧЕРТЛЕ

Сабий, кызыула тийип, юсю азчыкъ чапырып, жётелчик да этип, аурукъсунса, ол *четнеген* болады. Ауругъан этеди дерге ырыслап, «четнеген этгенди» деп кьоядыла.

Чертле деген а – бир затны айыртып, чертип айт. Магъанасын белгилеп, артык эс бурургъа керегин эсгертип айт. «Эл ашагъан эмегенден эл тейриси кючлюдю» – деп, Адамей тейрини сыйлылыгъын чертледди. (З.Ж. «Гонай»).

ЧЕЧЕН

Сёзге уста; не тюрлю кезиуде да, хазыр этип тургъанча, сёзню, чамны келишдирип айтып къоялгъан. Назму тизалгъан. «Аууздан – чечен, къолдан – бечел» – деп, сёзю къуш учургъан, иши уа капекге тиймеген адамгъа айтадыла.

ЧЁПЮРЕ

Балауузну эритип сыкъгъандан сора къалгъаны, къышхыры. «Балы – манга, *чётюresi* – санга»

ЧИЛЛЕ

Зат къадарында – табиьгъат кеси туудургъан, жашаугъа чилле къуртланы «аперимликлери» бла келген бек жумушакъ сыйлы халы, къумач. Заман къадарында – жайны бек къызыу, къышны бек сууукъ кезиулери. Ол заман 40 кюн болады. Жай чилле – никкола (июнь) айны экинчи жарымында башланып, хычауманны (августну) ал кюнлеринде бошалады; къыш чилле – башил (январь) айны экинчи жарымында кирип, Тотурну ал айыны (март) ал кюнлеринде чыгъады.

«Жай чилледе аркъангъа къызмаса, къыш чилледе къарынынъ тоймаз».

Къыш бла жазны арасы 25-чи февральдан 22-чи мартха дери 4-ге юлешинеди: утла – 6 кюн, жутла – 6 кюн, ашсызла – 6 кюн, магла (ёлном балдыражюз) – 9 кюн. Насиятха айтылады: биреу, малларын магдан къутултуп, кёкге къыстагъанды да: «Маг кетди, март кётюне бармагъым» – деп, ёлом балдыражюзню кюйсюзлюгоне чамланганды. Не медет, «токълутоймаз тогъуз» кюнледе, сууукъ къагъып, болгъанны бузкъаудан этгенди да, кёлкенгдир кишини маллары къырылып къалгъандыла. Алай бла халкъны 22-чи мартдан ары – жаз бла къыш айырылгъан, къысха кюнледе болуучу мал аш халабалыкъгъа бютюнда бек сагъайтханды. Бу «токълутоймаз 9 кюнде» сууукъ бютюн да къутсуз, хатерсиз болуп къалады. «Ай, не медет, жаз жылыуу бурунума уруп, онгуму алады ансы, бешли ууаныкны боюнун буруп алып эдим!» – деп, ажым этеди дейдиле къыш.

Къалай-алай эсе да, 22-чи март битеу да тюрк дуняда жангы жылны байрамы болады – Навруз – Науруз – Голлу.

ЧИМДИУ

Ачыкъ айтмай, къагъып, «жаз тил» бла биреуню тасхасын, шарайыбын ачаргъа кюрешиу. Адамны бир тюрлю айыбы, жангылычы болуп, аны билгенин билдирирге кюрешмеклик. Намёк. Жаланда ичи тар, ууакъ адамла кюрешедиле аллай чимдиуле бла. Жюрек кенгликлери, ич ишленмекликлери болгъан, даража билген адамла кеслерин, чимдиу кирик, осал къылыкълагъа бир заманда хорлатмайдыла. «*Менден ёзге адам бу чимдиу-чюклеринг ючюн сени ёмюрлюк жсаунг болур эди*». (Г.М.).

ЧИРГИ

Бурун тёшек, жастыкъ, жууургъан дегенча, жатхан жерлени жабагъыдан этип болгъандыла. Алагъа *чирги* дегендиле. Чирги кеси аллына кирге кётюрюмсюз болгъаны, бит, сирке да терк алгъаны себепли, тиширыу са-

бийлени чирги тутаргъа бек къаты юйретгендиле. «Чиргилерин къакъмаз, сокъмаз!» – деп, алай къаты юйретилмеген къызны ыспассыз этгендиле. Кязим да иги юйретилмеген къызланы былай суратлагъанды:

*Чиргилери кирден чирир,
Тенглеринден кери жүрюр.*

«Чиргини кёбю кюндеши» деп, *чирги* жүрюютюуню къыйынлыгъын да чертгендиле.

ЧИРЕЛ

Кесин кёргозтюр ючюн тапсыз сюелиу; кесин тапсыз, оспар жүрюютюу. «Алайда чирелип турады» деп, масхара этедиле. Чирел деген сёз турушуна чамды. Ким эсе да алай айтханлай, кёз аллынга ичинден сай, тышындан курсабай адам келеди.

Жашла, къызла бу сёзню бир бирге чам халда да айтадыла.

ЧОЛЛАКЪ БЛА ЧЮЙКЕ

Чоллакъ – чепкен сокъгъан керек. Ичинде халы чёргелген кенделен урчугъу – чюйкеси – тынч айланырча, къазылып, орун этилип, къыйырлары да чепкен бойну ортасы бла тыйгъычсыз жүрюрча жютю, сыйдам этилип къуралгъан къол агъач. Чоллакъ чепкенни аркъауун жүрютеди. Чоллакъны юсюнден халкъда быллай чамла жүрюгендиле:

Ары чап, бери чап,
Къуйругъунгу женгил къап.

Ары секир, бери секир,
Чепкеними женгил жетдир.

«Адамла уа, *чепкен сокъгъан чоллакълай*, тохтамай, ёрге ётедиле, энишге озадыла». (З. Ж., «Гонай»).

Аны бек къаты, сыйдам агъачдан этип болгъандыла. «*Шемшер чоллакъ*» деп, «*Жетмиш жети тюекли таракъ*» деп, чепкенчи келинге, къызлагъа саугъа этип болгъандыла. Дагъыда: эки атауулну къызларын, келинлерин чепкен согъаргъа эришидрип, хорлагъанны намысына сый этип болгъандыла. «Чепкенчиде чоллакъ жокъ».

Чюйке – юсюне халы чёргелип, чоллакъны ичинде жүрюучю керек. Аны не тюрлю агъачдан да ишлейдиле – *шауешикден*, *табылгъыдан* не башха иничге агъачдан. Бек башы ол тюз, сыйдам болургъа керекди.

ЧОНГ

Тюрк тилледе – улуу тамата, сыйлы. «Чонг экен» – къуллукъчу кёреем. «Чонг ыракъмат!» – сау бол, Аллах ыразы болсун! Энди ол бизни ана тилибизге да киргенди. Назмучула назмугъа саладыла. «Чонг ата» энди бизде да чонг атады, аппа.

ЧОПАЛ

Башлыкъны башлыгъына салыныучу базыкъ тюйме. Тухтуй. Ол башлыкъны тыш чокайына салынады, ичинден узун чачакъла чыгъарыладыла. Иничке тегерек эшилген тартмадан туюдиле.

ЧОППАХАРС

Оздуруп махтау, биреуню асыры кётюрюп, төгерегине кьарс кьагъыу. Мажюсю тейрилеге, Чоппагъа жалбарыу кьууумла этиучю заманладан кьалгъанды. Бюгюнлюкде табыныу-тилек ырымын тас этип, жалаңда биреуню кемсиз махтагъаннга айтылады.

ЧОХАС

Олтанларына баула тагъылып, бутларына ала бла байлап кийиучю женгил аякъ кийим. Сандалла.

Чохас этиу – мирзеуню суууруу, тазалау; шынгарт кьургъакъ этиу.

Жюнюнню, титип, кёпдюрюю; женгил этиу.

ЧУНГКУ

Жангы жаугъа этилген бушто. «Шио, кьош чалыгъа сабындан тагъылып тургъан чолпуну алды да, аны белине дери жангы урулгъан жаудан толтуруп, юсюне кьош галауланы жылылай бушто этип, жашчыкъны аллына салды. Жашчыкъ, жылы галау жауну эрите башлагъан *чунгку* буштону жувланып ашай эди» (Т.А. «Сангырау кьол»).

ЧУУКЫРДЫК

Къаты сабакълы татымлы кырдык. Бичени алаамат болады.

Къар да эрип, жаз жылыгуу келгенде,

Чуукырдыкла жашиллеген ёзенде,

Кырдыкла ичинде тёнгереп тургъан

Адам баш сюекни эслегенмисиз? (Г. Б.).

ЧЫК

Чык – бёлюм, бууун, тойюм; звено. Чепкен сокъгъанда, аны боюн узуннга ийип, чыклагъа бёледиле; тауат агъачны узунлугъуна сыйыннганы тауатны арт агъачындан кисиле арасы бла ийип, кьоюн агъачча бегитедиле. Бойну кьалгъаны чыклада арт агъач бла энишге тагъылып болады. Чепкенни согъула баргъанына кёре, чыкланы ие барадыла. Юйге келген келинни чепкен согъуу кьудуретин ол тауатха бир олтургъанда ненча чык ийгенине кёре бичгендиле. «Жетмиш чык иеди», «Жюз чык иеди» деп, махтагъандыла.

«Чык» деген адамны баш эркинлигине чек салыу магъанасында да айтылады. «Бийле бизни чыкка тыяргъа кюрешедиле». «Ол да кюрешеди мени боюнуму чыкка салыргъа, мен да хорлатмайма анга».

Ашыкъ оюнда ашыкъны жанлары «алчи», «ат», «эшек», «ёгюз», «ийнек» деп белгиленеди. Мюйюз жанына ёрге сюелсе – алчи не да хан, ызлы жанына турса – ат, гуппур жанына турса – эшек, сырт жанына жатса – ёгюз, кьарын жанына жатса – ийнек болады. Чык – биринчи атаргъа эркинликди. Оюн башланып, оюннга кьатышханла сакъа атышханда, кьайсыны сакъасы «ат» болса да, чык анга чыгъады. Оюнчула «Сен чыгынмы аласа, пугунму» деселе, башлаунуму аласа, кьытыунуму деген болады.

ЧЫМЫЛДЫ

Къапчыкъны тюбюне жабышып къалгъан ун жугъу; къазанны къырымдысы. Эки бармакъны жүректери бла тутуп алырча бирчик. Аз зат. «Къазанны тюбюнде жаннган *чымылдыны* чырылдагъанычады» («Месихчини китабы»). Былайда Байзулла улу «чымылды» деп, отда жаннган ууакъ чырпыгъа айтады, аны азчыкъ, къарыусуз болгъанын чертир ючюн. Эки бармакъны табаны бла алгъан бирди отда чырпы.

ЧЮГЮРМЕ

Адамны этинде, чархында териси кетип, ашланнган ауруу. *Чюгюрме* кеси аллына чачырауукъдан, ким биледи, кирден, кесин кирсиз жүрютмегенден чыгъаргъа болады. Адам бир жерин кесип, сыдыртып, заманында тийишлисича эс бурулмай къалып, андан ашланып кетерге да болады.

Таулу жашауда чюгюрмеге багъыуну амаллары кеп тюрлю болгъандыла.

ЧЮЙРЕКЪЫЛЫКЪ

Ишни тюзюн кере тургъанлай, терсине буруучу; жагъынчы, услучу. «Къыркъ киши бир жанына, къыйыкъ киши – бир жанына».

– *Къарачайны талкъ этерге*

Ким бюрдү?

– *Ким болугъед? Биринчиси:*

Къарамыйыкъ.

Дерткёкюрек, къара жүрек,

Чюйрекъылыкъ. (С. Аз.).

КЪЫСХАЧА

Чагъыркёз – алакёз (мал, ат).

Чакъан – аулакъ, къамиш бёрю. Шакал.

Чарабет – кемсиз уллубет (Адам).

Чардар – хырыкланы тутарча, чигинжилени юслери бла кенделен салыннган агъач.

Чауул – ташлы жер; таш эгур.

Чачлы – юй иеси. *Домовой.*

Чийбыдыр – хомух, хыра, эринчек (Адам). Сёзю, къылыгъы да анга кере. «Сени сёзюнге тынгылайма деп, ол *чийбыдырны* юсюнде жангылгъанмы этдим дейме». (Г. М.).

Чир – мажал, *чирлиси* – мажалы. Игини, игирекни тенгледширип айтханда жүрюйдю.

Чокъун – баш ий, тобукълан, жүгюнют тиле. Жалын.

Чомуртха – адамны аркъа сюегини ахыры. *Копчик.*

Чубар – бийлик белги. Палица. Белгили адамны сайлама къумалы аты.

Бирде *тюрсюн* магъанада да айтылады.

Чулмак – бир къойдан къыркыллгъан жүнню тобу.

Чууана – къая жүтюле. Мажюсюлюкде – тобалыкъ этген жер. *Святылице, алтарь.*

Чура – къанатлыны жуху, ауузу. *Клюв.*

Чулхурум – маллагъа туз ата кетип, «чыгыр» этилген жер. Аллай жер-леге кырдык чыкмай кылады. «Тузну кырдык юсюне атмай, *чулхурум* жерчиклеге атаргъа кюреш не бир таш юсюне-зат!», – деп, таматала жаш-кыушланы кырдыкны аяргъа юйретиучюдуле.

Чыл – Бозаны баш кыймагъы. Сюленни кыйнатып, сууу кетгенден сора кыалгъан кагы, кыалыны.

Чыкъен – жыялы агъач ушкок. Арбалет.

Чымчыракъ – таза, кыатышсыз, ариу. *Нежный, прозрачный.*

Чокурай – агъач челекни эки кыулагъына аны сабын бегитген чойчо-кледен бири.

Ш

«Ш» деген – *шербет*, «*шербет*» деген – *шерият*, «*шерият*» деген – *шыйых*.

ШАНКУРТ

Айран гыбытны бухчагъына салыучу чой быргычыкъ. Агъачдан ичин кызып этедиле. Чыгырып, салып турурча чойю да болады. Айран-чы жашла, кыошдан келе, жолда ач не суусап болсала, гыбытны бухчагъын теше турмай, шанкуртну чойчюгюн чыгырып, айранны алайдан ичип кыо-юучу эдиле.

Шанкурт гыбытны бухчагъына бау бла тагъылып болады.

Тау элдеде кыйры болса сугъула айланган хаулерек адамгъа «шан-курт!» деп чам этерге ёч эдиле.

ШАТАЛ

Уучула биргелерине жюрютюучю кыол беччан – бирге чалишдирил-ген юч кызык; жерге орнатып, юсюне ушкокну салып атарча кыош.

ШАТТИЙКА

Жекбаш, серилме (кыыз). Шаттийкала кеслерин сымарларгъа ёч болуу-чудула, алай а кыол хунерликге, этимликге жетгенде, телите ушайдыла.

ШАХТАРАН БЛА ШАХМАРАН

Шахтаран кырдыкды. Андан этилген дарман кыарын ауруугъа бек жарайды. Ёпкелери ауругъанлагъа ат шахтаран сылты ичиредиле.

Шахмаран – жилинла патчахы.

ШАУДАНЖЫР

Не кёп жашасам да, арымаз эдим,

Арымаз эдим таугъа кыарагъандан.

Шауданжыр шорхаладан кыанмаз эдим,

Тоймаз эдим жерими кыарамындан. (Б. И.).

«Шаудан» бла «жыр» деген эки сёзню бирге кыошуп, Боташланы Исса кыурагъан сёз. Ариулукъну, жангылыкъны, тазалыкъны сыфатларын кыурайды. Жюрекке шатлыкъ берген кыанатлы сёз.

ШАУЕШИК

Кыаты агъачны бир тюрлюсю. Эмен кыаумдан. Шауешикни эменден башхалыгы – ол уллу агъач болмайды. Кёп да жашамайды. Бийик ёсюп, 5–8 жылдан сора иничкелей кыуруйду. Чапыракълары эмен чапыракъдан гитчерек, тегерегирекдиле. Кыаралдым-жашилсыман, тишли боладыла.

Шауешикден иги таякыла этичюдюле. Балта, керки, башха адырлагъа да сап этедиле. Шауешик кыашыкыла артык чыдамлы боладыла.

ШАУРАКЪ

Жаланда кыарачайлылада жюрюйдю, Кюн жайылгъан булутла арасындан тама, бирде шулпу эте, бирде уруп ёте, тама, гяхиник ёсдюрген жаз жауун. *Шауракъ жауун*. «Акъ булутла, *шауракълана*, саргъала, ахырында багыр бетли болдула». (С. Аз.).

Кёксюл тюрсюню, ууакъ жипли жибек, дарий. «*Шауракъ дарий* кыйрыгы юсюнде». (А.Х. «Кыара кюбюр»).

ШАУШАЛГЪАН

Сюзюлген, шошайгъан. Адам эсе, кыарыуу кетип жатхан. Ишлемез ауруудан ауруп, эринип, жукъ этмеген жанжаглагъа да айтадыла шаушалгъан деп. «Кыопхан суу бир кесек чёгеди, шаушала...»

Кыутургъан сууда кыаугъа бар,

Шаушалгъан сууда саугъа бар. (Нарт сёз).

Огъурсузлукъ – жаулукъ чыгъарыр, сабырлыкъ – игиликке, ырахатлыкъгъа жол ачар деген магъанада: «Шаушалгъан ишни кыойнунда – сау кыалгъан эл» – деген айтыуну айтадыла. Аныча: «Чабакъ суудан чыкыса, жан тапмаз» – деген, жамауатдан бёлюннген адамгъа бир жерде да ырахатлыкъ болмаз, дегенни ангылатады.

ШИБИЛЯ

Журтубайланы Махти Огъары Бахсанда болгъан бир ишни айтады. Анда бир жаш – аты унутулгъанды, – кыол кыымылдауу бла затланы кыымылдатып, бир жерден бир жерге ётдюрюп болгъанды. Ол кеси да: «Бир затха (темирге, ташха) кимни да болсун, бир адамны атын айтып, чакырсам, ол келип кыалады», – деп болгъанды. Аны хунерине бегирекда кыатынла терилгендиле. Бир жаш келин а аны хыликкя этгенди. «*Алай аламант эсенг, мени атымы айтып бир чакырчы, келсем*», – деп, ёч салгъанды. Ол жаш, элде гюрбежиге барып, бир темирчикни тёшге салып, ол келинни атын айтып, тые киргенди. Бир заманда ол жаш келин гюрбежиге кирип келгенди.

Аллай хунерле асламысында тунгуч туугъанлада эсленедиле.

Аны Журтубай улу шибиля бла байламлы этеди.

ШИН. ШЕКИЛ. ИШАН. ИЛИШАН

Адамны бет тюрсюнюн, кылыкь энчилигин белгилеген сёзле.

Шин. Адамны бет тюрсюню, бет кяны, сыфаты. Сары шинли, кяра шинли, акь шинли.

Шекил – адамны кёзге кёрюнмеген жазыу нёгери; аны тюзюне, терсине кьатышып, бирде жоюлурдан сакьлагъан, бирде урунмаз жерине урундурган жашыртын кюч. Рок.

Дагыда: адамны кесине союп кьаплагъанча ушагъан; аны экинчи кеси, ушашы, экиленнген сыфаты. Двойник. «*Аркес ичиндеги адамгъа тынгыласа, къая ыранда тейриле бла ушакь этген ол кеси угъай, аны шекили эди*». (Ас-тахъ).

Илишан – адамны энчи халы, жалан да кесине келишген битеулю турушу; атауулдан ётген жаратылыш формасы, энчи «мени». Сёз ючюн, «*Бинтышлы адам*» дейдиле. *Бинтыш* – эли, тийреси, тенглери бла жарашыу-лукъну, татлы жашамакылыкъны белгисиди. Адамны жамауат бла, жыйын бла келише билген халы; адамны кесине тартхан, юйюнде кёл олтуртхан мамырлыгы. Алай эсе, ынтыш – аллай адамны илишаныды, иги адамны сыфатын кьурагъан белгиди.

Ишан – филология илмуланы доктору, профессор Гузеланы Жамал бу «Сейирсиндирме сёзлукге» кьарагъан заманында, «ишан» дегенни энчи алыргъа тийишли кёрмей, огъесе «илишан» деген бла бир магъанада болгъанга санапмы, – кетерип кьойгъанды. Къалырдан болса уа «*ышан*» деп жазылса тюз кёргенди. Алай бу сёзню мен кьартладан кёп кере эшитгенме. Ала адамны бет тюрсюнюнде, саулугъунда, этген ишлеринде, энчи белгисин, шартын чертирден болсала, «ишан» деп белгилей эдиле. «Ай, таланган, бир адам ишаны къалмагъан эди, ауругъан, тауусулгъан дегенликге уа, ёлюм обуру эмгенни аны бетинде кёрдюм». Орта Азияда безгекден ауруп ёлген тенгин эсгере, былай айтхан киши – кенделенчи Чочайланы Шамшюдюн тилни бек иги билген таматаларыбыздан эди. Алай кьарачай-малкьар тилни алими Гузеланы Жамал тюзю «ышанды» дей эсе, аны бла даулашхан кьыйынды.

Сёз жокьду, илишан бла ишан, айтылышлары, магъаналары бла да бирге бек ушайдыла. Алай илишан кенгирекди, адамны кылыгынын, сёзюн, жюрюу-туруу низамын, ишленмеклигин белгилейди. Алай бла илишан адамны адамлыкь халына багъышланыпды. Ишан а – асламында адамны тыш кёрюмдюсюн, *кефин*, саулукь болумун кёргозтеди.

Илишан – ат кьадарында да жюрюйдю. Илишан атыу, эсе да энчи белгиге атыу.

ШОНТАЙ ЖАРЫ

Тери хуржунчукь, бохча. Ашыкь кьапчыкь. Тютюнчюле аллай жары шонтайчыкь бла тютюн жюрюютючюдюле; уучула уа – ушкок от. Хуржунда женгил, жумушакь болур ючюн, жарыдан этгенлери себепли, хуржун не бохча демей, «*Шонтай жары*» деп кьойгъандыла.

ШОШКЪАП

Аллай итле боладыла – юрмей, ызынгдан шош келип кьапхан. Аллай

тенгле да бардыла – кёзюнге ариу айтып, ызынгдан къара сабан сюрген. Аллайлагъа айтадыла *шошкъап* деп. «Шошкъап итлей, ол адамны тюбюне жылы сууну жашыртын ийиучюдю».

ШУБХА

Бир затха шекли болуу. Кёлюне келгенге, шекли болгъанына ахыр-ауал ийнанып да кълмай, экили болмакълыкъ. Кесини этген ишине, айтхан сёзюне да тынгысыз болуу – тапсызмы этдим, терсми сёлешдим деген ар-сарлыкъ. *Шубха* – адам кеси кесине болады, *шеклик* – бир адамны бирсине къарамыды.

ШУЛПУ. КИРШИ. МЫЛДЫЖГЪЫ

Шулпу – азчыкъ себелеген жылы ууакъ жауун; жаугъанча да кёрюнмейди, жибитген а этеди. Туманла бийикдиле. Бир тюрсге себелеп ёте-тох-тай турады. «Шулпу» бла «киршини» – жылы бла сууукъ дегенча илишанлары бардыла.

Житкил шулпу къоша-къоша

Жауады,

Жизги жюрөк эрий-эрий

Барады. (С.Аз.)

«Таракъла башында – сакъ, къайда сабыр, шош жауунча, *шулпу* этген мылдыжгъыча, жаугъа эди дунягъа жазыуубуз, жазгъаныбыз да... Алай жюрюсе эди сёзюбюз, ишибиз алай барса эди...» (Б.С. «Акъ Сууум»).

Кирши. Тохтамай жибитип тургъан, сууукъ къатыш ургъан шыты, ургъуч жауун. Къара туманла басылып, кюнню узунуна адамланы чиркитип, жибитип, къаралып тургъан киршили кюн. Кеч кюзню шарты.

Мылдыжгъы. Кёзге кёрюннген тамычы жокъду; кирши этип да кёрюнмейди, алай а тохтамай, басылып, жерни, къауданны жибитип турады. Терек чапыракъладан тамычыла, кёз жашлача, санлап-санлап агъадыла. Суулу туманла жерге жатадыла – жибитген аланы суулукълары этгенча кёрюнеди.

Табийгъатны ол «суулу» халын белгилеген бу юч сёзню бирини орнуна бирсин айтыу тюбейди. Сёлешуу тилде, жазыу тилде да. Алагъа алыкъа лингвистика тинтиуле этилмегенлери себепли болур. Алай а адабият тилде жюрюгенлерине кёре, быллай бир сейирсиндирме тинтиу бардырыргъа боллукъду. Этез улу «Нарт къалада» «Бетин жууду кёз жашланы шулпусу» – деп жазады. Тюздю, «шулпу» ууакъ жаугъан жылы жауунчукъ болгъанын эсге алсакъ. Ол сёзню эшитилгени да алай жумушакъды – шулпу! «Кирши» деген алай хычыуун эшитилмейди. Ол, сюегинге ётген чечмелей, этинги ачатхан этгенча окъуна кёрюнеди.

«*Мылдыжгъы*» аланы экиине да ушамай, къара туманлы мутхузлукъну суратлайды. Мылдыжгъы – кёкню жаууну болуп кълмай, жерни да хударлу-батмакъ халын кёргозтеди. Мылдыжгъыда сууукъ туманла жерге жатадыла; тегерекде бир ачыкъ жер, хауа кьюуум кёрюнмейди.

ШЫЛАП

Алашалыкъ, госталыкъ. «Алаша» дегенден эсе, «*шылапды*» деген тю-

зюрекди, тейри. *Шыланды* Унух, алай а шылапны кьалгъаны алапат болса, не хатасы барды?» (Б. М. «Элчилерим»). Байзуллаланы Алийни назмуларында дайым сыфат кьурагъан сёз болуп келеди – *шылап, шылаплыкъ...* Поэт сёзню кючюне – ол адамны алашалыгъын кёргюзтгенин угъай, бек алгъа кылыгъын кёргютген кьудуретин санайды.

ШЫНДЫК

Ал магъанасы – кьалын ёсюп, ичи бла адам жырып ёталмагъан ханс, кырдык. Шындыкла асламысында мал тургъан ыстауатлада, сюрдю семиз жерледе боладыла.

*Чегетлери адам ётмез шындыкла,
Талалары – гелеу, тарлау кырдыкла.
(Къ. И. «Таула»).*

Эмина не башха ауруу жайылып, ёлет кирип, кёп адам кырылса да, «Эл шындык болду» дейдиле.

ШЫРТЧЫППА

Тизгинсиз адамгъа айтылыучу чам ат. Эшта, бу сёзню ал тамыры аллай адамны атлагъан таушун эриклегенден кьуралгъан болур. Аллай Адам, чарыгъын, чуругъун тартып, тазалап киймей, табанындан кьаплап кьояргъа ёч болады. Кьалгъан тизгини да анга кёре. Аны себепли *шыртчыппады*.

Шыртчаппа, шыртчакка деп да жюрютюледди.

ШХАЙТЫ

Бюгюнлюкде «шхайты» деген сёз – «эски эл», «эски журт», «кьакъыракъ» деген магъанада жюрюйдю. Кьарачайда бек эски эллени бири Кьарт-журтду. Аны баш жанында андан да эски Шхайты деп эл болгъанды. Аны эски хурулары, кьужур сынлы таула бюгюн да сейир этдиредиле, сезим кьозгъайдыла. Буруннгу Шхайты, уллу эл болуп, эминадан кюйюп кетгенди. Аны себепли андан артха кёп заманладан сора болгъан эминаны юсюнден жырда:

*Шхайтыдан кьара кьаргъа кьычырды,
Арабызгъа аман ауруу ычхынды,* – деп, андан айтылады.

КЪЫСХАЧА

Шагъбан (Шагъабан) – араб орузламада ай ат. Шёндюгю астрономия ай санауну 22-чи январындан 12-чи декабрине дери.

Шам – кюнчыгъыш. Шёндюгю тилде алапат жер, алапат халкъ, алапат тукьум. Шам Кьарачай. Шам Жаболары.

Шамишия (Огъары Малкьарда – шемшия) – адамла, бегирек да тиширыула, жауундан, кюнден сакъланыр ючюн жюрютген кьол харакет. *Зонт Шатийги* – фарс кьауум, масхапчы фарсит-ислам партияны ниетлерин жайыучу адам. *Пропагандист*

Шат – жарыктылыкъ, жюрек ачыктылыкъ. Шат сууу – кьууанчылыкны череги. «Тахир бла Зухра» дастанында айтылады.

Шатагет – гыйы ташладан кьаланнган хуна.

Шауай – атла сатыгучу.

Шауел – кьатхан кьарны юсюнде жылтырагъан инжиле.

Шаулух (шатан) – кьумалы мал, ат. *Породистый*.

Шафауат – игилик этиу; гюняхларын кечерге болушуу. Жандауур-лукъ.

Шежуре – ханлыкьда, кьыраллыкьда кюн-кюнню ишле юзюлмей жазылып туруучу дефтер. Тарых документ. *Летопись*.

Шейит – дин ючюн кьазауатха кирип ёлген; дини ючюн кесини жашауун кьурман этген.

Шеши – жауурун кьалакьны артында сырт сюеги.

Ширин – татлы, бек татлы. Шаркьда кёп жюрюген тиширыу ат. Шаркь закийлери жазгъан «Фархад бла Ширин» дастанында *Ширин* – ариулукьну бла сюймекликге кертиликни белгисиди.

Шкьрна – ариу жарылгъан бутакьсыз кьанга. Нарат. Тюз, субай, ариу ёсген агъач.

Шодурайгы – санлары тюшген, мудах, кёлсюз болгъан; ач болуп, ёнгю кетген.

Шортман – кьайгьысыз, урушсуз заман ючюн кёк тейрисине этилиучю табу. Мажюсю заманны ырым тилеклеринден бири. Аллай заманны белгилеген кьууанч тепсеу.

Шукур – Аллаха табу салыу; жашагъан жашауу ючюн ыразылыкь бериу. *Благодарение*.

Шууаккы – бутакьсыз ариу чыбыкь; бийик ёсген тал, чертлеуюк.

Шырдан – сыйлы адам, (святой).

Ы

«Ы» деген – ырым, «ырым» деген – ырысхы, «ырысхы» деген – ынтымакь.

ЫРАХМАТ

Ыразылыкь сёзю. Адамны кьууатын кёргюзтген илишан. «Ырахматлы бол» деселе, жандауурлу бол, болушлукь эт дегенни билдиреди. Эр кишилеге Рахмат деп да атайдыла.

Жарлыгъа ырахматлы бол,

Чомартха ачыкьды жол.

Акьыл берме алмазгъа,

Сууну кьуйма толмазгъа.

(Тем. X. «Къарт Омарны хапары).

ЫЛГЪЫЗ

Жамауатда даражалары эки тюрлю жюрюген, кьул, ёзден, чанка, чагъ-

ар, къара киши, – дегенча, тукъум сыйлылыкълары бирча болмагъан тукъумладан тиширыгу, бий бла жалгъашып, андан туугъан сабийге *ылгъызы* дейдиле. Ачыкъ (неках бла) туугъан *ылгъыз*, белгисиз туугъан – *тубей* не *кимилди* болады. Ылгъызла *сыйлы ылгъыз*, *къарауаш ылгъыз* деп юлешинедиле. Бий кишиден бла ёзден къатындан тууса – сыйлы ылгъыз; бийден не ёзден кишиден бла къара къатындан тууса – къарауаш ылгъыз.

Ылгъыз бла *чанканы* къатышдырыргъа жарамайды. Бий жаш (киши) ёзденледен, къара ёзденледен, тап, бирде къаракишиледен окъуна къатын алып, андан жайылгъан тамыр чанка болады. Атасы бийди, алай а анасыны жанындан эниш къан къатышханы себепли энди ол *акъсюек* болалмайды. Бийден сора экинчи тукъум болуп къалады.

Тукъум айырыу излемлеге келишмеген болумда туугъан сабий (ылгъыз) ана тукъумун алгъанды. Сёз ючюн, къара ёзден кишиден бла къарауашдан сабий тууса, ол анасыны тукъумун жюрютгенди; бий не ёзден кишиден бла чагъар къатындан неках бла тууса, ата тукъуму аны кесине алыргъа да боллукъду, алмаса, ол да ана тукъумуна жазылып къалады.

Тау жамауатлада ол формалы тукъум-туугъан адетлени юслеринден Къонакъланы Мустафаны «Келин келтириу, киеу чакъырыу жорукъла» («Заман», 07. 12. 2002) деген макъаласында толуракъ айтылады.

«*Ылгъыз къаум*», «*къанатлы ылгъыз*» деп да айтхандыла. «*Эл, тийре ючюн жан берген тёре къанатлы ылгъызда да барды. Жырчы керек эсе уа – мен тура, сизге не жарсыу!*» (Г. М. «Къузгъун»).

ЫЛЫЗГЪЫР

Ыз. Мал, кийик сюрюулени аякъ ызлары. Сюрюуню, жыйын жанлыны, атлы къаумну кетген жаны. Къуугъун болса, аллай ызны алып барады. «Ылызгъыр бар эсе, жыйын узакъгъа кетмегенди» дейдиле. Уучула агъачха, ыранлагъа терен киргенде, кеслери да саладыла ылызгъыр – артка къайта туруп, ажашмаз ючюн.

Мен гитче зманда бизни элибизде Архо бла Чонгку деп, эки тенг жаш болуучу эдиле. Ол тийреде эллени барын тынгысыз этген уручула – малсюрле. Ала тутулгъан да этиучю эдиле; эл кеси, ортагъа алып, налат ташха да байлаучу эди. Дагъыда тыйылмай эдиле ала. Кеслери уа бир оюнчула, жарыкъла, уручула угъай, гебсоркъала киби.

Бир жол аладан бири – Архо – бир сейирлик иш этген эди. Хы, айтыргъа унутуп турама, ол Уллу Холамда айтылгъан уручу тукъумдан эди – Атабёлекладан. Сюргонде уа ол, къыргъыз жеринде, ата-бабала жюрютген усталыкъны кем къалдырмай бардырады. Бир жол тап тюшюрюп, мал сатхан болур эди, кесине бир аламат чурукъла сатып алды. Къалын резин олтанлары бла. Мен кесим да кёрген эдим аны аякъларында ол жым-жым жылтырагъан чурукъланы, сукъланып, къарап тургъан эдим. Бир жары ётнуп бара, жолда мени кёрсе, «А, назмучу пацан!» деп, тохтап, сом узатмай ётмез эди. Аны себепли, таматала не айтсала да, мен аны бек суйюучю эдим. Тийре сабийле аланы жангы уручулукъларындан хапар эшитсек да, къууанып, бир бирге суйюнчюлук айтыучу эдик.

Архону ма ол сейирлик иши жангы чурукълары бла байламлы эди. Чурукъланы алып, аягъына кийгенлей окъуна, бичакъ бла тилип, аланы ол-

танларына «Архо Атабөлеков» деп жазганды! Жазганды да, унутханды да кьойганды. Бир жол а бизни Кегети деген элибизни огъары жанында, тау ичинде Арпатектир деп гитче элчикге жумулгандыла жашла. Архо бла Чонгку. Анда асламысына кьыргъызлы малчыла туруучу эдиле. Сюргендиле бир момун кьыргъызлыны эки танасын. Андан энишге уа тайпакъны ортасы бла топ-тюз кьум жол эди. Кьум жолда уручуланы туура *ылызгъырлары* угъай да, хар атлагъан атламны энчи мухуру – «Архо Атабөлеков», «Архо Атабөлеков»... Бир да шагъат керек тьойюл эди. Архо бла Чонгку сюрген малларын кьачан эсе да Къараханид ханлыкъны ара шахары болуучу Токъмокъ базарына жетдиргинчи жетген эдиле арпатектирчиле ызларындан! Жашланы тау төппесинде тутсала да, ары элтирик эдиле да, чалдишге салыргъа узакъ сюре турмадыла.

Ма аллай эди, уручу угъай, поэт Архо. Аз да ылызгъыр билдирмезге тийишли адам, кесини агын жюрюген жолуна мухур кибик уруп барырча этген эр! Мени атам Мухаммат ол кюнледе «Атынгы салып этмесенг а *ылызгъыр*, сюрген таналарынгы ызлары жетмез эди!» – деп чамланса да, мен а, Тайпакъгъа чыгып, Архону ызларына къарагъан эдим. Аз да бузулмай тура эдиле кьумда «Архо Атабөлеков», «Архо Атабөлеков» деген мухурла...

ЫЛХЫНЫК

Бир кьауум адам бир зат этерге – жер сюрюрге, бичен ишлерге, мал кьош болургъа – келишип ишлеселе, артда уа юлюшлерине ыразы болмай не башха сьлгтау бла арада сёз чыгып, даулаш болсала, анга *ылхынык* дейдиле. «Жыйын ылхынык болду да кьалды», эсе да биргелеш кыйынны ахыры тьойюшге, шагъырей жаулукъгъа тьошюп кьалды.

Бурунгу сёзлени кыйыуда, жарыялауда уллу кыйыны болгъан жазгучу Тауырзаланы Далхат, жарсыугъа, «Ылхынык» дегенни «келишим», «жарашыу», «биригиу» деп, терс ангылатады. Тескериси, кьуралгъан ишни бузулууу, чачылууу, аны юсю бла болгъан жаулашыу – *ылхынык* болады.

ЫЛЫБЫР НЕДА ЛЫБЫР

Басылгъан, тепленген бичен. Гебенде, тишде ахыр басылып, гаппар болгъан.

Ингир ашха

Бичен ата

Ол да бек ашыгъады.

Ылыбырдан

Мугут адай чыгъады (Г. Б.).

ЫЛЫШКЫ

Биреуню малын багып, кютюп кьайтарыгъа келишим этип алыу адет. Хакъы келишимге кёре болады. Аллай ишни магъанасы аз болгъаны ючюн ылышкы кютгенлени бирде масхара да этгендиле. «*Хасаулары тонгузлары Токъулары ылышкыгъа алгъанлай*» (Халкъ айтыу).

Ылышкыны баш магъанасы – жангы юйдегили болгъанланы теркирек аягы юслерине этиуде болгъанды. Тукъумда не элде юйдегили болуп, айы-

рылган жаш юйюрге жуууклары маллыкыга мал бергендиге. Ылышкы мал алагыа тёлү башы болады. Жаш юйюр бир кыауум жылдан малга туюп урдургандан сора, сый да этип, ылышкыны артха кыайтарыгыа тийишлиди. Ылышкы демей, *ылышчыран* деп да айтхандыла.

ЫПЫН

Чындыны сабан агыачны *гынасына* (боюнсагыа) бегитген эки чюй болады – гинаны башында бири, туюнде бири. Туюнде чюйге Огыары малкыарлыла *ытын* дейдиле. Чегем, Бахсан тарафларында *баш чюйю*, *туюп чюйю* деп кыоядыла.

ЫРНЫК

Ырнык – быйыл атылган урлукыну, чыкымай кыалып, экинчи жаз чыкыгыаны; урлук атылып, атылмай да табийгыатда кеси аллына чыкыгын ханс. *Селтен*.

Ырнык (кыодура) кесинден кийик ёсген кырдык, кёгет, тирлик. Былтыр, тирликни жыйгыанда, урлугуа агып кыалып, кеси аллына чыкыгын сабан. Кыаралмай, эски болган битим терекле.

«Бахсан сууну сол жанында Гошаях бийчени биринчи кыаласы – Ак кыала – Кыамгыут бий бла Гошаях бийчеге тейри нехыхы этилген кыалады. Ол экисини сыймеклик отоулары... Андан ары узакдан окыуна иги танг кёрюнген кыала туюп кыалганды. Аны тегерегинде Кыамгыут бий Гошаях бийчеге атап салган бахчасында *ырнык* терекле бюгюн да чагыадыла, алада Сары эрикле бишедиле...» (Кыагы. Н., «Гошаях бийчени юсюнден эссе». «Ленинни байрагы», 04. 10.1990).

ЫРЫСЛА

Бурун заманладан бери да адамла бизни кыуршалагын табийгыатда кёп тюрлю затха ийнанып келедиле. Кёп тюрлю тиричилик белгилени – тауушланы, туюшлени, туюбулени – игиликге, аманлыкыга, хайыргыа, хатагыа жоралайдыла. Ол тюрлю ийнаныулагыа «ырыс» дейдиле. Ырысла игиликге, аманлыкыга да боладыла. Сёз ючюн, адам жолгыа чыкыгын, аны аллына тиширыу суу толу челеги бла чыкыса не да тюз ниетли алгышлы адам туюбесе, жолу боллугына ийнанады, таукел болады; тиширыу кыуру челек бла чыгып кыалса не да кёзю, ниети аман туюбесе – жолу болмазлыкын ангылап, артха кыайтып окыуна кыалады. Жашау тиричиликни арышлары кыаллай бир эселе, ырысла да аллай бирдиле, андан кёп эселе да алайды.

Бир кыауум ырыс.

Жарамайды:

Кече – эски налы тышына атаргыа; юй туююн сыйпаргыа; баш жуугын сууну тышына тегерге; жууук адамынгы тырнагын кесерге; жолгыа тебиреген бар эсе, аны жатар жерин ол чыкыгынлай жыяргыа; отха, суугыа туюкюрюрге, сьерге, багуш тегерге.

Буз ашаргыа – элия уругыа боллукыду. Эри болган кыатыннга кыара жаулык кысаргыа.

Сабийге мал буюрек ашаргыа – эринлерине губус чыгаргыа боллукыду.

Тирменлик тартдырып келгенден сора, кесинг юйде гыржын этгинчи, кьапчыкьны башындан кишиге ун берирге; кесинг салып бошагьынчы башхагьа урлукь берирге; хоншулукь бла келген адырны кьурлай кьайтарыргьа.

Жууукь адамынгы, бюгюн да ол жолда-кьолда болса – атын кеч сагьыныргьа – «Атынг ушхуур артында айтылсын» деп, кьаргьыш окьуна этедиле. (Журтубайланы Махти ол ырысны туугьанын ким эсе да бир эртте ёлгенни ашы кече этиле болур эди деп бичеди).

Терек кьакькьычдан юйренигиз дейме, ол калай тёзюмлюдю.

Отха табыныу бла байламлы ырысла бюгюн да сакьлангандыла. Отха тюкюрген, юсюне кир-кипчик атхан, отун жаркьаны балчыгьы бла салгьан, юсю бла ары-бери секирген ырыс болгьанды. Отха сийгенни гюняхын бир тейри да кечмейди.

Кёк биринчи кюкюрегенде сьойгенле суугьа кирип чапхандыла, бир бирге суу чачхандыла. Отну суу кьуюп ёчюлтюрге жарамангьанды – Суу тейриси «Ырысхынг алай ёчюлсюн!» – деп кьаргьыш этеди.

Жер да алай сыйлы болгьанды. Кечегиде кьайнагьан сууну тёкмейдиле. Кьабыр топуракьны малтагьан бек уллу гюняхха саналгьанды.

Жер сюргенде: «Баразэ этип жарабыз этинги, ачытабыз – тёзесе, адамларынгы ашатыр, жашатыр ючюн. Да аланы уа сен кесинг алмаймыса артха – кьоюнунга? Бары алгьаныбызны биз санга кьайтарабыз, ыразы бол!» – деп тилегендиле.

ЫРЫМ

Шёндюгю магьанасында – бир затны бир затха не бир адамгьа атап сакьлау. Сёз ючюн, биреуню жашы аскерде эсе, ол келсе, кьурманлыкь этерикме деп, мал кётюреди. Ол шарт ырымды. «Ырым этип турама» дейдиле. Бу магьанасында «ырым» «мурат» дегеннге келишеди, аны синонимича жюрюйдю.

Ырым излем, талашыу магьанада да айтылады. Сёз ючюн, «Мени ырысхыгьа бир заманда да ырымым тутмагьанды» десе, ырысхыгьа жан атмагьанма, аллай излемим болмагьанды дегенни тутады.

Алай а «ырымны» туума магьанасы бурунгу адетле бла байламлыды. Мажюсю заманлада тау жамауатла ырым адетле бла жашагьандыла. Аны игирек ангылатыр ючюн, орус тилде бюгюн да бурунгу магьанасын тас этмеген «обряд» деген сёзню алайыкь. Орус обрядла толусунлай эски жорукьланы тутадыла, бурунгу ийнаныулары, жалбарыу кьууумланы, тёре-дин излемлени бардырадыла. Тюз да аныча, «ырым» да мажюсюлюкде обряд эди. Чоппахарсла, жалбарыула, тейрилеге этилген тюрлю-тюрлю тобалыкьла – барысы да ырым адетле болгьандыла. *Ырым тилек* – тайная мольба, заклинание, ритуал, – сыйлы жерледе, от тёрледе (алтарьлада) этиле эди.

ЫРЫФЫН

Дин сёз. Кёкде гюняхсыз ёлгенле барыучу жол. Ол ызны Аллах кеси салады, аны жаланда иги ишлери, дини, ниети ючюн Аллах кеси сайлагъан адамла кёредиле.

«Мен бу талачыкъда олтурсам, эсиме кёп зат келеди, сагъышланама, мудах болама: былайда мени аппалырм, атам кёп айланнгандыла – мал кютгендиле, къош тутхандыла, от тиргизгендиле. Алай аппала эртте, эртте кетгендиле кёкге, *ырыфын* ызгъа...» (Б. С. «Атамы китабы»).

ЫСКЫНДЫК

Агъачны кырып, чырпылай жыйышдырылгъан буруу, бегим. Бирге тартылгъан гебенлеге, мал ычхынмаз ючюн, аланы тегерегине этилген чырпы буруу.

Къышлыкъда мал жатхан ыстауат орунлада тыйгъычсыз ёсген къалын бийик хансха да айтадыла ыскындык деп.

ЫСТЫМ

Биринчиси: сабий туугъандан сора сегизинчи кече.

Тилде жайылгъан магъанасы андан кенгди. Бир уллу къууум, мурат, жетишим бла байламлы неда ырыс, ырым, къоркъунуч дегенча хыйсапдан къуралгъан жыйылыу, адет этиу. Ыстым кече – сабийге ат атауну кечеси. «Ыстым той» – къатын къозлаудан кюченни этгенде, анга къара кючле кёз салмаз ючюн къоншу отоуда дауур этедиле – жырлап, тепсеп, жалбарыу, тобалыкъ жырла не зикирле айтадыла.

Къарачайлы жазыучу, устаз Чотчаланы Борис «Къобан башлада» деген романында былай ангълатады: «Улан туугъанды биреуге. Аны обур эмип ёлтюрмез ючюн, той-оюн бла анасын жукълатмай сакъларгъа керекди да, олду *ыстым* тойну къуратхан».

ЫСЫМ

Адамны кесилиги, аты, элден кёрген намысы. Адам жамауат хурмети-не тийишли эсе, асабала айтырча ишлери, къыйыны бар эсе, аны ысымы сыйлы болургъа тийишлиди. *Ысым* адамны жамауатха салгъан къыйыны ючюн келген намысды, даражады.

«*Асман тейри, Эргинге кесини ысымын тийишли кёрюп, Нансилни анга къатын болургъа буюргъанды*» («Ас-тах», 108).

ЫСХЫЛТЫ

Жамауатны, элни игиси, айырмалысы. Бегирекда Огъары Малкъарда жюрюйдю. Жамауатны къорууларгъа, анга оноу этерге, тюз жолну тутаргъа акъыллары жетишген адамла. Ысхылтыла халкъны не тюрлю тукумларындан болургъа да боллукъдула. Ысхылтыны бийден башхалыгъы – къаны бий болгъанлыкъгъа, акъылы жетишмесе, не бла ысхылтыды? «Нарт эллени ысхылтысы жыйылды, Ала алайда оноу-кенгеш къурдула» деп айтылады нарт таурухлада. Намыслары жюрюген, оноулу ахшы адамланы юслерине келген: «Эй-а, маржа, малкъар ысхылтысы былайгъа жыйылып турасыз да!» – деп къууанады.

«Тапанча бауунг» деген халкъ жырда «*ысхылты*» эки кере кыайтарылады.

Боюнунгдан салыннган тапанча бауунг,
Ол окъа бла чилледен.
Окъугъан къулгъа чабып барырем,
Ол окъумагъан бийледен.

Чанкады дейле, ысхылты дейле,
Алтгын къанатын кёрмейме.
Окъууу болгъан бир къара жашны,
Жыйырма бийге бермейме.

Жауунла жаууп кетгенден сора,
Макъала жюзген балчыкъ кёл,
Мени сюйгеним келе болурму,
Кенг жауурунлу инчгебел!

Мени бетими былай жарытхан,
Элни ысхылты жашыды.
Аллай сюйгенден кългъандан эсе,
Тап, ёлп кетген ахиыды.

ЫШТАНКЪУЛ

Бийик тау жерледе, кюнлюмледе, къаялада ёсген къаты тамырлы ханс. Тытымлы болгъаны себепли, аны тамырын къазып, алайлай да, башха къатыкъгъа къошуп да ашагъандыла. Саулукъ тамыргъа саналгъанды. Чийлей ашасанг да, тамагъынгы кыздыргъан жизги татлы тамыр, баям, ёз тутханды, ашсыз юйюрню кечиндиргенди. Чачы жашилсыман ууакъ чапыраклы жокку болуп чагъады.

Жырда: «Аллах деген ач кълмаз, къаяда тамыр къазса да» дегенде, ол тюзюнлей ыштанкъулну юсюнден айтылады.

Аллах деген ач кълмаз,
Къаяда тамыр къазса да.
Сюймегенле заран болалла,
Жаратхан Аллах жазса да.

«Баший юйде не жумушну да тындырып тургъанды. Черкес келинге да ичер сууун тогъуз тешден аууп, келтиргенди. Ишхилди, наныкъ, жүдюр жыйып, ашатханды. Къаялада *ыштанкъул* къазгъанды, мандалакъ бла бакъгъанды» (Т. Д. «Зарашхы»).

ЫШХАЛЫУА

Бир затха оноу, келишим, хыйсап этерге жыйылып, бир оноугъа келишалай чачылыу. Бир затха тауусум этерге керек болуп, эталмай къалыу. Чырмыкылы, бузуклыу иш.

Башха кезиуде «Иш кьураллыгъына ишекли болмасынла» деген магъанада да айтылады. Ышхалыуа болмасынла – ишекли болмасынла.

КЪЫСХАЧА

Ылынкы – бир жанына ийилип, кетип ёсген, бюгюлген. «Тёрт бутакъдан бири къыбыла таба *ылынкы* болуп ёседи».

Ылхым – ырхым не да ырахын. Жунчуу, тюгениу.

Ыртыс – ийнек къозлагъандан сора аны биринчи сауулгъан сютюнден – уууз сютден этилген азыкъ.

Ырфадыка – къарын тюрбюнде акъ ызлыкълары болгъан къара къой.

Ыхтырма – хаух къош, желден, кюнден сакъланыргъа бир кесек заманчыкъгъа этилген къурулуш. Балаган.

Э

«Э» деген – эки, «эки» деген – эл, «эл» деген – эс.

ЭГЕН

Голлу байрамлада, башха къууанчлада этилген къууумну намысына къуралгъан оюнлада, эришиуледе эришгенлеге, ёчешгенлеге къарагъан адам, тюзлюкчю. Жамауат жашауда болуучу тюрлю-тюрлю даулашланы сюзген, органы айыргъан адам. *Судья*.

« – Эгеннге кимни айырабыз?»

« – Согаланы Сардиянны».

« – Угъай, ол Сонадан Согъа болгъан эсе, ёчге да тюз къарарыкъ тюрлюдю. Тап кёрсе, бирси жанына да алай ауушуп къаллыкды». (Бахсанчыла айтыгучу лакъап).

Тойлада ажайыпча, оюнлада, эришиуледе эген да, хорлагъанны тохташдырып къойгъандан тышында да эришиулени къураучу, аланы низамларын буздурмай, ахырына тюз жетдириучю адам болгъанды. «Эгенсиз оюн болмаз» – деп аны ючюн айтхандыла.

Таумырзаланы Далхат «Къарачай-малкъар халкъ оюнла» деген китабында, «Ардау неда «Алан тилек» деген оюнну шартын ангълата, былай жазады:

«Оюнну барыуу: оюннга чыкъгъанладан бири, чолпуну сабыны къыйырындан тутуп тургъанлай, *эген* аны чолпу уясына уллу болмагъан тегерек, зугул ташланы ойнагъанны билеги чолпуну кётюралмай, энишге ие башлагъынчы салады. Ол аны билек къарыууну ёлчеми болады. Эришиу ол ёлчемден башланады. Эгенни ташлары саналып, хазыр боладыла, ол аланы чолпугъа санап сала, ёчешген къаллай бир кётюралгъанына къарайды. Къайсыны билеги кёпно (ауурлукъну) кётюралса, ол хорлайды».

Оюнну жоругъу: билек, чолпу сапны къыйырындан тутханлай, бюгюлмей, тюз узатылып турургъа керекди. Анга бирси къолу бла болушургъа эркинлиги жокъду не уа жеринден теберге. Эгенни оноуна киши сёз къошмайды, ёчно да ол береди.

ЭГЕР

Таулу жомакылада, хапарлада кёп айтылган уучу ит. Ала бийикбут, узунбел, салпыкчулакь боладыла.

*Наным уугъа кетгенде,
Улуй кьалгъанед эгери...*

Уучуну кьадары андан окьуна белгилиди – ол эгерин биргесине элтегенди. Нек десенг, ол уудан кьайтып келе, суугъа кетип ёледи; биргесине да эгери угъай, оруслау жаш болады. Ким биледи, эгери биргесине болса, уучу аллай ажымгъа тюбемей кьалыргъа да болур эди.

Уучуну эгери кьуугъан кьоян тюлкюню тешигине киргенде:

« – Анагъыз кьайдады?» – деп сорады.

« – Бизге ашарыкь мадарыргъа кетгенди».

« – Юйде болмагъаны насыбы, ансы мен анга кёргюзтюр эдим кьыйгыерин ким болгъанын».

«Агъачны кьыйырына киргенлей окьуна эки уучу эгерим да, бир ызны ызлап, улуп, чабып тебиреген эдиле. Нёгерим да, мен да эгерлени ызларындан кьыстау болдукь. Тёгерекге кьарай, барабыз. Болсада, *эгерле* бизден узакь айырылган эдиле. Аланы тапмай, иги кесек айланнгандан сора, юргенлерин эшитип, сагъайдыкь. Кьалын агъачны кьыра жууукьлашханыбызда, уллу терекни тюбюнден ёрге кьарап, кьыстау юре тура эдиле». (Х. С. «Мудах жаш»).

Малкьар адабиятда эгер итлени юслеринден дагъыда кёп хапарлада айтылады. Боташланы Исса уа «Эгер» деп поэма окьуна жазгъанды.

ЭКЕН

Аз шупха, ишеклик хыйсабы болган, адам кёлюндегин айтханда, «болурму», «ким биледи», «ай, медет» дегенча, сагъышлы-болжаллы оюмну билдирген кьарамчы сёз. «Бу Чотайлагъа келечилик айтып барса керек» деген «Бу Чотайлагъа келечилик айтып баргъан экен» дегенчады. «*Экенни*» кёз кёргенни угъай, кьулакь эшитгенни билдирген хыйсабы барды. Толу белгили тюйюлдю, алай хапар а жюрюйдю, дегенча.

*Тюйюл эди чьрайы, оюму кем,
Акьылданмы шаишхан болур экен?*

*Билалмайма, кьайда жашырылдынг сен?
Жашай болурмуса экен сау-эсен? (Г. Б.).*

«Христосну таза, тамам сыйлы *экени* бу дунияда да, ёмюрлюкде да белгилиди». (Абду-Эль-Маиш. «Ёлгенледен тиргизилген адамны юсюнден сен не ойлайса?»).

ЭЛЕЖУМАР

Мынгълан бюртюк маталлы ханс. Тилинге тийирсенг, ашасанг – ачхылды, артда башынгы тели айландырады. «Элежумар ашагъан кибик, не төгерек айланаса».

ЭЛЕС

Сюйген адамынгы дайым кёзге кёрюнюочу сыфаты. Эсингде тутхан затынгы, санга багъалы, сыйлы атны кёз тууранга келиши.

Жюрекден кетмеген, унутулмагъан огъурлу адамынгы сыфаты кёз аллынга келип, къууандырады не жарсытады. *Мираж. Силуэт.*

ЭЛТГИЧ

Экеулен эки жанындан тутуп, жүк ташыгъан агъач керек. Носилка. Аны «бокылаууч» деген аты да барды. Бизни ариу тилибизде аллай болмачы сёз къалай туугъанын ангылагъан къыйынды. Ким биледи, къачан эсе да бахчалагъа мешхут ташыргъа, баудан бокъ чыгъарыргъа тюшюп айтхан эселе да... Башха тилледе билмейме, орус тилде ол къол керек магъанасына кёре аталгъанды – носилка, «носить», «нести» деген сёзден. Кертиси да, анга салып (жюклеп), элтген этебиз да бир затны! Кирпич, зыгъыр, топуракъ... Хакъды, жаланда бокъ ташыгъан адыр туююлдо ол!

ЭМГЕК НЕДА ЭМЕУЮЛ

Мифледе, жомакълада, башха къара кючлеге ийнаныудан келген ырымлада къан эмген, артыкылыкъ этген таша кюч. Къанич, обур, къара жин. Вампир. Бурун: *«Эмина – бола келир, эмгек – чола келир»* деп, эмгекден эминадан эсе да бек къоркъгъандыла. Сабий, тап, абадан адам окъуна къансыз болуп ауруса, *эмгекден* кёргендиле. Анга къажайу тюрлю-тюрлю ырымла, хыйныла этгендиле.

*Тюкюлюмню да туюю терен, кёмеуюл,
Чийгоша бийче да, ол бир ат жутхан эмеуюл!*
(«Чийгоша»)

ЭМЕН ИЧИРИЛГЕН

Эмен къабукъланы биширип этилген бояу. Тонлукъ терини, ийлеп, хазыр этгенден сора, аллай, хазырланган бояугъа салып, тюрсюн териге сингинчи тутхандыла. «Сосланбек къапталыны ич кёкюрек хуржунундан эмен ичирилген териден тышчыгъы эски болгъан китапчыкны чыгъарып, ачды». (Х. Н. «Къарча»).

ЭММЕЧ

Бурунгу Грециядан келген мифледе айтылгъан амосонкала. Эрмендиле, сёз ючюн, алагъа «Кюн къызлары» дейдиле. Къарачай-малкъар жамауатла уа эммечле дегендиле. Ала таулу жомакълада да сагъыныладыла. Хубийланы Осман Зумакулланы Танзилягъа атагъан назмусунда былай айтады:

Мен айтмасам да, махтау – юсюнде,
Поэзияны эммечи!
Сен – малкъар халкны жаннган жулдузу,
Сау Къарачайны эгечи!

ЭМПИДУК

Эки ананы эмген кызу (бузоу, улакъ). Ийнарланы биринде былай айтылады:

Эмпидук кьозу кётюрген эдим,
Келтирген кечемде сояргъа.
Сюймегенлерим жыйын болдула,
Къуралгъан ишими ояргъа.
Эки ананы эмип, иги айныгъан кьозу къуралгъан ишни белгисича бериледи.

ЭРИКЛЕУ БЛА ЭНИКЛЕУ

Эриклеу – биреунно хыликкя этип не самаркъау халда аны къатлап сёлешиу; башханы ауазы бла жырлау, сёлешиу; белгили адамны жюрюшон, кылыгыгын къатлап, сахнада ойнау; эриклеучю сайлагъан адамыны кылыгыгын, сёлешиу жоругъун, жюрюу-туруу энчилигин, менсиниу кылыгы бар эсе, аны да – тюз кесича къайтарып кьоймай, кьошуп, семиртип, ауазын да ушатып, жыйылгъанланы (жамауатны) кюлдюреди. Ол хунер артистле арасында бегирек жюрюйдю.

Эриклеуню бир кесек ачысы да барды, огъурсузлугъу. Бир бирде адамыны жангылычын, терсирек сёлешгенин сёгерден, кьакъды-сокъду этерден болсала, аны кеси болмагъан жерде эриклеп, жапысыз халда кёргюзтедиле.

Адабиятта эриклеу жанргъа пародия дейдиле.

Далхат деген Таумырза,

Билмесе да жукъ жаза,

Къол тутады дууагъа,

Чибинлейди хауагъа. (Пародиядан).

Сабий жюрюрге, сёлеширге талпыса, абаданла этген ишни этерге кюрешсе ол *эниклеу* болады. Абаданла арасында да адам алыкъа этмеген ишин, бирледен кёргенин этерге кюрешсе, ол да *эниклеудю*. Эниклеу – бир затха юйрениуню ал башыды.

ЭПИГРАММА

Бек кыкса лирика назму – төрт, алты, бек узун болса, сегиз тизгин. Потле, жырчыла кеси заманлашларына атап, аланы кылыкъларын, ол не бу ишлерин масхара этип, жютю сёзле, тенгleshдириуле бла суратлагъандыла. Эпиграмма, чам, масхара, хыликкя назму къадарында, бурунгу Грецияда туугъанды. Бизни халкыбызда бек эртте заманладан бери жюрюген чам жыр къауум – сандыракъла – тюгел эпиграмма туююл эселе да, шёндюгю ангылам бла къарагъанда, эпиграмма къадарында жюрюгендиле. Эпиграммадача, сандыракълада да белгили бир адам, тукъум не бир болунган иш масхарагъа алынады.

Шайырла арасында бир бирни масхаралап айтышыу кенг халда жюрюгенди. Сёз ючюн, малкъар поэзияда Журтубайланы Хыйсаны эпиграммалары белгилдиле. Ол саулай бир эниклеу (пародия) китап окъуна чыгаргъанды «Каламбурла» деп. Чюйречальшла. Китапны жанрын а чам, махтау, сёгюм, самаркъау, кюкю, эниклеу деп белгилегенди. Адабият чыгармачлыкыгъа кенгирекден къарагъанда, ала бары да эпиграмма дегеннге келишедиле. Сёз ючюн, Герийланы Малик кесини бир эпиграммасында совет кыралны оюлгъанын былай суратлайды:

Терезесин ачхандыла,

Эшигин а жапхандыла...

Эпиграмманы кючю кысхалыгъында болгъанын кёребиз. Герий улу эки тизгиннге бир уллу бушуулу ишни болумун сыйындыргъанды.

Бу «Сёзлукню» автору бирде иги тенглери бир кѳауумуна быллай эпиграммала жазгъан эди:

Хубийланы Магометге:

Кеч кьалдымы аманатынг, –
Сени жолгъа кьаратып?
Кийиклени аламатын
Манга берирге айтып!
Энди кьуйрукьну кьысып,
Жолну, кьолну сагъайтып,
Кёлде чабакъ тутаса,
Дерт жетмезлик сунаса.
Ушкогум бар, огъум бар,
Чарлатмазгъа кьореширбиз.
Чарсласа уа, кьыяма кюн
Кьыл кёпюрге тюбеширбиз.

Толгъурланы Зейтуннга:

Зейтун, сени кьыш кьыртчын
Къантарсын да, кьарда кьал.
Чыгъалмасанг а, кьычыр
Аузунгдан келгинчи къан!

Санга ариу кьыз келсин,
Сен а анга кьарап кьал.
Санга сыртдан кишнесин
Акъ жалкьалы байтал!

Ингир келеди кечикмей,
Сени уа кёзюнг – эшикде.
Неди келин келгени,
Жукъ салмасанг бешикге?

Жауун жауса бек агъар,
Не буштукъ эт, не жама.
Жаз тереги – жаз чагъар,
Кюзде кюннге кьарама.

Отуз жылда – жангылыкъ,
Элли жылда – жангызлыкъ!.

Ю

«Ю» деген – юлюш, «Юлюш» деген – юй,
«юй» деген – юйюр.

ЮЙ ИЕСИ

Бурунгу ийнаныулагда кёре, юйню иеси болганды. Журтубайланы Махтини «Къарачайлыланы бла малкъарлыланы бурунгу ийнаныулары» деген китабында ала гитче адамсыфатчыкыла, желкъуумала болгандыла деп бериледи. Юй иеси асламысында гумуда турады, бир-бирде хастанда не бауда. Ушхуурдан аны юлюшно берилмесе, ол бек аман чамланыргъа боллукъду. Кече келип, бешикде сабийни бууаргда, башха аманлыкыла да этерге ёчдю.

Айтыулагда кёре, юй иеси адам журтну къуралыуу бла бирге келип тохтады. Тиши, эркек да болады. Бир-бирде аштапарлыгы чексизди. Атына да кёп тюрлю айтадыла: «Тюкбаш», «Сызгырыучу», «Акъбота». Ол артык да ашха-суугъа сакъ болганды, мирзеуню зыраф этгенлени суймегенди. Бир-бир юйледе ушхуур ашлауда аны шинтигин кетермегендиле, юлюшюн аллына салып болгандыла. Къубултуп, ариу айтыргъа, не тюрлю ашдан да юлюшюн унутмазгда кюрешгендиле.

Атталаны Анатолий «Шайтанла, юй иеле» деген таурухунда юй иелени юйюрден бирине окъуна санайды. «Бизни биргебизге, бизни ичибизде, – деп жазады ол, – юй иеси да жашаганды. Юйдегилени бирича, юйде айланып, ырысхыгда иелик этип турганды. Ыннам Баллай бла шуёхлукъ, нёгерлик жюрютгенди. Абадан адамла ары-бери чыкъсала, анам, уллу отоугъа кирип, юй иесине бизни аманат этгенди, кёз-къулакъ болурун тилегенди».

ЮЛПЕК

Къалын бурма чач. Ёрге жыйылып, тебе (доппан) этилип, таралгъан чач. «Юлпек чачынга жаягъымы салып, айтама суйгеними» (Т.А. «Айтылмагъан ийнарла»). «Базык эшмелерин седиретип, толкъун чачын тобукъларына юлпек этди» (З.Ж. «Бахсан жулдузу»).

Бирге толан (тебе) болгъан тюк.

ЮРКЮМ. ЮРЮК. ТЮКЮЛНОМ

«Дюгер Бадинаты, малкъар Басияты» деген халкъ жырда Мисирбий, элге муштухул келген эки атлыны кёрюп, аланы игиликге келмегенлерин ангылайды. Элни жыйып, былай эсгертеди:

Ой, тай-тай, ол келген эки атлы къанлы Юрюкге жетселе,

Ой, алай да, жетселе,

Ала къанлы Юрюкден кечу излемей ётселе, дейди,

Ой, тай-тай, была да сора игиликге келмейле!

Бирси «Чийгоша» деген жырда:

А-ий, а-ий, мен аллай жашха барлыкъма, –

Жангыз айыл бла ючлю тайгда мингеннге,

Андан жыгъылмай, Тюкюлюмден энгеннге.

«Нарт къалада» «Юрюк» бла «Тюкюлюм» – эки башха магъанада айтыладыла:

Заурбек, тойну тыя, *юркюм* сорду,
Келген атлы бир кесек тырхым болду.

Кёргенибизча, «Юрюк», «Тюкюлюм» «Юркюм» деп юч сёз юч башха чыгъармада юч тюрлю магъана бла айтыладыла. Терен сюзюп къарагъанда уа ала ючюсю да бир магъананы – терк, огъурсуз баргъан сууну, сагъайыулу, сескек, тынгысыз айтылгъан жууапны кёргюзтедиле. «Юрюк» – ол уруп, къаты баргъан сууду. Келген атлыла аллай суудан, кечию излемей, ашыгъып ётерден эселе, ишлери соруу-оруу сурарча туююлдо. Аны себепли ёлюрбюз-къалырбыз деп къарамайдыла. Аны кёре, эл бийи Мисирбий ажымлы жортууулгъа хазыр болады.

«Тюкюлюм» да, жанындан тюнгюлмеген кирмезча, уруп баргъан огъурсуз сууду. Жырда анга кирип, алыкъа киши да сау чыкъмагъаны айтылады. Айтылгъан бийче къыз Чийгоша «Ючлю тайгъа жайракълай минип, Тюкюлюмден ётгеннге барлыкъма» деп, аллай къыйын ёчно андан салады. Къызны ариулугъуча, жашны да жигитлиги болургъа керекди! Тюкюлюм, терк агъымлы суу болгъандан тышында, аны жагъалары да тикдиле, киришдиле. Теренде уруп баргъан огъурсуз суу бийче къызны тилеген жашны жигитлик ёлчеми болады.

Этез улу хайырланган «Юркюм» «Юрюк» бла «Тюкюлюмню» къызы агъымларына ушагъан жюрек агъымны ачыкъларча, алагъа ушатылып алай къуралгъанды: «Юркюм сорду» дегенде, жюрекини къагъылыуу да алай уруп баргъаны кёрюнеди. Заурбек терк, къаты, сур сорады; келген атлыны мураты игилик болмагъанын сезгенде, аны жюреги да, Юрюк суууча, Тюкюлюмча урады, къайнайды, толкъунланады.

Айхай да, бу оюмгъа тюз багъа бичию тил алимлерини ишлериди. Алай а «юркюм» деген ариу, жюрюшлю сёз ана тилибизни бек эртте заманларындан бери жюрюген сёзю болгъанына ишек жокъду.

КЪОШАГЪЫ

МАЖЮСЮ ЗАМАНЛАДА ХАЛКЪЫБЫЗНЫ ИЙНАНЫУ-СЁЗ КЪУРАМЫ

Тейри атала

Аламан – ёломню тейриси. Жанланы артмагъына жыйып айланады, деп айтылады.

Алтын Хардар – юйорню, монглукъну, жарашыулукъну тейриси.

Апсаты – агъач жаныуарланы, уучулукъну тейриси.

Ауал бла Астал – къарындашла, адам улун башлагъандыла

Ашотур – юйор къурауну тейриси.

Даулет – жерчиликни, жашау монглукъну тейриси;

Дебет – темирчиликни, кьол хунерни тейриси. Нарт батыр кьадарында да суратланады.

Кюнелик, Ра, Тенгири, Баш тейри – была бары да кюн тейрини атларыдыла.

Рау-Баз (Раубазы), Кьарачайда *Жангыз Терек* – турмуш излемлени жалчытхан тейри Кесиликле.

Сюлемен – тау суулары тейриси.

Тепана – жел тейриси; бир жаягы акь, бирси жаягы кьарады; акь жаягы – хауа иеди, жел, аяз урдурады; кьара жаягы – боран, бурдум этдиреди.

Эррей – битимликни, тирликни тейриси.

Тейри анала

Ажам – жаратылышны, табийгъатны бийчеси.

Анакей – суу анасы.

Дауче – жер анасы.

Инай, Онай, Анай – кьол усталыкъланы, хунерлени аналары.

Сауман, Сакъман – битимликлени, монглукъну анасы.

Умай-бийче – аналыкъны, тиширыуну кьачын сакълагъан.

Хымикки, Дыдай – сууукъ желни, боранны анасы.

Чомпараш – тюш анасы.

БЕК ЭРТТЕГИЛИ ТЕЙРИЛЕ

Алтын Хардар. Кёзге алтын тюклю кьой сыфатлы болуп кёрюнеди. Ажайып кючу Кюн бла байламлыды. Кьачы да кюн белги бла белгиленеди. Бай тирликни, юйюр кьууатны, ырысхыны, мамырлыкъны тейрисиди. Дюгерде – ётмекбакъы (хлебодержец). Сабанчы Даулетге табу этип: «*Ылысхынынг ыстайды, ызыбыздан Алтын Хардар кьыстайды, ал урлукъну ал!*» – деп жалбаргъандыла.

Алтын Хардаргъа аталгъан ырым тилекле, алгъышла да аз туююлдюле.

Ийнаныгъыз антыма –

Бу Хардарны кьачына.

Хан тейрибиз – Алтын Хардар,

Хан Тейрибиз – Алтын Хардар.

Жер иеси – Алтын Хардар,

Жер ёкюлю – Алтын Хардар,

Адам суюген – Алтын Хардар,

Чексиз сыйлы – Алтын Хардар,

Алтын тюклю боз кьочхар!

Байрым таш. Байрым ташха кьарап, юч кере айтса терслигим жокъду деп, анга ийнанадыла, боюнундан дау кетериледи. «Байрым юйюнгю кьуртун!» деп, кьаргъайдыла. Келин алгъанда, анга таш атыу, ушкок атыу оюнланы кьурардан алгъа Умай бийчеге тилек этип, «эркинлик» алгъандыла. Тукъум не эл чёкде, Умай бийчеге тилек этип, иш алай башланады. Сабий табалмагъан кьатынла Байрым ташны тегерегине айланып, «Байрым, санга келгенме, тюшюмде да кёргенме, берир болсанг, бер!» – деп тилей-

диле. Умай бийче жерде, кёкде да тиширыугъа болушады, аны палахладан кьоруулайды.

Умай бийче уа тейри кызыды,
 Умай бийче уа сейир-тамаша.
 Аны санлары къара туманлай,
 Тепсей барады бара тургъанлай.
 Аны санлары – марал сыфатлы,
 Жюрюшю десенг – жулдуз учханлай.
 Аны мюйюзю – ай жабышханлай,
 Къанатлары да къуш къанатынлай.
 Аны кёзлери дугъум бишгенлей,
 Къарамы десенг – танг жулдузунлай!
 Аны териси – кюн жарытханлай,
 Алтын аякылы ажайып Умай,
 Кюмюш аякылы акъ марал Умай,
 Бир ётюрюксюз чын сёзлю Умай.

Нартланы суратлагъанда да, аланы алапатлыкъларын Умай бийче бла байламлы этедиле.

*Нарт уллары – кюн сыфатлыла,
 Нарт уллары – батыр уланла.
 Нарт уллары – керти антлыла
 Ёз аналары къанчыкь бёрюдю,
 Ёз аталары Доммай териди,
 Бек суйгенлери Умай бийчеди.*

Огъары Малкъарда «*Бийче тепсеген таи*» деп таш барды. Малкъар тепсеулени устасы Къудайланы Мухтар анга «*Бийче тепсеу*» деп, Умай бийчеге аталгъаны себепли айтылгъанды деген ниетни жарыялайды.

Дауле. Жерчиликни, ырысхыны, юйюр монглукъну, жарашулулукъну тейриси. «Онгда да – Дауле, солда да – Дауле, Кёкде да – Дауле, жерде да – Дауле».

Урлукъ тюшер танг бла,
 Бараза тууар жан бла.
 Эй, Даулетни малы арысын,
 Байчыны кюню жарысын!

«Кёк кюкюресе, жер бууаз болады» деп, уллу жауунлада Даулени аты бла табу этгендиле. Кёк бла жер, эр бла къатын къадарында, Даулени атасы бла анасына саналгъандыла.

Кёк бла Жерни алтын уланы – Дауле,
 Толу болсунла сабанда ашлыкь кылкыла!
 Будай гюлтелени базыкъларын байлатхын,
 Аланы сен кьошла бла ташытхын,
 Ындырлада тебелени кылатхын,
 Ындыр ташланы терк-терк булгъатхын!

Дебет. Тейрилик бла миф жигитни арасында жюрюген бурунгулу темирчи. Грек мифледе Гефест. Ол бир аягындан сынчылагъан, ташны

эритип, темир алгъан батырды. Аны атасы от тейриси болгъанды. Ол ана-сыны къарынына тюше туруп, кёк кюкюрегенди. Дебет ташланы тиллелерин билгенди, кьолуна алгъанлай, таш эрип башлагъанды. Дебет нартланы да кёп хунерлеге юйретеди, аланы сауут-сабаларын жазады. Аны 19 уланы болгъанды. Нартла аладан жайылгъандыла деген хапар да барды.

Дебет оракъны къалай жазгъаныны юсюнден энчи таурух барды.

Бир жол солуй, кечине,

Тюшден сора кечгиде,

Нарт Дебет ашлыкъ сабаннга келгенди.

Нарт къатынланы ашлыкъ жулкыа кёргенди.

Ол, чабып, таш артына букыгъанды.

Кеси да бир кесек ашлыкъ жулкыгъанды.

Сора кьолларына къарагъанды.

Къылкы кесип, онг кьолу къанагъанды.

Жаны ауругъанды нарт къатынлагъа энди,

«Ай, жарлыла, мен сизге не бла болушайым?» – дегенди.

«Сен аллай бир уста эсенг, дегендиле, –

Темирни да тилин биле эсенг, дегендиле, –

Бизге бир зат нек ишлемейсе суйюп?

Темирни да къылкы кесерча туйюп?»

Дебет гюрбежисине къайтып келгенди.

Жолда келе жангы айны кёргенди.

Гюрбежиде гюрен кёрюк басханды.

Темирни да айгъа ушатып, жазгъанды.

Не этеригин билмей, алай тургъанды.

Тенгири Дебетни къайгысына эс бургъанды.

Аны таба бир ала кыттай учургъанды.

Ала кыттай, хунагъа минип, кыгчыргъанды.

Дебет да кыгчырыкыгъа учунганды.

Сора ол аны кикиригин кёргенди.

Аха, тейри, энди билдим, дегенди.

Сора къайтып, гюрбежиге баргъанды.

Ийри темирни ичине кикирикле чыгъаргъанды.

Къыйырына агъачдан сап салгъанды.

Аны алып, нарт къатынлагъа баргъанды...

Инай. Кьол хунерликни тейриси; асламысында тиширыула табынадыла. Мифледе ол тиширыуланы кьоруулайды, аланы ишлерине магъана береди, женгиллетеди. Кийиз ургъанда, жюн титгенде, тарагъанда, ишлерин, Инайгъа махтау бере, бардырадыла. Фольклор тинтиуледе Инайны юсюнден жырланы урунуу жырлагъа кьошадыла. Тюзю уа бары инай жырла – къарачай-малкъар мифологияны бутагъыдыла.

1

Инай айтхан адеплини ишиди,

Муну киерик да аллай кишиди:

Согъушлада – темир таякылы,

Къаялада – чыпчык аякылы.

Алтынлы ушкокга бау салгъан,
 Къаракъаш къызгъа ау салгъан!
 Эмилик атха жер салгъан,
 Орналыр жерде эл салгъан.
 Къутургъан сууну кёпюрю,
 Жети да элни ёкюлю!

2

Ой, Инай, Инай, Инайды,
 Инайны къызы мен болсам,
 Ол манга акълы-кёклю кийдирир эди,
 Атлы жашлагъа суюдюрюр эди.
 Ой-эй, Инайны къызы мен болсам,
 Мен таудан ары ауарем,
 Суюгеним чалгъан чаллыкъгъа,
 Жауун болуп жауарем.
 Эй, тёнгере, кийиз, тёнгере,
 Хайда, кире, тёнгере.
 Инай таууш бизден чыкъсын,
 Жилия таууш кенгден чыкъсын!
 Баса кирсенг, чепкен кирир,
 Басалмасанг – четен кюлор...

Озай. Жаз башында малны жайлыкъгъа чыгъара туруп этилиучю адет. Асламысында къызла, озай жырла айтып, бир юйден бирсине бара, жайлыкъгъа кетерик малчылагъа, байрамгъа тюрлю-тюрлю затла жыядыла. «Ой, Озай, Озай, амин!» деп башлайдыла да, тюрлю-тюрлю табу, тилек сёзле айтып, бергенни махтап, бермегенни сёгюп, хыликкя этип, элни башындан аягына чыгъадыла.

Тепана. Малкъар мифологияда Тепана тейри къадарында жюрюйдю. Хар элни къой союуу башха дегенча, Тепана да хар элде бирча болмагъанды. Къайда терек, къайда таш. Сёз ючюн, элия ургъан турукъ тюзюнлей, кюн тейриси кеси къургъан азап чыпыны болгъанды. Бир-бир жерледе сюд этилген адамны кеси тепаналарына такъмай, элия кюйдюрген терек турукъгъа тагъып болгъандыла.

От анасы болуп да келеди. *Тытына* – дыф + ана. Андан: *тытыр*. Тып-ер-жер – дыф. *Тытыскы* да (типиски) – *паника, смятение*. Отну жаныуу.

*Тепана уа ойнайды,
 Кючюн аяп къоймайды.
 Тепанагъа да кюч, къарыу,
 Бу отсуз биз къалмайыкъ.*

Хашкенле – тейриге къуллукъ этдирген адамла – азаплыны ташны къагында суюйдиле. Аны тагъардан алгъа Тепанагъа махтау бередиле. «Ойра, ойра, Тепана!» – деп, бир бир инбашларындан тутуп, тегерекге барадыла. Улуу от этедиле. Тепана таш эсе, чакъгыгъч бла аны чакъдырып, от тирги-

зеделе. Уллу от этип, аны төгерегине гюрен турадыла. Ажайып (хашкен не жалбарыу башчы) жырлап башлайды. Аны тюзлюгюне, терс иш этгенни тюз жолгъа саллыгына ийнанганларын айтадыла. Элни (олийни) хукму-суна кёре, тутхун тагъылып бир кюнмю турады, экими, ючмю... Аны эркин этер кезиу жетгенде, биягычча, жыйылып, тюз ишине махтау берип, тагъылганны эркин андан сора этеделе. Артдан-артха Тепана да, анга аталгъан жалбарыула да махтау жырла да кеслерини табыныу магъаналарын тас этеделе, адетге айланып къаладыла.

Тепананы бек белгили махтау жырларындан бири:

Ажайып. Тепанабыз бийикде...

Жыйын. Ойра, ойра, бийикде!

Ажайып. Тепсерикбиз бирликде,

Жыйын. Ойра, ойра, Тепана!

Ажайып. Бирлик берген Тепана,

Жыйын. Ойра, ойра, Тепана!

Ажайып. Сыйлы болгъан Тепана,

Жыйын. Ойра, ойра, Тепана!

Бары да. Тепанагъа барабыз,

Бирден аякъ алабыз.

Жерибизни махтауун

Тепанагъа салабыз.

Ажайып. Ойра, ойра, Тепана!

Ойра, ойра, Тепана!

Жыйын. Тепананы тепсейбиз,

Жерни былай теплейбиз.

Ажайып. Ойра, ойра, тепана,

Тепанабыз буюрмай,

Бир атлам да этмейбиз,

Ойра, ойра, этмейбиз!

Жыйын. Ойра, ойра, Тепана,

Оюнчубуз Тепана,

Ойра, ойра, Тепана,

Оноучубуз Тепана!

Хар элде, Тепана белгиге кёре, жалбарыу жыйын, ажайыплары да алларында болуп, табыныу (жалбарыу) сёзлерин хар жолдан жангы болумгъа, халгъа кёре къурайдыла. Эслерине не келсе да, аны тизип айтадыла.

Умай бийче – байрым бийче. Ариу тиширыу сыфатында суратланады. Аналыкны тейрисиди. Бирде Апсатыны къызы Байдымат Умай бийчени орунуна да суратланады. Андан сабий тилейдиле. Къозлаудан ауругъанда, аны атын айтып жалбарыдыла.

Чопта. Къарачайда, Малкъарда да бек жайылгъан тейри. Аны кёп «къууллугъу» болгъанды – жауун жаудургъан, берекет бердирген, кюн кюкюретген, шибиля чакъдыргъан, къызылулкыну кетерген, кюнню жылытхан...

Аны аты бла байламлы кёп тепсеуле, жалбарыула, тилек, магия жырла къуралгъандыла. Къара эчкини союп, ёрге тагъып, аны төгерегине барып тепсегендиле, жырлагъандыла, жалбаргъандыла. Тобалыкъ эчкини терисин

ушхула этип, ташны юсюне салып, аны төгерегине да айлангандыла – секиришип, жырлап, кыуушуп. «Эллери Чоппа» деген тилек жырны айтхандыла.

Чоппа, Чопа, жияяп, санга баш урдукъ,
Чоппа, Чопа, барыбыз да чокъундукъ.
Ай жарыкыны жарлыладан тыйма сен,
Желмауузну ай гюреннге кьойма сен.

Тейриден сора сен тейри,
Къызыулукъну кыуу кери.

Жауун келед, себелей,
Ашлыкъ келед төбелей,
Сени байлыгынг тенгизди,
Биз тилеген а – эгизди.
Сары танглай кылкыыла,
Топ жулдузлай жылкыыла
Орабыз да, орабыз,
Чоппагъа кьор болабыз.

Жаш бла кызы юйюр болургъа тебирегенде: Чоппагъа «саугъала» келтирип – кызыны, жашны жангы кийимлеринден журунла, бернелеринден юлюш салгъандыла.

Жолубузну сурайыкъ,
Чоппа айтханлай турайыкъ,
Жангы жапма кыурайыкъ,
Бир юйюрлю болайыкъ!

Чоппаны анасына аталгъан саулай бир адет кыууум болгъанды, «Чоппахан» деп.

Ой, Чоппахан, Чоппахан,
Чоппа анасы – Чоппахан!
Жыйырма жыл жашагъан,
Жылмы жыйып ашагъан!
Жыйырмаасы жетгенде,
Кюченнгисин башлагъан
Эр кишини кёрмеген,
Узакъ болгъан эрледен,
Кюченнгиси жетгенде,
Къарын сууу кетгенде,
Жумуртхадан уллуракъ,
Томуртхадан гитчерек,
Состарлагъа ушагъан,
Къозлады да, жаш тапды.
Ой, Чоппахан Чоппахан,
Къызлай къозлап, жаш тапхан!

Аны, бөлеп, жукълатхан,
Табу болсун, Чоппахан!
Къабыл болсун, Чоппахан!

Уллу тейри – Баш тейри,
Бир кюн анга келгенди.
Ёсюп келген Чоппа таш
Меникиди, дегенди.
Андан сора Чоппахан,
Ташха жабыу жайгъанды.
Төгереки ыз этип,
Алтын буруу салгъанды.
Баш тейриге табынып,
Ыразылыгъын алгъанды.
Төгереки ичинде
Ол жерге жутулгъанды.

Элия. Шибиля. Жауун тейриси. Халкъ бек жалбаргъан, сыйлагъан тейриледен бири. Огъары Чегемде (Думалада) Аш-Элия-Ургъан деген жер барды. Элия ургъанны асырау артыкъ сыйлы болгъанды. Элиу уруп, сау къалгъан болса, аны Чоппагъа жалбарып, иги этдирирге кюрешгендиле. Нарглада Рачыкъсау аман тилли Гиляхсыртханны уруп, баш чокайын кетергенде, «Мени Элия ургъанды, Чоппа айтыгъыз!» – деп тилегени аны бла байламлды. Бюгюнлюкде да огъурсуз адамны «Элия» деп, бир сёз бла суратлайдыла. «*Элия урсун сени*» деп къаргъыш этедиле. Элияны сыйлау, баям, андан къоркъгъанлыкъ бла байламлды.

Акъ шибиля!
Кёк шибиля!
Жауунлагъа жек шибиля!
Тау башында ойнайды,
Бизге палах къоймайды,
Бир жаягъы кюн къоюнунда,
Бир жаягъы – кёл боюнунда,
Кюнюнг – бизге, кюнюнг – бизге,
Кёллеринг а – кесинге!
Жалбарыу жыр.
Элия! Элия! Кесим атлы Элия!
Кёкде шибиля чакъдыргъан,
Жерде сууланы чапдыргъан,
Тилейме, оракъ жетгенди,
Къылкъыла сют этгенди,
Ындыр басаргъа жер салып,
Кире тартыргъа эн салып,
Мен къызыл ёгюзле жекгенме,
Сенден да тилеп келгенме:
Ауулларынгы эл этгин,
Жауунларынгы сел этгин.

Даурларынгы аз этгин,
Сабанчыларымы баз этгин!

Эрирей. Тирлик алыуну, ындыр басыуну, кире сууурууну, кюз берекетни тейриси. Оракъ оргъанда, сабанда, ындырда, саламдан, адам кибик, ушхула этип, аны тегерегине барып жырлайдыла. «Салам бийче», «Токъ ынна», «Сюття салам» – анга да чоппахарс этгендиле.

Миф, тилек жырлада бек кёбюсю Эрирейге этилген жырладыла.

Эрирей суююп, жаз келди,
Жерни кьаралтып, баз келди.
Эй, сизнича малла туумазла,
Быллай баразала – бууазла!

Сабаннга чыкьгъанда:
Эй, Эрирей берсе, онгарбыз,
Сабан кьаралтып, сонгарбыз.
Эрирей айтылыр эл бла,
Мирзеу суууртхан жел бла.

Кире сууургъанда:
Эрирей келир жел бла,
Кире сууурубз эл бла.

Эрейд, эрейд, эрейдти,
Ол бизге байлыкъ тежейди.

Эрейд, эрейд, эрейдти,
Ындырда кире жёнейди.
Эрейд, эрейд, эрейдти,
Эрирей башы Энейди.

Эрирей кьылкьы – жомакълай,
Дебет ишлеген оракълай!

Ёсгени – чирик кьамишлей,
Оргъаны – ажир чаришлей!

Эй, эрирей айтылыр эл бла,
Мирзеу суууртхан жел бла.

Эрирей суююп, жаз келди,
Жерни кьаралтып, баз келди.

Даулетни малын семиртди,
Жаз жауунланы эсиртди.

Эй, сарыбаш ёгюзле жекдирди,
Бараз гыбытла кёпдюрдю.

Эй, урлукъ тюшер танг бла,
Бараза тууар жан бла.

Жаз – сабанда, кюз – ындырда сабан, ындыр ёгюзлеге айтылгъан махтау-тилек жырла да болгъандыла.

Урлукъ тюшер танг бла,
Бараза тууар жан бла,
Тарт, ёгюзюм, тарт.

Эрирей келир жел бла,
Кире сууурурбуз эл бла,
Тарт, ёгюзюм, тарт!

Эй, сабанчыгъа сан саулукъ,
Биз жарлылагъа жан саулукъ,
Тарт, ёгюзюм, тарт!

Эй, эрирей берсе, онгарбыз,
Сабан кьаралгып, сонгарбыз,
Тарт, ёгюзюм, тарт!

Сени мюйюзлеринг – ауурла,
Мени табанларым – жауурла,
Тарт, ёгюзюм, тарт!

Эй, Даулетни малы арысын,
Байчыны кюню жарысын,
Тарт, ёгюзюм, тарт!

Эй, сизнича малла туумазла,
Быллай баразала – буууазла,
Тарт, ёгюзюм, тарт!

Эй, алтын боюнсанг бойнунгда,
Толу мигидау да мени кьойнумда,
Тарт, ёгюзюм, тарт!.

Жашау тиричиликни «ууакъ» неда гитче тейрилери.

Агъач кьатын – Апсатыны эгечи, кьанатлыланы тейриси.

Апсаты, Бийчомарт, Къайберген – уучулукъну, кийик жаныуарланы тейрилери.

Атыл, Гамалбай, Тутулбай, Ындырбай – Апсатыны жашлары.

Байдымат, Гамалар, Гошала, Мёлехан – Апсатыны кьызлары.

Байрым бийче (Мария) – аналыкьны тейриси.

Байча, Байчы, Юй иеси, Байлыкьны, берекетни тейриси. «Къойла – жайлыкьгъа, Байчы – байлыкьгъа.

Бирде ол жер иеси болуп да келеди. Хар элни кесини халына кёре кьуллукь этеди. Кертини бла ётюрюкню, жюрекден чыкьгъан бла кёзбауну алжаусуз биледи. Керти бла ыразы этсенг – игилик этеди, кёзбаулугъуну сезсе – онгдурмайды. Ачыуланса, кьутурса, малллагъа саламелик окъуна салады. *Байчы кьаргъагъан жерле* деп, аллай жерледе мал айнымагъанды, кьош кьуралмагъанды. Байчы алгъыш этген жерде уа ырысхы терк айныйды.

Быллай насыят.

Биреуню малы, ол ишлеген ыстауатда жатаргъа унамай, сырт башында бир жерге юркуюп, анда жатып болгъанды. Ол адам не бек кюрешген эсе да, сюрюуюн ыстауатха жыйышдыралмагъанды. Ахырында, ала кьачып барып жатхан жерде салгъанды ыстауатны. Малла терк юйюшгендиле, жарашхандыла, айныгъандыла. Сора ол адам кеси да барып алайда кьош салгъанды. Андан эл кьуралгъанды.

Байчы бирде *Азмышны* сыфатында келеди – Кьычырыкьчыны. Ачыу, палах келтиреди. Ол заманда «Байчы, балгъа батыл!» – деп, бал да салып, ариу айтып, илешдирселе – кьараны акьгъа бурады, кьуугъунну орунуна сюйюнчюлюк айтады. «Байчы, Байчы, балгъа батыл!» – шёндюгю тил бла айтханда улутхады, нохтабау этип, кьуллукьчуну «чомарт» этген адет.

Дыдай. Сууукь тейриси. «*Ай, Дыдай, Дыдай.*» Дыдайгъа жалбаргъан, сый этген, белгили бир жер белгилеген болмагъанды. Жаланда аны барлыгъын, сууукьлугъун чертип, эсгергендиле.

О, Дыдай, Дыдай!

Дыдайны юйю кьурусун,

Ожагъындан сыйыт чыкьсын.

Тышырына кьар жаусун.

Биченлигин буз урсун,

Сабанларын кьызыл ёгюз отласын!

Дыдай бизни ичибизден кьорасын!

Башхасы

Дыдайны хыны жашлары,

Папайны буз ташлары,

Сабанланы урмагъыз,

Хата эте турмагъыз!

Ура болсагъыз, тау аркъаны уругъуз,

Ол да буз, сиз да буз,

Бугъейлени ур да, буз!

Таукъан – миф жырчы, Апсатыны эмчек уланы

Таулан – Байдыматны сюйген жашы, уучу. Апсатыны тилеги бла Теңгири Байдыматны да, Тауланни да кьушла этгенди.

Тегей – Байдыматны сюйгени, уучу. Жугъутур бла сермешип ёледи.

МАЛЧЫЛЫКЪНЫ ТЕЙРИЛЕРИ

Тау тыгъырыкьлада жашагъан мажюсю жамауатла, бир бирлерине барыу-келиу онглары кьыйын болгъаны себепли, эл-элледе тейриле тюрлю-тюрлю атла жюрютгендиле, алагъа табыныуну жорукьлары да хар тюрлю

болгъанды. Сёз ючюн, эчкичиликни тейриси Саймуш бирде Сыймуш, бирде Магул болуп келеди; аныча, Аймуш да бирде Сыйыргъын деген атны жүрютеди. Къайда да мифологияны жорукълары алайдыла. Анга бу айтыу да шагъатлыкъ этеди:

Аймуш сыбызгъычы эди да, къойчу эди.

Магул женгил эди да, эчкичи эди.

Сыйыргъын ауур эди да, тууарчы эди.

Тохун топалакъ эди да, юйчю эди.

Аймуш. Таурух башы ёксюз къызчыкъ болуп келеди. Аны ёге анасы кюн сайын агъачха тамыр жыяргъа ийип болгъанды. Бир жол къызчыкъ тамыр жыя барып, бир уллу агъачны тюбюнде жукълап къалгъанды. Уянганда, аны этек тюбюнден юч къанатлы учханды. Юч къанатлы, юч жашчыкъ болуп, аны этегинден тутхандыла. Биз сени балаларынгъыз дегендиле. Къыз жашчыкълагъа Аймуш, Баймуш, Саймуш деп атагъанды, артха къайтмай, агъачда аланы ёсдюргенди.

Аймуш, тири жашчыкъ болуп, жалчыгъа берилгенди. Къой кюте, ёсгенди. Кютген къойларын бек сюйгени ючюн, Уллу Тейри анга жаныуарланы тиллерин билдиргенди.

Сюрюуде бир къарыусуз къолан къой болгъанды. Ол, сюрюу бла тенг баралмай, созулгъаны сайын къочхар анга «Терк бар!» деп болгъанды. Къолан къой: «Баралмайма, саулай сюрююнню саулугъу мени боюнумдады», – деп, болушун айтханды.

Мал иеси, жашчыкъны жашау халына аз да жазыкъсынмай, жауунда, къарда, кечеде, кюнде аны сюрюу бла бирге жашатханды. Бир жол мал иесини артыкълыгына тёзалмай, ууалып, мудах болгъан Аймушха къарындашы Саймуш былай айтханды:

– Жарсыма, сени заманынг да келир. Жал жылынг жетсе, хакъынга сюрюуде къарыусуз къолан къойну ал. Аны аллынга этип, кёл жагъасына бар да, алайда ыстауат сал, – деп юйретгенди.

Аймуш къарындашы айтханча этип, жалына къолан къойну алып чыгъады. Кёл жагъасында ыстауат салып тохтайды. Къолан къой, кёп турмай, акъ къозу табады. Ол акъ къочхар болады. Аймушну малы бёркеди, ол терк окъуна уллу сюрююнню иеси болады.

Бир жол къарындашлары «Юйге бар да, бир кесек солу» – деп, Аймушну юйге ашырадыла. Аймуш артыкъ ыразы болмай кетеди. Кете туруп, къарындашына «Сюрюуге къычырып сёлешме», – деп тилейди.

Бир кече ыстауатда къой юркген къайгъыгъа уянып, Саймуш къошдан чабып чыгъады. Къараса – кёлден алтын мойюзлю акъ къочхар чыгып, сюрюуге къошулгъанын кёредди. Аймуш айтхан эсине тюшюп, хахай этмейди, эслемегенча этип къояды.

Бир жол а ол сюрюу артында жукъусурап тургъанлай, таууш эшитип, «Къырр-ейт!» деп, къычырып къояды. Олсагъатдан алтын мойюзлю акъ къочхар кёлге секиредди. Аны ызындан къолан къой секиредди. Сюрюу да аланы ызларындан кёлге къуюлады.

Аймуш, аман тюшле кёргенден, тынгысыз болуп, къошха келеди. Келсе, кёлге къуюла тургъан уллу сюрюуден жангыз къой къалып. Аймуш, сы-

бызгы согъуп, аны тыяды. Алай а сюрюу кёлден чыкъмайды. Ахырында ол тыйгъан кьой да секиреди ары. Сора Аймуш кёлге кеси да секиреди.

*Алтын мюйюзлю акъ къочхар, Аймуш,
Кёл жагъасында нек тохтар, Аймуш?
Айтыр болсанг, айт бизге, Аймуш,
Къайтыр болсанг, къайт кюзге, Аймуш!
Сенсиз жокъ бизге бир жангыз мадар,
Сюрюу жокъ къошда, ит да жокъ чабар.
Къошулгъан кьойгъа тиймеген, Аймуш,
Суху сюрюучюню сюймеген Аймуш...*

Саймуш. Маккуруш. Магул. Юй малчылыкъны – эчкичилик, ийнекчилик – тейриси Саймуш, бирде Маккуруш, бирде Магул деп жюрюйдю. Бир бирге жолсуз жашагъан бийик тау элле хар бири аны кесича айтханды. Саймуш, Маккуруш, Магул деселе да, сыйын бирча кёргендиле. Бир тейрини юч сыфаты юч къудуретни (стихия) къоргъаучусу болуп, малчылагъа дайым игилик тежегендиле, малны сакъларгъа, кёбейтирге болушхандыла.

Бирде Саймуш кесини Маккуруш сыфатында жел айландыргъан, кырдык ёсдюрген тейри болуп да келеди.

Маржа, узун сакъаллы Маккуруш,
Маржа, чубур къуйрукълу Маккуруш,
Маржа, жюгю мюйюзлю Маккуруш,
Маржа, женгил аякълы Маккуруш,
Шаудан суула ичиучо Маккуруш,
Текелени алларында жюрюучю Маккуруш
Жайлыкъгъа чыгъа туруп:

*Кире, чыгъа, кёп къолладан ётербиз,
Къууанч бла къошубузгъа жетербиз.
Тейрибиз берсин къалын кырдыкла,
Аймуш, Маккуруш бизге болушунла.*

АДЕТ, ТЁРЕ, БЫРЫМ ТЕЙРИЛЕ

Аламан. Ёлюмню тейриси. Ажал келтиреди. «Аламан келсе, амал жокъ» дегендиле. Тейрилени арасында аз да бир белгиси, ышаны, тюрсюню болмагъан тейри. Адамла барып, жалбарырча жери да жокъду. Аламаннга агалып айтылгъан тилек жырла да болмагъандыла.

Бёрю сингир. Антха бек кючлю шагъатлыкъ. Элде бир тюрлю сылтау бла даугъа тюшген адамны бёрю сингир бла ант этдиргендиле. Бёрю сингирни къабындырып, юсю бла секиргендиле, къолуна алдыргъандыла. Айыбы керти болса, олсагъатдан къурушуп къалгъанды, айыбы жокъ эсе уа, бир зат да болмай, ариуланганды.

Бёрюню териси да сыйлыды. Сабий ауруса, башына бёрю тери саладыла неда бешигине бёрю терини журунун тагъадыла. Тишин табып такъсала, ол а бютюнда алапат!

Сабий суу чечекден ауруса, сууну къайнатып, анга бёрю сюек атып, ол суу бла жуугъандыла. Быстырны ол сууда жибитип салгъандыла.

Ёрюзмек шайтанла бла сермешгенде, анга бёрю тонну кючю болуша-

ды. Бөрү кез кыакмагыны белгилиди. Аны себепли шайтанны жаланда бөрү кәреди.

Бөрү тери болгъан юйге шайтан кирмейди.

Жолгъа чыкыгъан адамны аллына бөрү не ит чыкыса, игиди, кыоян чыкыса, кыайгыгыады.

Дюгер мифледе айыу кыачан эсе да тиширыу болгъаны айтылады. Не эсе да бир аман иши ючюн тейри аны айыу этгенди. Аны себепли айыу тиширыугъа тиймейди. Тиширыугъа чапса, тиширыу анга ёшюнлерин ачханлай, таныйды, артха кетеди.

Бөрү аууз байлау. Ыстауатха, сюрюуге бөрүле халеклик салычулары белгилиди. Малчы жамауатла аланы хаталарын аз этерге дайым кюрешгендиле, тюрлю-тюрлю амалла излегендиле. Аладан бири – *Бөрү аууз байлагъан* тәреди.

Мал жүрюген жерледе жангы тартманы жети туюмчек этгендиле. Къалайда туюселе, алайда кыойгъандыла.

Юйде – кыптыны, кыошда (малда) бичакъны кыыннга ауузун терсине айландырып салгъандыла.

Буд кыойлагъа тиймесин,

Буд аланы кәрмесин!

Аузун тейри кырушдурсун,

Итлерибизге сюрюшдюрсюн! –

деп, хыйны дууала этгендиле.

Башха хыйны. Кыошда жашчыкыны кыолуна кийиз кыамичи береди. Ол, ыстауатны тегерегине айланып, бу сөзлени кыайтарады:

Кийиз кыамичими булгъайма,

Тегерекге айланама.

Келип, кыамичини жерге былай-былай урама,

Атайтмазны бери келмезча этеме.

Келсе уа – кийиз кыамичим аны бууар!

Аны айтып, кыойчу жашчыкы ыстауатны эшик тийресинде жерге темир чой урады.

Голлу. Отлу, от иеси; от жандыргъан; кёк оту; *колоксай* – кюн.

Жарыкылыкъ тейриси. Тау жамауатланы кече бла кюнню жазгы тенглешиуонде этиучю байрамлары.

XX-чы ёмюрню башларына жетгинчи окыуна, бек бурун заманладан жүрюп келген, битеу тау жамауатлада кыйылгъан, бир ненча кюн бардырылгъан уллу халкъ кыуанч болгъанды. Голлуда миллетни къадарына, тилине жашау тиричилигине оноу-кесамат этгендиле. Кёп тюрлю хунерледен, адеп-кылыкъ ишленмекликден, спорт усталыкыладан эришиуле кыурагъандыла. Кыыз сайлау, кыыз кыачырыу болгъанды. Голлуда тепсеуле, жырла, илишан атыу, жыгышыу, тиширыуну шапалыкы этиу хунери сыналгъанды. Туююшгенлени жарашдыргъандыла. Ёксюзлеге оноу этгендиле. Заманлары жетип, эрге бармай тургъан кыызла не, эрлери ёлуп, тул кылгъан, айырылып, эрсиз тургъан тиширыу болса, аланы оноуларын да этгендиле. Жаш жаратхан кызына бөркюн кийдирирге болгъанды. Голлудан кыыз кыачырылса, аны ызындан кыуугун салыргъа эркинлик болмагъанды. Бизге жетген билдириулеге кёре, голлу байрамла Огъары Малкъарда

Зына ёзенинде, Чегем тарында – Мёлошкюде, Бахсан аузунда – Тегенкли ёзенинде кьуралгъандыла.

Ахырында байрам табутамгъа не башха бир сыйлы жерге барып, анда от этиу бла бошалгъанды.

Ойра, Голлу, сен жарыкъ Голлу!

Ойра, Голлу, сен сары тонлу!

Ойра, Голлу, сен берекет кьоллу!

Голлуда этилген оноуну не уа айтыллыкъ сёзню белги бла билдириу тёре да болгъанды. Тюзлукчю бёркюн алгъа аудуруп кийсе – иш арт болжалгъа салыннганын, артха кийсе – иш терк боллугъун, тарыгъыулагъа кьаралгъанын, сол жанына аудуруп кийсе, оноу тарыкыгъан жанлы болмагъанын, онг жанына басып кийсе уа – иш онгуна болгъанын кёргозтгенди.

Хар хунерден тюзлукчюле айырылгъандыла. Ала ючеулен болгъандыла.

Къыз, таматаны кьолундан боза аякьны алып, аны жашладан кьайсына берсе да, анга барлыгъы белгили болгъанды.

Гьлан. Боран, гюргюлош, кьайгъы тейриси.

Жел жашы Гьлан,

Боранынгы бурма.

Малыбызны кьырма!

Санга да кьурманлыкьла соярбыз,

Юлюшонгю да кьоярбыз.

Даулет. Къарачай-Малкъар мифологияда Дауле жер тиричиликни тейриси. Тирликни битимли, сабанчыланы монг этиучю тейриси. Берекетликни, босагъа кьууатны тейрисине да саналады.

Даулет андан кьуралгъан сёздю. Къарачайда, Малкъарда да юйюор кьууатны, бирликни, ырысхы олтургъанны кёргозтеди. Даулет – ырысхы. Андан сора да Даулет – кенг жайылгъан эр киши атды. Адамны чомартлыгъын да кёргозтеди. Дуня ырахатлыгъын, кёл басымлыкьны суратлайды. «*Дуня зауугъу – даулет, ахырат зауугъу – жаннет*» (нарт сёз).

Даулетни сабан адырлары дайым биргесине боладыла. Ол адамланы да сабан адырла ишлерге, жер сюрюрге, оракь оругъа, мирзеу ёсдюрюп ашаргъа юйретгенди.

ДАУЛЕТГЕ АЙТЫЛЫУЧУ ТИЛЕК ЖЫРЛА.

Эй, дуня, аз Дуня!

Бизге былай къаст дуня!

Даулетниди бар дуня!

Аны кёпдю мирзеулери,

Сабан сюрген изеулери.

Ол келмейди бизге бери,

Такъыр болду сабан жери.

Ашлыкь ёсмей, таш ёседи.

Ол кёреди, ол кёреди!

Байды бизни Даулетибиз.

Жукъ бермейди, жукъ бермейди,
Бизни чомарт иебиз.

Сен бийибиз, жукълу Даулет,
Кёпдю, кёпдю сени жеринг.
Доммайлача, ёгюзлеринг!
Жек да кел, жек да кел,
Бизге сен бир мадар бер!
Бермей эсенг, ёлебиз,
Сени эриши кёребиз,
Къачынг келсин, себе келсин,
Ташланы да кёре келсин,
Ауурларын ол кётюрсюн!
Кётюрмесе, хата кёрсюн!
Баш тейрибиз – Тенгири,
Анга уллу къыйын берсин!

О, сабанчы, о, Даулет,
Усталыгъы кёп Даулет!
Деулериңи жек, Даулет,
Ашлыгъынгы сеп, Даулет,
Къачха эсен жет, Даулет!

О, сабанчы, бай сабанчы,
Бизге сен минг амалчы!
Баразабыз къаралгъанды,
Сен анга терк къарачы.
Белибиз талгъанды былай,
Къолубуз болду ташлай.
Келгенбиз санга ачлай,
Къоймагъын сабаныбызны къаран!

Биз жыябыз, биз жыябыз,
Бергенинги кюфге къуябыз.
Ма кюлтеле – сен бергенсе!
Кюфле толу – сен кёргенсе.
Бир кюлтенгде – бир кюф ашлыкъ,
Бир кюфюнгде – бир жыл монглюкъ!
Сен чомартса, сен чомартса,
О, сабанчы, о, Даулет!
Сен билдинг, сен билдинг,
Ёгюзлени алып келдинг.
Къынгыр агъач сен ишлединг,

О, сабанчы, о, Даулет.
 Бизге да бер амал-такъял,
 Сен билгич, сен – Даулет!
 Бир бюртюкню минг этгин,
 Бузну, ташны тюк этгин,
 Ырысхыны бизге жюк этгин!
 О, сабанчы, о, Даулет!,

Жангыз Терек. Хурзук бла Ючкюлан эллери табыныучу, Къобан череги бла Хурзук сууу къошулгъан ёзенде деменгили нарат терек. Аны тегерегинде кеп жалбарыула болгъандыла, терекни юсюне къарачайлыла такъмагъан не тюрлю тюрсюнлю быстыр къалгъан болур! Кеп малны – эчкини, къойну да боюну алайда кесилгенди. Табынганла Жангыз терекни тегерегине юч кере айлангандыла, быллай табыныу жырла айтхандыла:

Ой, Жангыз Терек, жан Терек,
 Ой, жангыз Терек, тейри Терек!
 Ой, жангыз Терек, берекетни Тереги!
 Кепдю малынг сени.
 Адамлагъа болушхан Терек,
 Кесин кимге да суйдюрген Терек!
 Алтын чапыракъла къымылдайдыла теппенгде!
 Чоппа этебиз сени тегерегинде.

Ёлгенни асырау. Мажюсю заманлада ёлгенни асырау бек уллу къууумладан бири болгъанды. Халкълагъа ёлген деген ангълам артда келгенди. Бурунлада ол иш дуниясын алышындырыу болгъанды, тюп дуниягъа ашырыугъа саналгъанды. Ай батып, жангъдан туугъанча, адам да бир дуниясын бошاپ, экинчи дуниясына къайтыр ючюн Тюп дуниягъа тюшерге тийишлиди деп, алай ийнангандыла. Аны себепли ёлгенни жерге бастырыргъа да ашыкъмагъандыла. Сал бузулмаз киби, тегерегине суу бардырылгъан, сериуюн къагъып турурча жерде ташдан кетюртме, – анга миширте дегендиле, – ишлеп, ёлгенни ары салып, бир ненча кюн жилиуун этгендиле. Жилиу дегенде да, ол бусагъат заманда жюрюген жилиулача болмагъанды, Аламан тейриге, Мыртыскыгъа махтау берилгенди, ёлгенни игиликлери айтылгъанды. Ёлгенни сыфатына келишдирип, ушхула этгендиле, кийимлерин да кийдирип, миширте башына салгъандыла. Ол кесини юсюнден айтылгъан сёзлени эшитип тургъанды. Экинчи туугъанында ол ким, не боллугъуна – терекми, жаньюармы, адаммы – анга кесамат этгендиле. Ёлгенни миширтеси къуралгъандан башлап, ол Тюп дунияда жерине жарашхынчы, аны юйюнден кишиге от берирге, тыш адамны къалдырыргъа жарамагъанды. Ёлгенни жауу бар эсе, къанлысы дегенча, ол аны юйюне ычхынып, ожакъ сынжырдан туталса, аны терлиги кечилгенди, келип, къууум этген жамаяугъа къошулургъа эркинлиги болгъанды.

Тюп дунияда аны жашауу алгъынча барлыгына ийнанганлары себепли, биргесине юй адырла, ат керек, сауут-саба салгъандыла.

Ол кезиуде журтну сакълагъан «Тыпыр патчах» болгъанды. Миширте юйден узакъда, асламында суу жагъада, къая этегинде ишленнгени себеп-

ли, юйде аш-суу этилип, адам тохтап аллай болмагъанды. Аны ючюн а «*Тыпыр патчахны*» ашын келтирип юйде салып болгъандыла.

Ол адетледен бир къаууму муслийман дин киргенден сора да жюриюгенлей къалгъанды. Сёз ючюн, ожакъ сынжырдан тутуу адет. Ол иш, баям, ожакъ сынжырны дин магъанасы, сыйлылыгы бла байламлыды. Сынжыр адамлагъа кёкден салыннганыны юсюнден миф, баям, сезимлеге терен орналгъанды.

Ол зманлада ётюрюк айта билмегендиле, хыйла тута, эки тюрлю ниет жюриюте. Ёлгенни асырап, жамауатны ишлерин сюзгендиле. Ант этилликге ант этдиргендиле, туююшгенлени жарашдыргъандыла.

Ай, гудучу Нёгер, им Нёгер,

Обалада къара тонгуз кют, Нёгер!–

дегенча тебиниуле жаланда кеч заманда тууаргъа боллукъ эдиле.

Ёлгенни асырауда мажюсю заманланы адетлери артдан-артха ёчуоле, дин магъана ала башлагъан эселе да, бюгюнлюкге жетгинчи окъуна кёп адетле мажюсю замандача жюриюдюле. Сёз ючюн, ёлген экинчи жашауна башха адамны сыфатында къайтханы себепли, танылмай къала эсе да, ол бизни арабызда жашайды, сауду деген ийнаныу Кърымшаухалланы Къамгъутха этилген жырны быллай тизгинлеринде кёрюнеди:

Тур, Къамгъут, турур заманынг болгъанды, –

Бахсан тары жсау аскерден толгъанды.

Къамгъут, кешенесинден аты бла чыгып, душман аскерни къырады. Ол шарт Ачей улу Ачезезни юсюнден тарых жырда да кёрюнеди.

Адам, ёле туруп, къыйналса да, аны жанына тынчлыкъ тапдырырча амалла этгендиле. Тукъум жашладан бири, гяпчи болуп, тёшек аллында тепсегенди, жырлагъанды. Саусузну жастыкъ не тёшек тюбюне борсукъ, сюлесин тырнакъ салгъандыла.

Зикир да этгендиле.

Жер анасы сени кёрге чакъырады,

Умай къызы кёр тёрюнде олтурады.

Атлан, атлан, атлансанг а,

Жангыз атха къаплансанг а!...

Жаны чыгъа башлагъанда:

Кирсин жылы тёрюне,

Барсын тейрисине кёрюне,

Оту болсун къатында,

Ашы болсун башында!

Беш жылгъа дери Хычауман айда ёлгенни къабырыны къатына келип, тобалыкыгъа акъ ат союп болгъандыла. Гюрен тохтап, жер тейрисине, Алтын Хардаргъа да жалбарыу жырла айтхандыла. Тюз жашаргъа сёз бергендиле.

Андан сора тобалыкъ атны башын илишаннга салып атхандыла. Ол адет – ёлген не ауруудан ёлген эсе да, ат башына тийген окъ аны ёлтюрлюкдю, экинчи ол ауруу бу жерлеге келлик туююдю деп ийнангандыла.

Ажымлы ёлгенлеге – къаядан кетсе, элия урса, суугъа батса – анга жияргъа жарамгъанды.

Сарынчылагъа (айтышчылагъа) ёлгенни кюмюш, алтын керегин,

кьалгъан ырысхысындан да юлюшюн бергендиле.

Къая кызла. Бора. Сиркиулкно, жаншакълыкны белгилери. Ала бек сиркиудоле, эриклейдиле; къайры да женгил жетедиле; учхундула, алдауукъла. «Къая кызы кеси кесин эриклегенлей» дейдиле.

Къынгыр къач. Гёзе къачы (крест солнца) – ырым белгиди. Тенгирини мухур белгиси. Кёп туруп, сакълатып келгеннге къабыргъада, ташда, къабакъ эшикте – не затда болса да, юйге, къошха жууукъда къынгыр къач тартхандыла. Тенгирини эскериуню, аны жолоучугъа онг, саулукъ берип, юйюне къайтаргъанына ыразылыкны белгиси.

Мыртыскы. Жукъуну тейриси. Бир-бир ийнаныулагъа кёре, Мыртыскы жер юсюнде жаны болгъан затны барын къаты жукълатып, уялмазча этип къояргъа суюди. Аны биле, адамла кёбюрек жукълап кьалгъанны терк уятыргъа кюрешедиле. «Тур, мыртыскы боласа», – дейдиле.

«Мыртыскы» деп оюн да болгъанды.

Бир къауум кызы болуп, жашла бла къабырлагъа баргъандыла. Жашладан бири къабырдан уучу бла топуракъ алгъанды. Къызлагъа бергенди. Къызла, юйге къайтып, къабыр топуракны жастыкъ тюплерине салып жатхандыла. Тунгуч кызы, акъ кийинип (кебинни белгиси – тюшюнде картини кёрюр ючюн ёлюрге керекди), уучуна да бир татлы зат кысып жатханды. Ол жукълагъанлай, аны бла оюннга бирге къатышхан кызыла аны къатына аш саладыла. Ичине алтын жюзюк атып, аякъ бла суу да саладыла. Къабырындан топуракъ алынган ёлюк, келип, ол кызыгъа аны кимге барлыгын айтыргъа тийишлиди. Къаты жукълап тургъан кызы а ёлюк айтханны къайтарып барыргъа керекди. Алай бла оюннга къатышхан кызыла кеслерини къадарларын билгендиле.

Раубазы (Рау, Ра – (кюн) + баз (терек) = Рау-Баз. Огъары Малкъарда, Шаурдат элни бийигинде тау кезинде ёсген уллу терек. Муслиман дин киргинчи малкъар жамауатла анга табынып болгъандыла. «Аллах сени занынга окъуна болсун, Раубазы мени заныма болсун ансы!» деген лакъап бюгюн да унутулмагъанды.

Аны не терек болгъаныны юсюнден толу баян жокъду. Наз дегенле, чынар дегенле, эмен, кертме дегенле да бардыла. Бир бирле жазгъаннга, айтханнга кёре, 1902-чи жылда Энейланы Мухаммат эфенди сохталары бла бирге Кёндеден барып, Шаурдат башында ол терекни кесдиргенди.

Раубазы бла байламлы кёп алимле кёп тюрлю оюмланы айтадыла. Сёз ючюн, Будаиланы Ахмат (тил алими) ол скифледен келген «раупаса» къара тюлкю деген ангыламдан къуралгъанды, дегенни айтады. М.М.Текуев «ривати» деген санскрит сёз бла байламлы этеди. «Ривати» а жулдуз санауну (ай зодиакны) 28 атындан бириди, дейди. Журтубайланы Махти «Ырыу» (уруу – тукъум) деген башкир сёз бла байламлы къарап, рау дегенни уруу, урлукъ – тукъум – жамауат деген битеулю тюрк сёзле бла байлайды. Сёзню экинчи бёлюмюне – «базны» – базыней, баз деген кеси сёзюбюзге келтиреди. Кеси кезиунюнде анга Раубазы демей, «ийнан терек» дегенле да болгъандыла. Бизни акъылыбызгъа кёре, ол «Ра» (Кюн) деген бла «баз» (терек) дегенден биригип къуралган сёздю – Кюнню береги. Бурунгу Египетде Ра – кюн, Кюн тейриси болгъаны белгилиди – кюннге табыныуну заманы. «Баз» а бурунгу тюрк тилде «терек» болгъаны да баямды. Алай бла Шау-

урдат кезинде байрым белги Раубазы – бизни эсибизге келип болмазлык киби эрттегиледи.

Къалай – алай эсе да, Раубазы малкъар жамаутланы арасында бек белгили тейри агъачладан бири болганды. Анга табыныу мажюсюлени бек сыйлы, алжаусуз ийнаныулары болганлай къалганды. Къарачайда Къобан череги бла Хурзук суу бирге къошулган уллу ёзенде Жангыз терекча (нарат), ол да ырым тереги, ырым тилеклени тереги болганды. Уллу кёчгюнчюлюкде окъуна (1944 – 1957 жылла) аны жонгурччаларын кюбюрлеринде тутханла болгандыла.

Сунмайла. Кёзге кёрюнюп, думп болуучула. Аланы белгили бир турган жерлери болмайды. Малда, къошда, къаялада тюбейдиле.

Суу анасы неда сууердинле. Суу+эр – ие. Суулада жашайдыла. Асламысында къоркъуулу ишлени туудурадыла. Кеслери алларына болганда, бир бирлерине суу чачып, секиришип, къуушуп ойнайдыла. Къайгысыз, кеси зауукларына жашайдыла.

Сууердинле ариу суратынги марайла,
Жан чачларынги суу таракъла бла тарайла.

Сюлемен. Дайым суу боюнунда жашаган, не амал-хыйла да этип, адамны суугъа алдырырга кюрешген къара кюч, къара тейри. Адам, суугъа кетип ёлгенде, пулгура согъуп, Сюлеменнге жалбарыу тилекле этип, суу боюну бла ёрге-энишге барычулары бу хыйла тейрини аман къылыгы бла байламды. Анга суйюп угъай, амалсыздан жалынадыла.

Суу атасы – Сюлемен,
Сютге бичакъ билеген,
Ёлюгюмю бермеген,
Санга тилек тилейме,
Этин къой да, сюегин Бер!
Суу анасы – Мамметдир,
Айтханынги терк этдир!
Адам кетди сууунга,
Эл чыкъганды къуугъуннга.
Чыкъ кесинг да, чыкъ энди,
Алганынги бери къайтар!

Бир къауумла, аллай тилекле этип, бир аууздан Сюлеменни «эритирге» кюрешгенде, бирсиле жилиу-сыйыт тауушла этедиле.

– Оу, кюнюм!
– Оу, мен жарлы!
– Ой-тоба, татай!
– Оу, агай!
– Ой, тай-гай!...
– Ай-сыфхан-аллах!...

Сюлесин. Сюлесин мажюсю адетледе жашаугъа кеч келген жорукъла да элпек жер алады. Ол кюйледе, сарнаулада айтылады, дарманнга изленеди. Игиликге, аманлыкъгъа да чалынады. Сёз ючюн, нек эсе да, «Апсатыны тепсеюу» Сюлесин бла байламды. Ол анда ёлом келечисича суратланады. Тепсеуден сора Сюлесиннге тобалыкъгъа улакъ кеседиле. Этни би-

ширип, тепсегенле бирер юлош алгандыла, сыйлы жиликлеринден, Апсатыгъача, анга да юлош этгендиле. Сюлесиннге уучула да, кьойчула да жалыннгандыла. «Сюлесин кесген сюелмез». Уучула – иги уу бер деп, кьойчула – сюрюунно сакъла деп, тилегендиле.

Апсатыды малны берген барыбызгъа да.

Сюлесинди аны бизге кьызгъанган.

Эчги, кьойду – Апсатыны бергени.

Кийиклерин айландырады кери.

Унутмагъыз Апсатыны юлошюн!

Аны жауу – къан ичиучю сюлесин.

Таш салыу. Боллукъну, болгъанны билир ючюн, сакъланган ишден, кетген адамдан хапар алып ючюн таш салыу да кенг жюрюгенди. Элледеташ салыучу устала болгъандыла. Асламысында – тиширюула.

41 таш (нартюх бюртюк, кьудору, бурчакъ) аладыла. Аны тёрт юлошге юлеше, тёрт чигинжи этедиле. Хыйсабы: юйню да тёрт мюйюшю; жаратылыш да тёрт дуня, тёрт кьуршоу. Юлешинген санла быллай магъананы тутадыла:

Ёресине:

1-чи чигинжи – бирлик, бютюнлюк, кьальубала кертилиги;

2-чи чигинжи – бирчалыкъ (симметрия) тенгшилик (равновесие)

3-чю чигинжи – кьымылдау, агъым; урукъ;

4-чю чигинжи – жетмеги, кьуршоу толусу.

Кёндеденине юч тизгин: дуня кьурулушуну кьуруму (схемасы) – баш дуня (кёк), орта дуня (жер, жашау), тюп дуня (ахырат).

Таш салыуну кесаматында быллай соруула соруладыла:

Адамны жазыуу, насыбы, саулугъу;

Игиликге, аманлыкъгъа тюбериги;

Тыпырны кьайгъысызлыгъы. Ёлом кьуугъуну не уа сюйюнчюлюк;

Шуёхлукъ бла жаулукъ; юй ичини жан саулугъу, болургъа боллукъ тюрлениуле.

Босагъадан тышында болумла: кьоншуланы кьадарлары. Жарсыуну тиежеги, жетеги.

Жылыны тёрт кезиую. Кюнню тёрт заманы. Жаратылышны тёрт жаны.

Уялагъа юлешиниу, жайылыу, дагъыда, жыйылып, бир болуу – ёмюр сюрюунно белгиси. Кьуранда: «Алгъа адамла бары да бир халкъ эдиле, артда чачылгъандыла ансы».

Ташны салыуну баяны: 1-чи тизгин – 1, 3,3,3 болса, тохтатып кьоядыла, иги чыкъды деп. Жолдагъы эсе – жетеди, урушдагъы эсе – сау эсенди, жалгъан даугъа тюшген эсе – кьутуллукъду. Тёрт уя да тюгел болсала – 4-4-2-2 – иш хазна туююлдо; тюгел туююл эселе –3-3-5-5 – иш игиди, таш иги хапар айтады. Алай ташны юч кере кьайтарадыла. Юч кере да алай тюше, ташны айтханы таукел этдиреди.

Баш тизгинде 4-1-4 тюшсе, ташны андан ары салмай, артха жыйып кьоядыла. Ол кьайгъыны, ёломню белгисиди.

Сабийни кьадары экинчи тизгинде, тиширыуну кьадары тюп (ючюнчю) тизгинде айтылады.

Санланы хыйсапларында: 2,4,6 – жетишимлик; ырысхы, саулуку-эсенлик, суйюнчюлюк; 3,5,7 – кьуугьун, шургу, шагьырей жаулуку, тасха...

Таяк ант. Адамны терлиги болгъаныны бла болмагъаныны арасын айырыуда ант этдириунно уллу магъанасы болгъанды. Терлиги болгъан ант этерге кьоркьгъанды. Аллай антланы арасында «Таяк ант» бек кьатыларындан бириди.

Эки жаш адамны агъачда бир сыйлы жерге барып, таяк кесип келирге жибергендиле. Ала кьайтыргъа эл жыйылып, башына даулуку тышген адамны арагъа алгъандыла. «Терслигинг жокь эсе, таякны тюбу бла ёт!» – деп кьысхандыла. Ант таякны кесип келген экеулен, аны эки жанындан тутуп тохтагъандыла. Даулугъу болгъан элли аны тюбу бла ётерге керекди. Ётдю – дау жокьду, ётмеди – терлиги билинди.

Туманны кьыстау. Туман кьыстау да кеси аллына бир кьууум болгъанды. Алаша туман кёп олтуруп кьалып, жашау тиричиликни тыйса, эл, жыйылып, аны «кьыстагъанды». Элде кьайсы болса да бир тунгуч кьызчыкны сайлап, аны хылы-мылы кийиндиредиле. Кьолуна таяк бердиде. Кьызчык таягъы бла тохтамай «керилгенлей», «ургъанлай», быллай сёзлени да айтып баргъанды:

Мен тунгучма, тунгучма!
Кюнню бетин ачаргъа –
Туманланы чачаргъа
Бит бла бюрчени бирге байлайма,
Аланы суугъа атама,
Кюнню игисин сайлайма.

Чомпарас. Тюш анасы (тейриси). *Жукълатьучу.* *Жумпараши* деп да айтадыла. Тюшню игиге, аманнга да жоралайды. Ол адамгъа тышлени кеси кёрдюргени себепли аланы тиежеклерин уста биледи. Адамланы да ёчлеши угъай, шуёхуду. Аны себепли адамла, кече тёшекге жата, андан иги тышле тилейдиле.

Жукьу ананг жукьла дейди, ийнан,
Ол санга кюлмесин, жукьунгу сыйырмасын!
Мажкюсюле тыш кёрююню тёрт тюрлюге юлешгендиле:

1. Кьатыш тышле.
2. Ётюрюк тышле.
3. Жораланырыкь тышле.
4. Керти тышле.

Керти тыш кёрген боллукь ишни сыфатын, белгисин кёреди, эшитген да этеди. «Тюш келечиди» дейдиле. Халкь жырлада («Бекмырзала, Кьайсынла», «Чюелди», «Къанамат») тышню уллу магъанасы барды. Тюш жоралаучула жигитге боллукьну айтадыла, аны ажымлы жолдан тыядыла.

Тюш жорауну усталары болгъандыла. Дунияда тыш жорагъан китапла да кёпдюле. Сёз ючюн, Миллерни, Фрейдни, Шопенгауерни тышге жораланнган философия китаплары белгилдиле.

Тау жамауатлада аман тышню кишиге айтмагъандыла. Ташагъа барып айтхандыла, Чомпарасдан аны игиликге буруун тилегендиле. Не тюрлю

тюшно айтырга башлаганда да, «Тюш файгхамбар игиге жораласын!» дейдиле.

Бир кьауум тюшно баяны.

Юй аллында терек аууп кёрсе – бушуугады; жууукьлада ким эсе да ёллокдю.

Жашы не кьызы юйню *чабакъ* (*аркьау*) агъачы сынып не багъанасы аууп кёрдю – атасы ёллокдю.

Учуп кёрдю – кьууанырыкьды, кёлю кётюрюллокдю;

Тиши тюшюп, ачытмаса, узакъ жууугъу, ачытса – кьысха жууугъу ёллокдю.

Эшекге минип кёрсе – учузлукъ сынарыкьды; атха минсе –намысы кётюрюллокдю.

Ит чапса – кьысха жууугъу ачытырыкьды;

Алтын тапхан кьоранчхады.

Шах-маран (перс тилде *маран* – жилиян, араб тилде *малик* – патчах) – *малике-маран*. Киши кёрмегенди. Жашил бетли болады деп таурух алайды. Журтубайланы Махти жазгъаннга кёре, «Жилияны юсюне кьызыл быстыр атсала, ол анга тюкюрюп кетеди. Жилиян минчакьны аузуна алгъан адам жаныуарланы тиллерин билип кьояды. Кеси ала бла сёлешеди. Жарагъа салсанг, сау этеди. Не тюрлю аурууну да кеседи. Аллай минчакьлары болгъан юйле бек сыйлы юйлеге саналгъандыла.

Шах-маранны кёрген адамны эти кьызыл-ала болуп кьалады, дубур-дубур болуп кьайнайды. Библияда, Данийлени юслеринден мифде, аны ёлтюрюп, этинден шорпа этип ичгенле ёлломсюз болуп кьаладыла.

Жилиян кьап жараны сау этеди.

Козлагъан ийнекни ётенеси терк кетмесе, жилиян кьапны тузгъа булгъап ашатхандыла.

Юй жилиян. Гурт жилиян. Журтда жашайды. Тиерге жарамайды. Юй-юрню кёп тюрлю палахладан сакьлайды. Юй кёчсе, биргесине кёчеди. Юй-дегиле да анга иги боладыла Тешигини аллына чара бла сют саладыла. Ол да босагъагъа келтирип, минчакъ атып кетгени болады. Жилиян минчакъ бек сыйлы минчакьды.

ТАБУЛА

Жети кьыз биригедиле. Кюн узуну тил тутуп турадыла. Ингир кьарангысы бла бирер жангы аякъ, тал чыбыкьла да алып, суу боюнуну барадыла. Суу анасындан тилейдиле:

Суу анасы, суу анасы, суу бер,

Суугъа батхан чыбыкьлагъа жол бер! –

деп тилейдиле. Сора аякьларына суу алып, тал чыбыкьланы ары саладыла. Суу бойнунда бир ташны юсюне салып сакьлайдыла. Тал чыбыкьла суугъа бирча аусала, быйыл эрге барлыкьларын, аумасала уа, – бармай кьаллыкьларын биледиле.

Кьызла элге жууукъ тёбеде не бир кьуууш жашыртын жерде жыйыладыла. Балаган ишлейдиле. Жангы аякъ бла шаудандан суу алып, ортагъа

саладыла. Аны ичине оюннга ненча кызы кытыша эсе, анча ийне, алыкыа киши салмагъан алтын жюзюк атадыла. Чыракъны жарыгы аякыны ичин кёргозтноп турурча, кюзго саладыла. Сора кёз кыакъмай, анга къарап турадыла. Аякыда кызыны барлыкъ жашыны бети кёрюнюрге керекди.

Кызычыкыны биринчи ийирген халысындан асырып туруп, ол эрге баргъанда, аны белине чёргейдиле – къара кючледен къоруулар деп.

Юй ишлей туруп, тамал тюбюне къочхар мюйюз салып болгъандыла. Монглукъ юйден кетмез ючюн.

Сабийни башын биринчи кере жюлюгенде, аны жюлюрюк жюлгючню, жаш саулукуду, тёзюмлю боллукуду деп, ит жатхан жерде билегендиле.

Сабийни биринчи кере бёлерден алгъа, жууукъладан юч кызы аны кыая башына элтип, боюнуна ит баш сюекден бурхучукъ такыгъандыла. Кымыкыа этип, кыргышда ары-бери аунатхандыла – бёрюча тёзюмлю, кертичи боллукуду деп.

Къой кыозлатыу башлангъанда, былтыр туугъан биринчи кыозуну кърманлыкъ этгендиле.

Сабаннга чыкыгъанда, къой бутну биширип, сабан кыйырына салгъандыла.

Биринчи баразаны салгъанда, чамчы кишини чакырып, анга сандыракъ жырла айтдыргъандыла: сабаннга заран болургъа боллукъ къара кючлени терилтир ючюн.

Къошулгъан кече жаш юйюрлюлени отоуларына бек сакъ болгъандыла. Сюймегенлери андан бир зат урласа, не жабыуларындан журун кесип алалса, аны бла хыйны этерге боллукудула деп.

Туугъан сабийни киндигин, тырнагын кесгенде, чачын жюлюгенде, аланы терен букыдургъандыла: аман кёз жетмез ючюн.

Къозлаугъа келген кыатынла, этеклерин кыагып, «Былай женгил этек бла кыутулгъун!» – деп, кюченгиге алгыш этгендиле.

Къозлаудан кыйналгъан кыатынны кыарынын жилин кыап бла да сылагъандыла. Былай тынч сыпдырылсын деп.

Сабийге биринчи кере ёшон алдыра туруп, кыарт кыатын, табу этип, аны тилчигине бал, жау жакыгъанды: былай татлы тилли болсун деп.

Сабийни бешикге биринчи белегенде, ичлерине эт, бышлакы салып, беш гюттно этгендиле. Эки гюттноню бешик башына, экисин аягына, би-

рин да босагъа тубюне салгъандыла. Сора киндик анасы (тынгылагъанлай, алайсыз жияучу боллукъду деп), гюттолени алып, ючюсюн ашайдыла, аягъындагъы экисин а, хатачылагъа юлюш болсун деп, эшикте бир мюйюшге саладыла – алай бла бары аман ишле сабийни жолундан таяргъа керекдиле.

Сабий терк жюрюп башлар ючюн төгерек галау не от гыржын этип, «Былай терк жюрю, бала!» деп, эки бут арасы бла төшден энишге төнгеретгендиле.

Къара кючлени алдар ючюн, сабийни асырагъан төре да болгъанды. Аны къабырлагъа элтип, жерге салып, юсюне жамычы атхандыла, къара кючлеге кёргюзтмез ючюн. Асырап, кетдик деп, юй таба жети атлам этгендиле. Сора къайтып, сабийни алгъандыла, анасына келтирип бергендиле. Анасы, къабырлагъа кирмей, тышында сакълагъанды.

Сабийни биринчи кере жууундуругъа хазырлагъанда, аны жууундурлукъ тазгъа темир салгъандыла. Къычхачны отда къыздырып, тазны төгерегин да ызлагъандыла. Темирни сыйлылыгы къара кючлени къыстайды деп. Сабий жыгылса да, ол жыгылгъан жерни төгерегин темир бла ызлагъандыла. Бек ачыса уа, ызланган гюренни ортасына темир ургъандыла, анга уруп, жумуртханы сындыргъандыла. «Тейринг энди сени жыкъмасын, бу жумуртхалай чачылсын аурууун!» – деп тилегендиле.

Губусланы кетерип ючюн, алманы эки этип, бир жанын ашагъандыла, бирси жанын жерге кёмгендиле. Неда: ненча губус бар эсе, анча туюмчек туюп, жерге кёмгендиле.

Жаш келинге аны кюндешлери кёп тюрюлю хыйны этгендиле. Желим топуракъдан адам сурат ишлеп, ичине бичакъ, чюй урсала, ол келин жюреги жарылып ёллюкдю деп ийнангандыла.

Ол келинчик ийирген шынтагыдан туюмчек этип, босагъа тубюне да кёмгендиле.

Киеу бла келин къошулгъан кече кёк кюкюресе, хунерли сабий тууарыкъды деп, энчи къурманлыкъ этгендиле.

КЪОНУШ-ЖУРТНУ ЖЫРЧЫСЫ

Кёп болмай Текуланы Жамалны басмадан «Боракъа» деген китабы чыккъанды. Ол тарых романды. Мингле бла жылланы ичинде жашау тиричилигин эте, жашау къазауатында ёлетле бла, душманла бла кюреше, дини, аты да алышынганда, тюрленнгенде да, энчилигин тас этмеген къарачай-малкъар халкъыбызны юсюнденди бу чыгъарма.

Жамалны эрттеден таныйма – эллимди, жерлимди. Жумушакъ сёзлю, ариу ниетли Жамалны малкъар тилде жазылгъан не китап, не газет, не журнал къалдырмай окъуучу, жууукъну-тенгни узакъдан билиучю атам аны артыкъ багъалаучу эди. Махайны юйюрюне энчи ыразылыгъын айтыучусу, тубегенде, къайсын да тансыкълап ийнакълаучусу эсимдеди.

Текуланы Махайны жашы Жамал Кёндеденде туугъанды. Онжыллыкъ жашчыкълай сюргюн сынагъанды. Ата журтубузгъа къайтып келгенде, 1957 жылда, окъургъа Къабарты-Малкъар къырал университетни малкъар бёлюмюне кирип, аны 1962 жылда бошагъанды. Тамам ол кезиуден башлап, солугъа кетгинчи бир жерде – «Коммунизмге жол» (артда «Заман») газетде ишлеп тургъанды.

Жамалны биринчи китабы «Сиркиу» деген аты бла басмадан 1974 жылда чыккъанды. Ол сабийлеге, таматалагъа да аталгъан хапарла жыйымдыгъыды. «Биз тёртеуленбиз» деген хапар сабий шухлукъну, аны жарашханда татлылыгъыны, туююшгенде ачылыгъыны юсюнденди. (Артда бу сюжет Жамалны «Тенгле» деген повестинде къайтарыллыкъды.) Авторну бу китапха кирген хапарлары, авторну ниет тазалыгъын сакълай, жарыкъдыла, тюзлюкге, игиликге чакъырадыла.

«Бир эрттенликде» (1984) деген китабы уа къысха повестьледен бла хапарладан къуралгъанды. «Бизни ауулну танымай эсенг, кёпню кёргенсе деп айталлыкъ туююлма...» деп башланган китапны тил энчилиги – ариулугъу, жумушакълыгъы, ийнандырмакълыгъы эсинги кесине буруп къояды. «Тенгле» деген повесть сабийликни, жашлыкъны юсюнденди. Сора... Адемей аппаны. Повестьни баш жигитлери энди жете келген элли жашчыкъладыла – жыл саны бла къалгъанладан таматаракъ Маммаш (чам аты Банзай), Асланмырза (Белый), Хаммат (Кытай) эм бизге хапар айтхан жаш, чам аты – Тюе. Ала хар бир элли жашчыкълача жашайдыла – чабакъ тутадыла, алма тереклеге тюшедиле... Бек аламаты уа – сабий тазалыкъ! Сёз ючюн, жашчыкъладан бири Асланмырза Адемей аппаны къошунда жюлгюч табады да, аны, кёлюн кётюрюрге суюноп, Маммашха берирге дейди. Жюлгючню не бек жаратса да, ол Адемейники болгъанын билгенде, Маммаш алыргъа унамайды. Ол да не – нёгерлери Асланмырзадан ёнгелейдиле, аны нёгерликден чыгъарыргъа оноу этедиле. Жашчыкъ жюлгючню иесине къайтарады. Былайда хар бир айтымда сезим кючлюлюгю кёрюнеди. Бир бирден быллай сылтау бла айырылгъан (айырылмай а, эриши иш этилсе!) жашчыкъланы мудахлыкълары, Адемей аппаны эсли сёзю, Айкёз ыннаны жарыкълыгъы ниет тазалыкъны юлгюлери болуп

келедиле. Бютюнда бюгюн. Эсли къартлыкдан иги зат болмаз – къарамы, сёзю, этеги, женги да юйретирле игиликге.

Аны ызындан китапха ат берген «Бир эрттенликде» деген повесть келеди. Чыгъарманы баш жигити тау элни жамауатыды. Бир юйдегини, тийрени юсю бла автор, уруш аллы кюнледен башлап, андан ары тау элде бола тургъан ишлени кёргюзтеди. Халим деген жашчыкъ, аны ыннасы Наууш, анасы Сурат, атасы Исса, къоншу ынна Сапа, Мухаммат, Чокка, Саламмырза, уруш оту бери келтирип атхан ёксюз орус сабийле Серёжа бла Тая, почтачы Амаш, латвиячы тиширыу Ирма... – была бары да жашау халлары бла ол замандагъы

КъМР-ни Президенти В. М. Коков Текуланы Жамалны саугъалайды, 1994 жыл

Совет къыралда болгъан шухлукъ халланы, Ата журтха сиймекликни, тюзлюкню жакълауну кёргюзтедиле. Жазычу бу сыфатланы алай ариу, алай тынгылы ишлегенди, кесинг да аланы эрттеден таныгъанча, жангыдан тансыкылагъанча кёрюнеди.

«Къарындашла» деген повесть уруш, кёчгюнчюлюк ажашдыргъан сабийлени юсюнденди. Илму къуллукъчу Исхакъ, кеси да билмей тургъанлай, ишини юсю бла баргъанлай, Сибирьде кёп жыл мындан алгъа тас этген къарындашын табады. Сабийлени ёксюзле тургъан юйде жашаулары, бир бирден айырылгъанлары, аланы бир бирни излегенлери кимни да жүрегин къозгъамай къоярыкъ туйюлдо. Омакъланыу азды бу повестьде, мында болгъан затла бары да жашаудан алыннганлары туура болуп турады. Жашауну жашау этгенле, не десенг да, иги адамладыла. Орус тиширыу Анна Сергеевна, академик Петров, дагъыда повестьни бир къауум жигити ол къыйын кюнледе ёксюз сабийлеге берген жылыу ол узакъ кюнледен бюгюннге дери келип, бизни да жүреклерибизни жарытады.

Адамны жашау жолу къыралда болгъан саясат болумлагъа кёре тюрленнгени хакъды. «Термилиу» деген повестьни баш жигити Тюркде жашагъан таулу къарт кесини, юйюрюню юсюнден мудах хапары бла окъуучуну жүрегин къозгъайды. Ата журтундан ёмюрлеге айырылгъан, жашау жолундан тайгъанча, ажымлыды, къыйынды. Алай адамны жашау нёгери – термилиу.

Текуланы Жамалны «Бир эрттенликде» деген китабына кирген хапарла эсинге бир зат тюрремей кьоймайдыла. Мында эски жашауну юсюнден хапар айтхан аппа («Жалчы»), киши сабийлерине кеси аналарыча татлы Табият («Ёге ана»), Домалай бла Таука («Тасхачыла»), сюрдюнде поезддан ажашхан жашчыкь Халим («Къадар») эм аланы тегереклеринде жашау этгенле хар бири кесини энчи табийгыаты бла суратланадыла.

Жамалны бир кьауум хапары уа сатира жанрда жазылгандыла: «Ашы аллына келсе...», «Сюйюнчюнг мени», «Саугъа», «Юйреннгени боллукьду», «Ахчаны кючю», «Эски жара»... Тегерегибизде бола тургъан кемчиликлени керюп, аланы баям этип, жашау кьолайыбызны иги жанына тюрлендирир онг излеу жютю керзлю, жютю кьаламлы жазыучуну борчуду. Туурадан кьарап, аллай затны эслесенг, ол кесинги тюз жанына ишлерге итиндиреди.

«Дангыл тюз» деген китабы уа Жамалны 1993 жылда чыкьгъанды. Ары повестьле бла хапарла киргендиле. «Дангыл тюз» деген повестьде жазыучу не тюрлю болумда да кесин жюрютюую, керзю адамны ич дунясыны – психологиясыны керзюсю болгъанын кергюзтеди. Ариу тил бла жазылгъан хапарларында Жамал сабийлени, жаныуарланы, кьанатлыланы юсюнден айтады. Аланы, адамгъа ушаш, иги, аман кьылыклары да болгъаны окьуучуну сейир этдирмей кьоймайды («Чабакьлыда», «Ырхы», «Кьыртчыгъаны уясында», «Дорбункьул», «Къая кьарылгъачны дерти», «Акькьаш»...) «Дугъума шай» деген хапарында уа жазыучу ауругъан аппасына тауда керген дугъумадан шай жарарыкьды деп, жашчыкь узакь жолгъа чыгъады. Сабийни, кьартны керкьуулары, кьууанчлары да бир бирге сакьлыкьны юлгюсюдуле.

Сабий дуняны сейирлик тасхаларын ачаргъа устады Жамал. Аны «Мамутайчыкь», «Маммат бла Каммат», «Лейлячыкьны гинжиси» деген эм башха хапарлары ол дуняны бир кесекчиклеридиле.

Текуланы Жамалны «Боракъа» деген романы XIV кермюрде, биз тайпала бла саналгъан, Алтын Орданы заманында болгъан ишлени юслеринденди. Романны баш жигитлери – дунягъа атлары айтылгъан Акьсакь Темир, Тохтамыш хан, аланы керюрлери, аскерлери, тау бийле, тау жамауатлары...

Тарыхда кьалгъан атыбыз, ас-алан тайпа деп, мында терк-терк кьайтарылады. Сейир этесе хапарчыны (жазыучуну) тил кьыйматына: эрттеледен, озгъан кермюрледен эшитилгенча, ол кермюрледе айтылгъанча келедиле керзле, аланы айтхан адамлагъа, ала этген жашаугъа ушаш. Алай болмаз деп эсинге келмейди – кьалай керсе да ала кеслери керлерин табып, башха тюрлю айтылыргъа боллукь тюрюл эди дейсе. Окьуучугъа ол затланы керзирген жазыучу фахмудан юлюшлю болгъаны уа керзюсюду. Баям, Жамал, бу романны жазгъан заманында, ол кермюрледе айланьп, ол адамладан, аланы керурешлеринден, жашау турмушларындан, кьылыкь-сырларындан хапарлы эди. Алай болмай амалы да жокьду, быллай жолну сайлагъан жазыучу, андан тайса, оюму, кьагьытха тюршмей, эрттен туман кирик, эрип кертер эди.

Дуня башында байлыкь керюн, махтау керюн не кьазауатла

барадыла! Тохтамышны аллына тѳюлген эди Европаны, Азияны да байлыгы. Айхай, къарыулу къарыусузну къуугъан адет ѳмюрле жолунда эски бола билмейди. Тохтамыш хан бла Акъсакъ Темир бир ниетли эдиле. Акъсакъ Темир Индий къыралгъа кетгенлей, Тохтамыш аны элин тонамаса... (Эл деген сѳз къырал магъанада жюрюйдю.) Тохтамышны къууа, аны бла бирге хорламларына жангы хорламла, байлыкъларына жангы байлыкъла къоша, ал бургъан эди Къобан таба, Терк таба Акъсакъ Темир. Ол заманда тау бийлени сыйлысы Боракъа чакъыргъан эди къоншу бийлени оноугъа. Ала Тохтамыш хан бла бирге Акъсакъ Темирни жерни толтуруп келген аскерине къаршы сюелирге керек эдиле. Алай... Ахырында Боракъа, Бердибий, Чаты бий къаладыла тау ауузланы сакълай.

Романда фольклор хазнабыз тап хайырланады – нарт сѳзле, айтыула... Накъут дорбунну юсюнден Боракъа айтхан таурух а кѳп затха сагъыш этдиреди. Таурух нартла бла байламлыды, баш жигитледен бири Дебетди. Нартланы жаулары Кѳсе Бурунгук да, сегиз башлы отжаудур Желмаууз да бардыла мында. Бу жерледе келгинчиди Кѳсе Бурунгук, жутду, хыйлачыды, Накъут дорбунну иеси болургъа сюеди. Желмауузла – сегиз башлы, юч башлы да – ала от жаудуругъа ѳчдюле. Иги сагъыш этип къарасанг, Минги тау эрттегили вулкан болгъаны тюшеди эсинге. Баям, нартла заманында ол от къусхан болур эди да, таурухха да андан киргенди. «От жаудуругъа хазырлана, ауузун ача башлагъан

Текуланы Жамал университетде бирге окъугъан тенглери бла.

отжаудургъуну юч ауузуна да садакъ окъла кирип, тынгылауукъларына терен-терен батхандыла. Отжаудур, кычырыгъы жер жюзюн титирете, ёлюп, Минги тауну тѣппесинден тѣнгереп келип, Къонуш-Журтха тюшгенди...»

Халкъ чыгъармачылыкъны усталары нечик сезимли адамла болгъандыла! Ала тапхан суратлау мадарла, ненча ёмюр ётсе да, жазыучуну юйретип, окъуучуну уа сейирсиндирип турлукълары хакъды.

Романда сатхычлыкъ (Турай хан Тохтамышны сагады), хыйлалыкъ (Тохтамыш, Алтын Орданы тахына тюшерге суйюп, Абду ханны ёлтюртеди), суймеклик (Батыр бла Айха), бирлик (тау тайпаланы бийлери), кишилик (уучу Къулу, Боракъа, Батыр, Атийма деген кыыз...) да барды. Барын да озгъан а – кюреш. Жашау ючюн къазауат. Жолунда тюбегенни кюл-кёмюр этип, жесир этип келген Акъсакъ Темир жандауурсуз эди. Таула эдиле жан кълдыргъан, ышыкъ берген юйсюзлеге.

Акъсакъ Темирни тарыхда кългъан огъурсуз, кылыкъсыз сыфаты, аны ёзюрлерини кѣзбаулукълары, тюзлюкleri да романда тынгылы бериледи. Тарых романланы бир энчиликleri – ала ётюрюкге чыдамайдыла. Нек десенг, халкъды аллай чыгъармаланы жигити. Анга уа жалгъан айтыу, жалгъан таурух жабышмайды.

Бу романда Жамал, тарых билимини теренлигин кѣргюзтюр къоймай, халкъ чыгъармачылыкъны кълай алаMAT билгенин да баямлайды. Уучу Къула – таулу Сусанин, Акъсакъ Темирни тасхачыларын гарны теренине кийирип, артха жолсуз къояды. Айха биринчилери болуп, жауну кълуна тюшмез ючюн, ас-алан кызла къаядан секиредиле. Ол къаягъа бюгюн да Къызла-Кетген-Къая дейдиле. Чыгъарманы топонимика байлыгъын алгъанда, быллай жер атла кѣпдюле. Ала бары да бусагъатда атланы къайтармасала да, алагъа жууукъдула, романда болгъан къазауатла бизни Ата журтубузда баргъанлары билинип турады. Ас-аланла (ол заманда бизни ата-бабаларыбыз) – мажюсюле, иркувум тайпа – Хустослула, келген душман а – ислам динлиле. Аллахха, тейрилеге, Хустосха да этиледиле тилекле.

Сыфат къурауда Жамалны усталыгъы кѣп жерледе билинеди. Сѣз ючюн, Къыйшыкъны – Акъсакъ Темирни къллауурларыны таматасын жазыучу быллай суратлайды: «Ол эмирни ауанасыды, биринчи таянчагъыды... Ауур четенли болгъанлыкъгъа, женгиллиги бла жаш адамгъа оздурмаучу Къыйшыкъ... Гюржю гебен кибик, муну кѣтюрюп айланган ат жазыкъ тюйюлмюдю?...» Романны башха жигитлери да анга кѣре суратланадыла.

Дуниялагъа айтылгъан Минги тауну тийресине сауут-саба бла келгенле кѣп болгъандыла: Александр Македонскийден (356 – 323 жыл бизни ёмюрге дери), башлап, Чингизханнга (1222 ж.), Гитлери фашист аскерине (1942 ж.) дери. Акъсакъ Темир (Тамерлан, 1395-1400 ж.ж.), Минги таугъа чыгып, анда намаз кългъанды деген хапарла тарыхда энчи бет аладыла. Ол умут кълдан келеди, кълай бла жаратылгъанды дунияны аякъ тюрп этип келген бек хорламлы аскерчини журегинде? Улуу Ата журт урушну кезиуонде гитлерчиле ары тибетчи монахланы

келтирип, ала Шамбала деген Уллу Устазла жашагъан жерни излегенлери, андан болушлукъ боллугъуна ийнанганлары эсинге тюшеди.

Орта Азияда ара шахары Самарканд болгъан бек уллу къырал къурагъан Акъсакъ Темир, эски жазыулада айтылгъаннга кёре, окъуй-жаза юйренмесе да, бек билимли эм акъыллы адам болгъанды. Жамалны романында ол шахмат ойнайды, Хаямны назмуларын айтады кёлюнден. Ол кёп кёрюрге, кёп билирге итиннген адам, Иранны бойсундургъанда, Персияда мистиканы юсюнден билим алгъанды. Бусагъатда алимле суннганча, ол анда Минги тауну жашырын къарыууну юсюнден эшитип, ары чыгъаргъа, анда намаз къылыргъа андан итине болур эди, тилегин да андан этгенди анда – Аллахха жууукъда.

Текуланы Жамал жазгъан чыгъармаланы энчи тиллери барды – жылы, жууукъ, ангылашымлы, татлы... Жазыучу ана тилибизни ким да сукъланырча билгени не къысха хапарында да эсленеди. Аны чыгъармалары ариу, таза малкъар тил бла жазылгъанддыла. Ол себепден бир окъугъанынгы къайтарып жангъдан окъуругъунг келеди. Жамал малкъар тилде аз жюрюген нарт сёзлени, айтыулары да эсибизге сала, тил байлыгъыбызгъа жангъдан сейирсиндиреди.

Бюгюн Текуланы Жамал - Къабарты-Малкъар Республиканы сыйлы журналисти, «За трудовое отличие» майдал бла саугъаланнган къарындашыбыз, чыгъармачылыкъ жолуну сейирлерин кюнден-кюннге ачып баргъан жазыучуду. Аны адамлыгъы уа энчи къууандырады. Ол къууанч узакълагъа барсын.

МУСУКАЛАНЫ Сакинат.

АБАДАН ТЕНГИМИ ЮСЮНДЕН СЁЗ

Текуланы Махайны жашы Жамалны урунуу китапчыгъында жаланда бир жазыу барды - «Заман» (алгъыннгы «Коммунизмге жол»). Ма бери университетни бошагъанлай келип, пенсиягъа кетгинчи, ишлеп тургъанды. РФ-ни Жазыучуларыны эм Журналистлерини союзларыны члениди. Басма иште кёп жылланы ахшы ишлегени ючюн КъМР-ни сыйлы журналисти деген даражалы атха тийишли болгъанды.

Аны атасы Махай бла анасы Мариям (жаннетли болсунла) уллу эм ахшы юйюр ёсдюргендиле. Жамал а бек абаданларыды. Бир эгечи Раузат – Къулийланы Къайсын атлы малкъар къырал драма театры фахмулу артистлеринден бириди, КъЧР-ни сыйлы артисткасыды; башха эгечи Хауа да ёмюрюн «Заман» газет бла байлагъанды, аны бек магъаналы жамауат-политика жашауну бёлюмюне башчылыкъ этеди, КъМР-ни культурасыны сыйлы къуллукъчусуду.

Бир юйюрден ючеулен аллай къырал даражалы, сыйлы атлагъа тийишли болгъандыла! Ким да ёхтемленирча аллай шартды ол. Вова, Башир бла Коля да билеклик этедиле абадан къарындашларына, эгечлерине да. Ючюсю да къолдан усталадыла, адамлыкълары, ишлери бла

да тукъумгъа, юйюрлерине махтау келтиредиле. Бюгюнлюкде Махайны сабийлеринден туугъанла, туудукълары, аланы учхунлары да 50-ден аслам боладыла.

Текуланы Жамал бир ненча китапны авторуду: «Сиркиу», «Бир эрттенликде», «Ажашхан насып», «Дангыл тюз» эм башхаланы. Сабий хапарлары бла белгилиди. Аланы малкъарлы балала суйюп окъуйдула. Нек дегенде жазычу, аланы психологияларын уста билип, сабий дунияны сейир тап кёргозтеди. Анга шагъатлыкъ этеди бек алгъа «Сиркиу» деген китабы. Анда «Къызгъанч», «Хораз», «Ёге ана», «Тенгликни багъасы», «Къадар», «Балдражюзле», «Хыпыяр», «Жалчы» атлы хапарланы уа энчи белгилерге тийишлиди. Ала гитчеле угъай, абаданла да бек суйюп окъурча жазылгъандыла. Тилни байлыгъы, чам, адетле, бюгюнню жашауну тюрлю-тюрлю болумлары – хар неда алада бек тап суратланады.

Бек башы уа – жазычу сабийни ич дуниясын уста билгениди. «Къызгъанч» хапарны баш жигити Русланны сыфаты анга шагъатлыкъ этеди. Жашчыкъ аппаны болушлугъу бла экинчи кюн боллукъ дерсге тынгылы хазырланады.

- Жашым, энди чотдан бираз юйренийик. Сени къолунгда алты алманг барды. Аладан экисин Салиматха, дагъыда экисин Жаухаргъа бересе, - деди аппа.

- Нек береме?

- Мен юлгюге айтама. Бу чотду. Иги тынгыла. Алайды да, экисин Салиматха... - деп аппа жангыдан ангылатды. – Къолунгда ненча алма къалады?

- Алты.

Алай бла аппа туудугъуна бир ненча кере ангылатыргъа кюрешди дерсни, болсада Руслан кеси айтхандан таймады.

- Бу чотду, къалай ангыламайса? – деди ахырында аппа хыны ауаз бла.

- Тохта, аппа, - деди Русланны анасы, аланы къатларына барып, - мен сорайым. Салиматны алты алмасы барды, экисин санга, экисин Жаухаргъа береди. Къолунда ненча алмасы къалады?

- Эки, - деди Руслан мычмай.

Аппа сейир-тамаша болуп:

- Мен да аны соргъан эдим да, не башхалыгъы барды? – деди.

- Ол сейир туйюкдю, - деди жашчыкъны анасы. – Руслан эгечлерине аберисин бермеучюдю. Аладан а, не затлары болса да, алмай къоймаучуду.

Кесини юйюрю бла Жамал да кёп сабийли атады. Юй бийчеси Нажабат бла юч жаш бла бир къыз ёсдюргендиле. Энди ол эки къатлап аппа болгъанды. Он туудугъу барды, аладан туугъанла да юч бардыла. Ала бирге жыйылсала уа, Жамалны бла Нажабатны бетлери жарыйдыла, кеси заманларында Махайны бла Мариямныча.

Мен газетге ишлерге келгенимде, промышленность эм транспорт бёлюмге таматалыкъ эте эди жашай. Аны бла бирге тилманчылыкъ иш да дайым боюнунда эди. Бош болуп бир да эслемез эдинг, газетге хар кюнден материалла керекдиле да. Эки жумушха да бирча нек жууаплы

болургъа керек эди Жамал? Бек биринчиден, башчылыкъ этген бёллюмюню борчун иги ангылагъандан. Экинчиден а, тилманчлыкъ ишге да уллу усталыгъы болгъандан. Башын кётюрмей, эрттенден ингирге дери кечюре эди текстлени – указланы, докладланы, башха затланы да.

Мен аны басымлыгъына сейир эте эдим, не тюрлю болумда да ачыуланмагъанына. «Сабыр киши кёп эслер» дегенлей, акъылы бла кёп затны ангылап, терк къабынып къалгъанлагъа тенг болмагъанды, дертлемегенди. Алай кесин а басынчакълатмагъанды. Алай да эте билирге керекди, ол да бир аламат фахмуду, хар кимге да берилип къалмагъан.

Аны биргесине ишлеген абадан нёгерлери айтханнга кёре, бизни редакциядан жаланда экеулен саугъаланнгандыла «За трудовое отличие» деген майдал бла – Шауаланы Миналдан бла Жамал. Дагъыда кёпдюле Теку улуну тюрлю-тюрлю сыйлы саугъалары.

Жаш тёлю къаллай ниет бла ёседи, тамблагъы кюннюню къайгъысын этамыды, не затды анга жашау жоругъу? Шёндюгю заманда къаллай эс бёлебиз абаданлагъа? Анга кёре кёп тюрлю проблемаланы уста кётюреди ол чыгъармаларында.

Текуланы Жамалны статьялары, хапарлары, корреспонденциялары «Заман» газетде, «Минги - Тау» журналда да басмаланадыла. Сабыр-сабыр атлай, бюгюнде да келеди ол газетни редакциясына, къайгъырады аны ишине. Айтханымча, жазгъанын кёйюмагъанды, хапарлары, статьялары да басмаланадыла. Аны себепли пенсиягъа чыкыгъанлы жыйырма жыл озгъанлыкыгъа, окъуучу аны унутмагъанды.

Терек кёгети бла сыйлыды, адам а юйюр берекети бла. Жамалны уа аны бла да насыбы тутханды. Андан жазалады ол бюгюнде да. Сыйлы аты болгъан уллу юйюрню башчысы, не жаны бла да юлгюдю юйюрюне, жууугъуна, тенгине да. Олду хар ким да излеген, хар ким да кюсеген насып, эштада.

Солдан онгга: Гуртуланы Салих, Текуланы Жамал, Жаникаланы Мажит.

(«Къара кюн» романдан юзюк)

Ёмюрню жартысын кемирген чалбаш киши болгъанында да унутмагъанды Таукъан ол кюн тау жолда болгъан бушуулу ишни. Жик-жиги бла тутады эсинде аны къадарын тамыры бла тюрлендирген, кёзден эртте кетген эсе да, кёлден ахыры да кетерге унамагъан, жүрегине тьюреуюч болуп тьюрелгенлей, бирде сынтыл бола, бирде ачытханлай тургъан къара кюнню.

Тюгел төрт жылчыгъы да болмай эди Таукъанны ол чакъда. Атасы бла анасы тау жолну ёрге, моторуну тауушун эшитдирмей, акъырын тартып баргъан кёмкёк бояулу жаппа-жангы «Ока» машиначыкъны аллында олтуруп, шош лахор эте барадыла. Таукъан а анасыны тобукъларына олтуруп, къысылып барыргъа суймегенди, эркинни сайлап, арт шинтиклеге сыпдырылып кетгенди да, къаты болмагъандыла. Анасы аягъындан тутуп, артха тартыргъа да бир болгъанды, атасы Асыу: «Кеси алай суюе эсе, къой турма. Мешина ичинде не боллукъду анга» - деп, тыйгъан эди да, андан арысында Таукъанны ала бла иши жокъ эди.

Мында уа, арт шинтикде, эркинди. Суйсенг узун тюшюп, жатып бар, суйсенг эки жанындагъы терезе кёзледен кезиу-кезиу къара.

Алай эте да келди Таукъан бир ауукъну. Сора Асыу юч жылчыгъы болгъанында саугъагъа берген къап-къара сабий керохну чыгъарды хуржунундан. Мен муну къалай унутуп тургъанма дегенча, тансыкълап, ары бла бери буруп, къарады, къол аязы бла сылап-сыйпап, керохну огъары аягъына миндирди да, бармакъчыгъын сампалына салып, бир кёзюн къысып, ким чыгъып къалса да аллына арсарсыз атаргъа хазыр болду. Ол кезиучюкде жол жанында узун тюшюп жатхан къарт тырмылы ташны къаты бла озуп тебиреди мешина. Таукъанны марап келген кёзюне алайда таш угъай, айыу жатып тургъанча кёрюндю да, аузу бла «тарх, тарх!» дей, керохуну сампалындан терк-терк басып, «айыуну» ёлтюрюп, асыры къуаннгандан ёрге-ёрге секирди. Алайдан ёргерекеге келе келген жерде тукъузгю терекни бутагъына къонуп тургъан къаргъаны да «агъызды».

Алай эте, уста марап атханына къууана, кеси кесин жубата келеди Таукъан, бир киши бла да иши болмай, атасы бла анасы сабийге кёзкъулакъ бола, артха къарап не эсе да бир затла айтханларына эс бурмай. Кийик марагъандан эрикгенден сора талай замандан бери кёрмей тургъан аппасы бла ыннасы тюшдюле аны эсине. Бирден бирге алып, къор-садагъа бола, ийнакълаучулары, не татлы къабынчыкъны да анга къапдырыргъа кюрешуучюлери да. «Тейри, аппа бла ынна орамгъа чыгъып окъуна тура болурла асыры ашыкъгъандан мени кёрюрге. Ой ала къалай къууаныучудула мен барсам. Кампетле да бериучюдюле. Жаппа жангы чурукъла да алып тура болурла манга деп. Аппа уа эшекге миндирип отун этерге да элтиучюдю. Къалай игиди

аппа бла, ынна бла тургъан. Ала урушхан да этмейле...»

Аллай тюрлю сагъышлагъа кетип тургъан кезиучюгюнде тьююл эсе, Таукъан андан ары не болуп къалгъанын сабий акъылчыгъына толу келтиралмайды. Жангыз да мешина тюп-баш болуп, къайры эсе да бир тереннге кетип бара туруп, атасы бла анасы аны къайгъылы болуп, къолларын сабийлерине адыргы узатыргъа кюрешгенлери, мешина, топ бла ойнагъанча, асыры ары бла бери айтхандан, ол да алагъа къолун жетдиралмай, къазауатда келе келип, черекни жагъ-асында уллу ташха ауур тийип тохтагъанларындан сора тегерекни къалай эсе да бир къужур шошлукъ бийлеп, юсюнден бир ауур таш басханча болуп, санлары хыраланып, бир терен къарангы уругъа кетгени къалгъанды эсинде.

Атадан бла анадан толу ёксюзлюкню «татыуун» ма андан бери сынап келеди Таукъан, сау заманларындагъы бет сыфатларын, не бек кюреше эсе да, кёз аллына келтиралмай. Аны себепли атасыны бла анасыны суратларына кезиу-кезиу къарап алай алыучуду тансыгъын. Аланы уа къадары къайры атхан эсе да, не тюрлю ауаралагъа тюбетген эсе да, жүрегине жууукъда кёз инжисинча сакълап тургъанды, къыйын сагъатында сунмай тургъанлай тау жолда жашыртын жетген кюйсюз ажал жашлыкъларына да къарамай, бир такъыйкъаны ичинде жокъ этип къойгъан мархумланы ариу ышара тургъан жарыкъ бетлерине суююмлю къарай, ала бла шургулу ушакъ эте, кюйсюзлюк къара кёмюр этген жүрегин алай бла сууута келгенди.

Дагъыда Таукъанны эсинде къалгъаны къартлыгъында да къаруун-саруун, тирилигин сакълагъан аппасы Солтан жашын бла келинин къара жерге салып къайтхандан сора, кесин ала бла бирге кетгеннге санап, отун жаргъан жерде эрттеден бери да атылып тургъан, асыры бутакълыдан киши жаралмай къойгъан эски тёммекге ушап къалгъаны, бирде уа къара сагъышларындан чыгъып, жайыгъа келсе, «Келчи манга, балам», - деп, сабийни къойнуна алып, аны жаякчыгъын кесини зыбыр жаягъына къысып, кёз жашлары сакъалыны эки жаны бла саркъа, эр кишича, шош сытылып жилягъаны эди.

Ынна уа, харип кеси, саудан ёлю болуп, асыры кёп теггенден кёз жашларын тауусуп олтура эди, келгенни, кетгенни да кёрмей, аллында чёгюп жилягъанланы, къайгъы сёз бергенлени бетлерине бир тюрлю сансыз къарай, была не этедиле, не къайгъы барды мында дегенча, армау болгъанлай. Бешикге салыргъа кёзю къыймай, жылы ёшюнюнде жукълатып, сабийни шош хурулдагъанчыгъына тынгылай, бешиклик эте туруучу ыннасы бюгюн жанындан да бек суйген туудукъчугъун унутханды, алгъын этиучюсюча, ёшюнюне къысып, уппа-чуппа этип къубултмайды. Жашлай окъуна жашауну ауур арбасына жегиле келген эсе да, бет нюрюн сакълагъан эди ынна. Бюгюн аны бети къара мор болуп къалгъанды, бушуу отунда кюйюп, къарт тыкыр терекни къабугъуна ушаш, тырмы басып.

Арада ыйыкъ озгъанда да келе-кете турдула бу ачыулу хапарны кечигип эшитген, анда-мында жолоучулукъда къалгъан жууукъ-ахлу, тенг-таныш болуп хазна адам къалмай. Сора кюнден кюннге се-

лейе, аздан аз бола, таркъайып тохтады адамланы Солтанны ююне жорюулери, тийре-хоншуну айтмасаъ. Сау болсунла, кезиу-кезиу келип, кёз-къулакъ бола турадыла, башларын ёрге кётюрюп, дуниягъа кёз ачалмай тургъан къартланы жапсарадыла, отларын жагъып, жерлерин жыйып кетедиле, ашларын тапдырадыла, малларына къарайдыла, тау жамауатда бурунладан бери жорюю келген адетни эте, не жаны бла да эс тапдырыгъа, таянчакъ болургъа кюрешедиле. Олду Солтанны бла Халиматны аягъы юслеринде турургъа болушхан ансы, къартлыкъларына сунмай тургъанлай келип, башларына тюшген уллу къыйынлыкъны ауурлугъун кётюралмай тешек болуп къаллыкъ эдиле.

Бегирек да Ариубатды былагъа сакъ болуп тургъан. Оргаларында юй болмагъан къабыргъа хоншуларыды Ариубат. Жыл саны къыркъгъа жете келген эсе да, бетинден къыз ариулугъун атмагъан, узун бойлу, чырайлы тиширыуду. Ариубатны эрини аты да Солтанды, колхозну къойчу къошуну таматасыды. Ол себепден былайгъа келин болуп келген къадарында тау адетде атын букъдуруп, аппагъа Олтан деучюдо, жангы ат атап. Алай андан бери талай заман озгъан эсе да, «Олтан» дегенни аузундан алай кёп чыгъармагъанды Ариубат, бир керти адамыча намыс-сый берип, «аппа» деген болмаса. Кертиси да алайды, Солтан бла Халимат бу огъурлу тиширыуну алагъа хоншу этип берген Аллахха кюн сайын да шукур этгенлей турадыла, ол болмаса, бизге не кюн келлик болур эди къартлыгъыбызда деп.

Таукъан да бек сюеди Ариубатны. Ол келсе, аппаны бла ыннаны кёзлери жарып, тирилген этедиле, Ариубатны жаш кючу аланы тюнгюлген санларына синнгенча, суууп тургъан юйге жылыу бергенча болуп. Ол келе тургъанын кёргенлей, асыры къууангандан ёрге-ёрге секире, улакъча ойнай, аллына чабып чыгъыучусу да анданды.

Дагъыда бирле терк-терк келип тебирегендиле бу арт кюнледе ыннагъа бла аппагъа. Омакъ кийиннген уллу санлы, токъ кёкюрекли, кенг жауурунлу эр киши бла тиширыу. Таукъан танымайды бу жангы къонакъланы. Ийнакълап, кеслерине жууушдуругъа, тартыргъа не кёп кюреше эселе да, къатларына барыргъа унамайды, ыннаны этегине жабышып тохтагъан болмаса. Эр кишини юсюнде багъалы къумачдан уллу къуллукъчула кийиучю къап-къара жылтырауукъ костюму, алтын накъышлы галстугу, кенг къанатлы къалпагъы, къундуз тюгюча жылтырагъан къара чурукълары бёкем санларына кепге ургъанча тап жарашыпдыла. Тиширыуна къарасанг а, эрини белине да жетмейди. Кеси да андан иги да абадан кёрюнеди, арыкъдан тюрююл эсе. Чюйке къыйрына ушагъан инчге бурну, къызгъылдым-моргъа тартхан жукъа эринлери аны бетин бютюн арыкъ кёргюзтедиле. Тереннге кетген кёзлери «ишленнген» къашларыны тюбюнден адамгъа бир тюрлю сансыз къарагъанча кёрюнедиле. Ол да, адетде болгъаныча, къара жыйрыкъ кийип келгенди бушуугъа, башына да къара жаулукъ къысып. Бир заманлада юсюне тап жарашыучу жыйрыгъы энди анга эркин болгъаны этеклери жерге жетгенден, имбашлары энишге тюшгенден кёрюнюп турады. Анда-санда имбашларын ёрге

тарта-тарта тургъаны да аны ючюн болур.

... Не замандан бери ушакъ этеди аппа ол къалпакълы киши бла... Ынна бла къонакъ тиширыу да печь аллында алаша шинтиклеге чёгюп, узун этеклерин бутларына чёргеп гурт тауукълача шошайып олтурадыла. Кеси аллына къалып, эриге башлагъан сабий таба къарагъан а жокъ. Таукъан кесин жубата турду ал кезиуде. Артдан артха уа эриге башлады. Сора бирде аппагъа жанлай, бирде ыннагъа къысылыргъа кюреше тебиреди кесин билдирир акъылда. Алай жашчыкъ этген умутла болмадыла – анга эс бурмадыла да, ёпкелеп, кеси кесине не эсе да бир затла мурулдай, «мен сизни бла энди ойнарыкъ туююлме деген болур эди» не бла жубанайым энди уа дегенча, тегерек-башха къарай, коридоргъа чыгып кетди. Олсагъатда Ариубат алайда болса эди, аны алай сансыз этип къоймазлыгъы эсине туюшдю да, «андан бери нек келмей тура болур бизге Ариубат деп?» ала таба соруулу къарады. Ол а ауруп жатхан жууугъун сора Тёбен элге кетгенин билмей эди Таукъан. Бир эл Советге къарагъанлыкъгъа, Огъары элни бла Тёбен элни араларында жаяугъа терк барып къайтырча жууукъ туююлдю – кюнюнг жолда кетип къалады, ётген-сётген арба неда сельпону тюкеннге товар алып келген машинасы чыгып къалмасала.

Бу жол Ариубатны насыбы тутхан болмаз эди ансы, кёз байлана келди, ух-тух эте, кеч къалгъанына кечгинлик тилей, кире келгенлей окъуна отха-суугъа къармаша. «Ма бусагъатчыкъда жыйыша келеме Аллахакъына. Тёбен элге барып къайтхандан эсе, сау кюнню жер къазып, таш ташып тургъан окъуна тынч болур эди, анам ёлмесин. Ий таланмагъан, жаяу нёгер окъуна чыкъмады да сау кюнню узунуна жол кесерге, къыйырда атылып тургъан бир къынгыртаякъдан сора, арба, машина дегенинг а думп болгъан эдиле бюгюннге къарагъан кибики», - деди ол.

- Айтхан эдинг Салимат аурупду деп. Къалайды кёрдю эсенг? – деп сорду Солтан.

- Аллахха шукур, жётел къыйнап тура эди да, дохтур айтханнга кёре, игиге айланып тебирегенди, оздурмай келгенини себебинден, ансы тереннге кетсе кырты болуп къаллыкъ эди. Кёпмю керек сунаса адамгъа жыл саны бир келе келсе. Урушханма кесине да, шулпуду, сууукъду деп къарамай, юйде не тюрлю жумушха да тюртюле айланаса кесинги тыймай, къарыуунгу билмей, къартлыгъында юй сибиртгиси болуп. Этер адамынг болмаса – бир иш. Сени уа, Аллахны ахшылыгъындан эл багъасы жашларынг, хайт деген келинлеринг, аллында ёсюп келген туудукъларынг, «ынна, ынна» дегенлейин турадыла, къол аязларындача тутадыла, - дегенме...

- Не деди да Салимат, тынгылапмы къойду? – деп сорду Солтан Ариубатны андан ары айтырыгъын бёлдюрюп.

- «Ауурлугъуму жетдирирге суймейме сабийлериме. Мен да бир тёммек болуп къошулмасам да жетерикди аланы колхозда туююлгенлери, не кече, не кюн деп болмай», - деди да къойду. Не айтырыкъса анга?.. Къартлыкъ борбайларына кишен салып турады, эркин атларгъа къоймай, дагъыда сабийлерим, сабийлерим дегенлей турады,

кесин аяп, тынч олтурур орнуна. Алай айтханлыгыма, къарайма да кесин аягъан кёрмейме мен, жашда, къартда да.

- Хау, алайды, кызым, алайды, - деди Солтан, - тау адамыны кылыгыды ол. Ауруу онглап башлагъанын ангылагъандан сора тюшюучюдю дохтур эсине.

- Мухарны къара «Волгасын» кёрген эдим эл кыйырына жете келгенимде, - деди Ариубат сёзю андан ары ышыра. – Сау болсун, жокълай-жокълай турады.

Солтан айтырыгыны юсюнден сагыш эте, артыкъ узуннга бошланмагъан, къара тюгюнден эсе агы хорлай тебиреген сакъалын акъырын-акъырын сылай, биразны тынгылап тургъандан сора, терезе таба къарап, мудах бет алып:

- Тюз айтаса, ол кюнден бери келе-кете турады, - деди. – Алай сен да былайда бир балам кибиксе башха болмай. Аллахдан букъдурмагъанымы сенден букъдурлукъ тюйюлме, Мухарны келгени мени жүрегими кюе тургъанын суутмайды, ышыргъан этеди ансы. Кесинг билесе, мен артыкъ жайылгъан тукъумдан тюйюлме. Жууугъум-ахлум санап тебиресем беш бармакъдан ары бармайды. Юйюмю чигинжиси, бир таянчагъым, артыма аягъаным жангыз Асыу эди да Аллах аны да кыймады манга. Юйюмю кюнча жарытыучу келиними окъуна кыйса эди уа жерден айырылмагъан сабийине жан аурутуп. Не амал, жазулары кысха болуп, учхан жулдузча терк ёчюлдюле да кетдиле. Бизге уа ма бу алтын токмакчыкыны кыйгъандыла саугъагъа. Мен бучукъну кёзчюклерине къарасам, жашны бетин, аны менден кечгинлик тилегенча, мудах къарамын кёреме. Сора жүрегиме хошлукъ, ырахатлыкъ келеди да, Аллахха шукур этеме жангыз сабийими чирчиксиз кыймагъаны ючюн. Энди бучукъду мени юйюмю тутуругъу, аяулу таянчагъым, ахыр кюномде бачхычымы тутарыкъ.

Ма олду кыйгымы унутдургъан. Ийнанамыса, ойнагъан да этеме кесчиги бла тенг болуп, ол къара кюн кёргенин унутсун, жүрекчигини такъырлыгы тешилсин деп. Кёбюсюнде бугъумуч ойнаучубуз, аны да, мени да билген оюнубуз ол болгъаны себепли. «Аппа, сен уллуса, аны ючюн кёзлеринги сен кысаргъа керексе», - деп, кеси бугъуучуду алгъа, кошт баласы. Сора бир кесекден «Ач кёзлеринги, Аппа, мен букъгъанма!» - деп, стол тубюнден кычырыучуду. Табалмагъанча этип, «Кыйры букъгъан болур жашым?» - деп, кёп излерге квалсам, кеси чыгып келиучюдю асыры кюуаннгандан кюл аязчыкъларын бир бирге ура, «табалмадын, алай эсе энтта да мен бугъарыкъма» - дей, сютден тойгъан улакъча, ёрге-ёрге секире. Ийнан сен манга ол чакъда жерге бауурун салып тургъан квалын туман чачылгъандан сора кюн жарыгы кюдуретни квалай жарыта эсе да, ма алай жарыкъ болуп кваллады юйюм. Мухар а юйюмю ол ахыр чырагын бизден алып кетерге умут этеди. Къаратонну кёзю тоймаучуду къара кёрге кёмюлгюнчю. Андан айтадыла къаратонну «ма» деген кюлу – кысха, «бер» деген кюлу – узун деп.

- Сора Таукъанчыкыны кесине жаш этергеди умуту Мухарны, - деди Ариубат, ма ол а хапар дегенча, сейирсинип. – Ол гыпыаууз

къатыныды къозутхан ансы, Мухарны эсине келлик туююл эди ол, аппа. Бир кѳргенлей окъуна ангылагъан эдим ол уубет Мухаргъа жоуген салып, сыртына минип тургъанын, жууаш адам болгъанын хайырланып.

- Къарт болгъансыз, къараяллыкъ туююлсюз. Тамбла, бирсиюн не болады, аны бир Аллахдан сора киши билмейди. Ол затны сагъышын этигиз. Окъургъа да керекди сабий. Мында уа, къаяла ичинде ол адамыча билим алмай, къаллай эсе да мен ангыламагъан бир къыйын сѳзю айтхан эди, анга къошулмай, кесигизча къарангы, жахил болуп къаллыкъды деп, ырбыннга тыяргъа аямагъанды. Оллахий Мухар.

- Ол сен ангыламагъан сѳз а къаллай болур эди, аппа? «Цивилизациягъа къошулмай къаллыкъды» - деген болурму эди? – деп сорду Ариубат.

- Ма сау бол да къал, тапдынг. «Чибинзация» эсе да, не эсе да, тилим айланмай къалды, аны айтхан эди, аман чибин къапмаз эсе бурнундан, - деди Солтан ышармиш кибик эте.

- Алай айтхан этесе ансы, Мухарны суйгенинги кѳре турама, аппа.

- Не жашырлыгъы барды, сюеме. Жаннетли болсун харип, Жамийни юйюрюнден жангыз ол къалгъанды. Атасы Османни уруш башланган ал кюнледе окъуна алып кетген эдиле да, къайтмады андан, аты-чууу чыкъмай, жокъ болуп къалды, белгисиз тас болганнга саналып. Жамий бла мен эки къарындашдан туугъаныбызны билесе. Эки жаш болуп, гитчечиклей къалган эдиле, Зуфар бла Мухар, жарлы эгечими кѳз жарыкълары. Къуру да алагъа къор-садагъа болганлай, ары-бери кетип, кечирек къалсала, юйге жыйышхынчы къайгъы этгенлей, тым тапмай туруучу эди, харип кеси. Тырман да этиучю эдим къайгъыны ызындан асыры бек боласа, ол иги туююлдо деп. Алай тынгыламаучу эди. Бир жол а: «Ичим бусагъатда къалай ачыгъанын билсенг эди, сен манга тырман этерик туююл эдинг, къарындашым», - деген эди да, андан сора абери айтмаучу эди.

Бу затланы нек айта тураса десенг, аман къууум этген иги туююлдо, къызым. Къайгъыны ызындан къуугъанлай айланганы барабара Жамийни саулугъуна татыгъан эди, жашлай окъуна бутларындан ауруулу болуп, таякъгъа таянып тохтагъан эди. Къадары алай болуп, Зуфар, къурлукъ, афганда жоулгъан эди.

Аман къууум иги туююлдо деген акъылда айта турама аны. Бир жылда туугъанла болганлары себепли Зуфар бла Асыу школну бирге бошагъан эдиле. Андан сора аланы экисин да Нальчикде уллу школгъа жиберген эдиле окъургъа, аны тауусхандан сора артха къайтып, колхозда ишлериксиз алгъан усталыгъыгъызгъа кѳре деп. Аны бошаргъа къоймагъан эдиле, окъуудан аскерде къуллукъ этерге алып кетген эдиле. Жашланы ашыргъан кюн, ананы жюреги биле болур эди жашын андан ары кѳрмезлигин ансы, Жамийни чачын-башын жыртып жылагъаны алайда болган жамауатны барын жерге къаратхан эди.

Афган урушну башланган кезиюу эди. Жамийни не айта турама,

кесими да ичим от жалынды, жашла ары тышмеги эдиле деп. Кече, кюн да Аллахдан тилегеним олду. Жамий ол кюнден сора төшекге тышген эди да, ол да бир жанымдан тынчлыгымы алганды. Аны жапсарырга, кёл этдирирге кюрешгенлигиме, кесим да тышюпме кёлсюзлюкню аууна.

Холамлыгъа уа айтмагъанма Асыуну бла Зуфарны аскерге ашыргъаныбызны, жүреги ауруйду да кётюралмаз деп кьоркьгъандан. Окьюуунда сунуп турады. «Къалай тура болур? Сен этген аш артыкъ да татыулу кёрюнеди манга, амма, деучю эди да, аны тапмай ачдан кыйнала болур анасы кёрлюк. Ал кезиуде терк-терк бара туруучу эдинг. Энди уа тохтап къалгъанса, нек эсе да», - дегенлей, сагъына-сагъына турады. «Сен къайгъы этерча туююдюле, ашлары-суулары эркин, тынч-ырахат окьуп турадыла. Кесинг билесе, ишни кыстау кезиуюдю. Иш бир кесек селейгенлей барыргъады акъылым» - дей, алай-быллай сылтаула таба, кюнлени оздура барама.

Жашла кетгенли бери кюнлени санагъанлай тургъаным себепли, жангылмай айталлыкъма, ма толу беш ай озду, бир-эки деп. Кыйын аты барды да, эсимде туталмаучума, Москвадан узакъ болмагъан, нарат агъачны ичинде тумаланган бир элде кьуллукъ этип башлагъанларын айтып жазгъан эдиле, тынчбыз, командирлерибиз да бизге игидиле. Тюртдю-мюртдю этген деген зат жокъду, ашыбыз-сууубуз эркинди», - деп. Аладан къагъыт алгъаным сайын Жамийге окьуп, кёлюн кётюрюрге кюрешип турдум, алай бла аягъы юсюне болур эсе да деген умутда. Жашла ийген къагъытла, кертиси бла да, не иги дармандан да бек жарагъан эдиле. Бара-бара жүрегиме хошлукъ келген эди. Жамий да аз-аздан аягъы юсюне бола башлагъан эди.

Алай айтханлыгъыма, сабийинги алып кетдиле эсе аллынгдан, закон бла белгили болжалда кыралгъа кьуллукъ этерге борчу барды дегенни айтып, ол кезиуню ичинде сабийинг сеники туююдю. Уруш баргъан кыралгъа неда бу аман заманда анда-мында къаугъала чыгъа-чыгъа тургъан жерлеге тышмей, кыралны кесинде тынч-ырахат кьуллукъ эте эсе, сабийинг юйюнде-кьолунгда тургъаннга, насыбынг тутханнга сана да кьой.

Биз да кьошхан эдик кесибизни ол жаны бла къарагъанда насыбы тутханлагъа, охо, ол кьурлукъ афганнга жибермей, мында, Москва тийресинде тохтагъан эселе, алайдан хазна тепдирмезле деген хыйсапта...

Алайгъа жетгенлей Солтан тыкъл болуп тохтады. Хуржунундан төртгюл салынып тургъан кьолан палатогун чыгъарды да, ашыкъмай жайып, жибыген кёзлерин кьургъакъсыта:

- Хапаргъа болуп, тыйып турама сени, кызым, айып этме. Кесинги юйюнгю ауурлугъу да жетеди санга, биз кьошакъ болмасакъ да, - деди. – Башханы бир тюрлю жарсыуу, къайгъысы болмагъанча, кьуру да кесини кьаранчхасын къагъып, ёз къайгъысыны аууна тышюп тургъанни скоймегенме ёмюрюмде. Бюгюн а, кёресе, кесим тышюп къалгъанма анга, губу аугъа тышген гебенек кибик болуп...

- Охо, бара-барайым, аппа. Биз былайда бир юй кибик жашай-

быз. Жашлай келген эдим бери, кесинг кѳргенсе, жашаудан, юй тутхандан хазна ангылауум болмай. Кѳп тырман да эшите келгенме аны ючюн. Жастыгымы жибитип чыкыгъан кечелерим да аз болмагъандыла. Алай алагъа тѳзгенме, тюртдюню да кѳтюргенме, сизни ахшылыгыгыгъыздан. Хау, алайды аппа. Сени бла ыннаны мангылай жарыклыгыгыгъыз, ариу сѳзлеригиз, насиятыгыгъыз берип тургъандыла манга тѳзюмлюк, сабырлыкъ да. Сизни бир биригизге чыран суууча таза суймеклигизден, адамгъа не жаны бла да себеплик этерге, эс тапдырыгъа итингенлей тургъаныгыгъыздан юлгю алыргъа насыбым тутханына къуаннганлай жашайма. Аллах сизге мындан ары да узакъ ёмюр берип, ол насыбымы алмасын деп, тилек этгенлей турама къуру да.

Ариубат ыннасыны къойнунда къалкъып къалгъан Таукъанны бетчигине суйюмлю къарап, уятып къоймайым дегенча, шош-шош атлай, акъырын чыгып кетди. Ол кетгенден сора, алыкъа кюн толу батмагъан эсе да юйню ичи къарангы болгъанча кѳрюндю. «Кѳк жарып ушайды да» - деп, ишекли бола, терезеден тышына къарады да, чыракъны жандырды. Къызып тургъан печьге отунла атып, уянып къалмасын деп, алаша шинтикде къымсыз олтуруп тургъан Холамыны къолундан акъырын алып, сабийни жерине жатдырды. Сора аны шош жукъугъа батылып тургъан бетчигине къарагъанлай, ундурукъ аллында танг кесекни сюелгенден сора: «Бу дуниягъа келе келгенлей, ата-ана жылыуундан айырылгъан бу ёксюз жанны аягъы юсюне салып, адам этип, жамауатха къошхунчу дери жашаргъа Аллах насып этерми бизге?» - деп сорду кеси кесине. «Не хазна, жашау къыйындан-къыйын, тынгысыздан-тынгысыз бола баргъан заманды. Анда-мында къаугъала чыгъа-чыгъа турадыла. Ала бара-бара бирге къошулсала, жауун суучукъла жыйыла келип уллу ырхыгъа айланганча, дунияны уллу ёртеннге алдырыла, деп къоркъама»...

Аллай шургулу сагъышлагъа кетип, аягъы юсюнде кѳп сюелди Солтан, тобукъларыны ауругъанларын да унутуп. Болсада кѳзю къыймады кетип къалыргъа бу татлы жукълап тургъан туудукъчугъун къоюп. Ундуругъуну аягъына чѳкдю да, къол аязы бла ауругъан тобукъларын кезиу-кезиу сылай, бу арт кезиуледе ахыры да тынчайтмай, башын урчукъ айландырып тургъан сагъышларына батылды жангыдан. Ала, киногъа къарагъан кибики, акъылына биринден сора бири келип, эм ахырында Асыугъа бла Зуфаргъа жетдиле.

Ала бла бирге, нек эсе да, аны эсине жаш заманында бир тюбешиу тюшюп къалды. Ол кюн жууукъ хоншусу болуп къалмай, бирге ёсген, бир-бирден айырылмай, тюз туугъан къарындашлача бирге бола, билеклик эте келген татлы тенги Адыл да нѳгери болуп, Нальчикни уллу базарыны къабакъ эшигинден чыгып келе эдиле. Къабакъдан тышына атлагъанлай, бир кигера шинли къаражаулукъ, узунэтек алаша къатынчыкъ, къара жин кибики, алларын тыйып тохтамаймыды, «Касатик, давай погадаю» - деп, Солтанны къолундан тутуп, жиберлик тыйюлме мен айтханны этмесенг дегенча. «Атангдан да уста билеме мен болгъанны, боллугъун да», - деп ойлай, къатындан

кьутулур сылтау излей, «денег нету, нету денег!», - дей, кьолун андан айбыргъа кюрешди. Чыган кьатын а Солтанны кьолун бошлар акъылда туююлдо – бютюн кьаты кьысып, бетине кьадалып кьараргъа кьалды. Ол такъыйкъада Солтан кьолун артха тартханын кьойду, не сую эсенг да эт, аман сагъатлы бол дегенча, не этгенин да билмей, бой салып, шошайып тохтады. «Озолоти ручку» - деди кьатын. Солтан жан хуржунундан чыгъарып, кьатынны кьол аязына кьызыл тюенни, кетип иш кьалмасын, маржа, дегенча, муштухул салды. Чыганлы кьатынны обурлугъу Адылны да кьымылдамазча этген болур эди ансы, кьой-кьал дегени болмай, не бла бошаллыкь болур бу ишни ахыры дегенча, сагъышлы болуп, биле-билмез ышармиш эте, сир болгъанлай суюледи.

- Кьол азынгы тутчу бери, - деди чыганлы кьатын Солтанны кьолун кесине тарта. – Сен юйдегили болгъанлы алай кеп заман озмагъанды, туура юч ай да болмайды, - деди кьатын.

- Алайды, - деди Солтан, кесинден билди бу аны деп ойлай, кесини кьол аязына сейирсинип кьарай.

- Суюгенинги тапханса, аны бла насыбынг тутханды...

- Хау, алайды.

- Аны бла кьыркь жыл жашарыкъса. Алай, букьдурмай айтайым, ёмюрюгюз тынчлыкь бла ётерик туююлдо. Сабийигиз да боллукь туююлдо...

Анымы эшитди Солтан, андан ары да бир затла айтыргъа аузун ача тебиреген кьатынны сермеп билегинден тутду да:

- Сен кьаллайла жаншай тураса, налат! Къайдан билесе сен тамбла кимни кьалай боллугъун! Андан башха хапар айталлыкь туююл эсенг, къайтар бери ахчамы! – деп кьысып тохтады.

- Мен сени кьол азынгда кёргеними айтханма. Сени кьууандырыр зат кёрмегенме кьол азынгы ызыкъларында. Сора менде не терслик барды! – деп, чыган кьатын ачыкъдан жыларгъа кьалды.

- Барма кьой муну, не кьаты болуп тураса. Терслик анда туююлдо, кесибиздеди, - деди Адыл. – Тохтай турмай кетип кьалсакь боллукь эди.

- Кьып-кьызыл тюенчигими, ма сени болсун деп, ыспас-бюсюреу болмай, кьапдырыпмы кьоярыкъма сора бу обургъа? – деп сорду Солтан, аугъа тюшген кёгюрчюн кибик, кьутулургъа адыргы эте, сынсып, жыламсырап, тартына тургъан кьатынны билегинден кьаты тутханлай.

- Ол кьызыл тюенчигинг буюрулгъан болмаз эди санга. Аз жерде аз кьыйыныбыз кьалмагъанды. Ала бары да жыйылып турсала эди бакы бай болуп кьалыр эдик. Жибер, шагъырей адам кёрсе, айып этер, бир кьарамедра чыганлы кьатынны билегине жабышып тура эдиле дер, хапарыбызны жаяр. Сёз а, кесинг билгенден, эркинге кьутулса, саханик желни аллында барады, тюрлене, кьошула, башха тюрлю магына ала. Аны себепли, айыпха кьалгъандан эсе, барма кьой, аман сагъатлы болсун.

Нёгери алай айтхандан сора кьаты болмады Солтан, чыганлы

къатынны къолун бошлады. Ол да эркин болганлай, эрлай къабакъ таба жумулуп, узун этеклери букъуну кётюре, халкъны къалынына ташайып кетди.

Насыбына, чыган къатын айтханча болмагъан эди – жаш туугъан эди Солтаннга. Асыу атагъан эдиле кесине да, асыулукъ бере жашасын атасыны бла анасыны жүреклерине, элине, къыралына жарагъан киши болсун деп, тилек эте.

Къууанчына чек жокъ эди Солтанны къуу тюзде жангыз сюелген чёпбашча къуу болуп, къуру болуп къалмагъаны ючюн. Жарагъан ючлю бугъа союп, сау элни жыйып той этген эди. Къобуз тартыула, къарсла, жырчыланы ариу макъамлары элни къуршалагъан къаяладан артха къайтып, тойну, къууанчны битеу ауузгъа эшитдиргенча эте эдиле.

Той да, къууанч да тохтап, эл шошайгъандан сора Солтан шахаргъа энерге акъыл этди, ол обурну табып, ётюрюгюн къолуна тутдуруп умутда. Адылгъа да билдирди шахаргъа энерге умут этгенин.

- Не жумушунг барды шахарда? – деп сорду Адыл.

- Ол хайырсызгъа, чыганлы къатыннга дейме, тюбеп, кёзюне-кёзюне тебинирик эдим, ёппе-ётюрюк айтып, ахчамы къымып кетгени ючюн, - деди Солтан нёгерине, не айтырыкъ болур дегенча, соруулу къарап.

- Къарайма да, къызыл тюменчикни унуталмайса, - деди Адыл ышармиш эте.

- Къой, къой, аз тюменлерим кетмегендиле суугъа, баш иги ишлемегенини хатасындан. Ол да аладан бири эди, от тёбеси болсун. «Энди уа не айтырыкъса?» - деп, сабийни суратын ол обурну кёзюне тутарыкъ эдим. Андан сора хош боллукъ эди жүрегим.

- Ол хыйла билген къатынды, ёмюрю алдау бла жашагъан, юйюрюн-юйдегисин аны бла кечиндирген. Тюбесенг энтта этер обурлугъун, дагъыда бир къызыл тюменчигинг аны къолуна къалай тюшгенин билмей къалырса тейри, шуёхум, - деди Адыл. – Шахаргъа бошдан энип, сууукъ сырадан тарта, эрикгенибизни кетерип къайтайыкъ дей эсенг, Аллах-Аллах.

- Ол айтхан болуп, чирчиксиз къалмагъаныма къууннгандан айта турама ансы, ай башындан сагъына, артыкъ тартынган жерим жокъду шахаргъа, кёрмеген, танымагъан жерибиз туююлдо. Шахарда элдеча болмагъанын, жашагъан жерин, тукъумун билмесенг, излеген адамынгы тапхан къыйын болгъанын билеме, адыргыдан жаншай тургъанлыгъымды ансы.

- Не ди сени алай адыргы этдирген? – деп сорду Адыл.

- Жашны аскерге ашыргъаныбызны билесе. Жюреги ауруйду да бир палах болуп къалыр деп къоркъгъандан Холамлыгъа айтмагъанма. Окъуунда сунуп турады. Алгъа артыкъ къаты болмай тургъанды. Энди уа тынчлыгъымы алып тебирегенди. «Асыу анча айны кёзюнде келмей, кёрюнмей нек турады? Мындан шахаргъа алай узакъ туююл ушайды да, барып хапарын нек билмейсе? Бир чырмыкъгъа тюбеп турады ансы, аллай бир заманны турлукъ туююл эди», - деп сормагъан, жыламагъан кюню жокъду.

Къалай-алай болса да, Солтан Холамлыны жүрегин жапсарыр сёзле таба, «Не боллукъ сунаса, сени кёлюнг балангда болгъанлыкъ-гъа, бала кёлю къайда да болур, аны бир Аллахдан сора киши да билмейди» - дей, тынчайта турду. Аллай сылтауланы терк-терк айта тургъандан туююл эсе, артдан-артха кеси айтханнга Солтан кеси ийнанып, эндилеге дери жүрегин ачытып, жукъусуз этип тургъан къайгъылы сагъышланы иги къууумла хорлап тебиреген эдиле, Аллахха жаным къурман болсун, жашла тынч-ырахатдыла, болжаллары бошалгъынчы алайда турсала, къайгъы этер кереги жокъду деген къууумла. Аллай кюнлеринде Солтаннга жангы къарыу къошулгъанча болуп, юйде не ауур ишни да къарап-къарагъынчы тамам этип къояды, къарыуу санларына сыйынмай тургъан жаш адамча.

Не медет, артыкъ кёпге бармайдыла иги къууумла, эртте жаз башында, къыш бла жаз сууукъ бла жылыу бийлик ючюн талаша, хауаны тюрлендире, бирде бурдум эте, бирде жауун жауа тургъан кезиудеча, тюрлене-тюрлене турадыла, тутхучсуздула, къайгъылы сагъышлагъа хорлатып къоядыла. Ала Солтанны жүрегин жангыдан бийлейдиле да жукъусуз кечеле жангыдан башланадыла. Артыкъда бу ахыр эки айда жашладан къагъыт келмей тургъан чакъда. Бир тюрлю хапар билмегени ёчюле баргъан отха чыракъ суу къуйгъанча, жүрегинде ёчюле баргъан отну жангыдан ышыргъандыла да Солтан тауусула билмеген кечелени кёз къакъмай ашырып тебиреди.

«Охо да, кёпге тёзгенбиз, азгъа тёзербиз. Аллах айтса, кёп бармай жашладан хапар келир», - деп ойлай, жүрегине хошлукъ берирге кюрешди, сора, нек эсе да, Мухарны ахыр кере келгени, аны бла этген ушагъыны ахыр сёзлери эсине тюшюп къалдыла. Мухар аузун ачханлай окъуна чам жапдырып, тюнгюлтюп къоймагъаны, хыралыкъ этгени ючюн кеси кесине тырман эте: «Энди къайтаргъы эди ол айтханларын ичинде жаны бар эсе, тонун чюйре кийдирип, келгенин бла кетгенин бир этип жиберир эдим, хау сен ёлмегин ансы, ол харип кеси орнуна къоюуп кетген жангызымы санга берип, тёрт мюйюшге къарап къаллыкъ эдим къартлыгъымда», - деди.

Ол жол а айталмагъан эди Солтан алай, къалай эсе да армау кибик болуп, не хау, не угъай дерге сёз табалмай къалгъан эди, Мухарны хар айтхан сёзюн тюзге санап. Адам болушун болушунлай айта эсе, анга алай туююлду деп, даулашып, тюзню-терсни айырмай, къаты болуп, аякъ тиреп тургъанны не ыспаслыгъы барды. Алай ойлагъан эди Солтан ол заманда, тынгылап къойгъаны да аны ючюн эди. Бир да, эки да айтма деп, сёзню чорт кесип къояргъа къыйын эди жашау талкъысы аяусуз ийлей кетип, замансыз къарт этген адамгъа.

Эгей кетсенг темир да бой салады, салта жетсе не къаты таш да жарылады. Адам а тёзеди, кётюреди, чыдайды, не къыйын, не ныхытлы болса да жашаудан тоймай, аны этегинден къаты тутханлай барып турады ахыр ууахтысы жетгинчи. Солтанны жолу да алай болгъанды. Терсликни кюйсюз арбасын тартыргъа, къамичини ачы кюйдюргенин сынаргъа да тюшгенди. Анасын, алыкъа жерден айырылмагъан

эгешчиклерин кеси кьолу бла кьара жерге басдырып, дууал гытыны оюла тургъан кьабыргьаларына кьарап да кьалгъанды.

Солтан не бек кюреше эсе да жашагъан кьадарында аллай кюнлерин унутургъа, акьылындан ахыры да кетерип, юсюнден атып женгилленирге, жүрек тынчлыкь, ырахатлыкь табып жашаргъа, не медет, болалмайды, басып тургъан таш ауурлукьну юсюнден аталмайды. Ма олду аны сакьалы бла тенг агьаргъан кьашларын бирге жетдиргенлей тургъан, тау ауузгъа туман кьондурмаучу сахеник кьызартхан уууртларын сазгъа айландыргъан.

Бу арт кезиуде атасы Алибек да эсинден кетмейди Солтанны нек эсе да. Андан туююл эсе, тюшюнде кьрюп чыкьгъанды озгъан кече. Тейри ахшыгъа терелесин ансы, дуппуру-чунгуру болмагъан тюз аулакьны бара тургъанча болады да, кьайры, не жумуш бла баргъанындан хапары жокьду, бир жерлеге келе-келгенинлей, жер жарылып, кенге кетип, бир терен кьарангы чатны башындан кьарап кьалады. Аны теренинден а, «Ой адамла, болушугъуз, бизни мындан чыгъарыгъыз!» - деген ауазла эшитилгенча боладыла. Солтан кьулакь салады. Атасыны ауазын эшитгенча болады да, жүрегине кьоркьуу кирип, «Бусагъат, бусагъат... Кьоркьма, мен мындама, бусагъат чыгъарама!» - деп, кьарангыгъа ташайып кетеди. Анда уа, башындан кьарагъанча болмай, кьудуретге жап-жарыкь кюн тийипди. Терекле кьурмач чартлагъанча кьалын чагьыпдыла. Бал чибинле чакьгъан тереклеге басынып, тегерекни зууулдагъан тауушха алдырып, гюлден гюлге кече, аяусуз бал жьядыла. Кьанатлыла да кюн жарыгъына, кьудуретни жашнагъанына кьууана, кеп тюрлю тилде жырлайдыла.

Бу ариулукьгъа, тамашалыкьгъа кетип акьылы, Солтан бу терен чатха нек тюшгенин унутуп кьойгъанча окьуна болады. Тегерек-башха кьарайды, абери кьермейди, адам ауазын да эшитмейди. «Таууш чатны теренинден чыкьгъан сунуп, жангылгъанмы этдим, ярабий», - деп ойлай, артха бурулургъа да бир тебиреди. Ол чакьда алашаны келген кьара тютюн кюнню бетин жапды да чатны кьап кьарангы этип кьойду. Ол а узуннга созулгъан сыйдам этекге жыйылып, чыр-чыр эте, жан-жаньуарны ахын ала, жетген жерин кюйдюрюп, кюлкьмюр этип, келген ёртенни тютюнню эди.

«Тунчукьдурады бу мени, кьарайма да», - деп, кьоркьуп, Солтан чатдан чыгъар акьылда келген жолуна бурулады да, эрлай ёрлеп, башына чыкьса анда уа атасы бла жашы бир кьара ташны юсюнде олтуруп тура эдиле. Асыуну бети, кьоллары кюйюп, хыппил-хыппил болупдула. Алибек а не жашын, не туудугъун кьермей, аулакьгъа кьарагъанлай олтурады.

«Не болгъанды санга, жашым? Бу жаханым отуна ким атханды сени, жарлы бала?» - деп сора, талай замандан бери кьермей тургъан сабийинден тансыгъын ала кьолларын кенг жайып, кьучакьларгъа ашыкьды. Алай Асыу бла Алибек жокь болуп кьалдыла, Солтан атасы бла жашы олтургъан сууукь кьара ташны кьучакьлап кьалды.

Къоркъунуп уянды Солтан, жүреги асыры терк тепгенден орунундан чыгышмы кетеди дерча чекге жетип. Турур акъылда жуургъанын юсюнден атды да аякъларын ундурукъдан энишге салындырып, тюшю неге кёрюннгенини сагъышын эте, бир ары, бир бери жоралай, сууукъсурап башлагъынчы дери олтурду. Алыкъа тангны атар умуту жокъду. Ауузну къарангы бийлепди. Анда-санда ит юрген, адакъа кычыргъан тунукъ тауушла эшитиледиле ансы, эл тынчайыпды.

Солтан къайтып жылы тёшегине кирди, ырахат жукълап тургъан жеринде алайсызлай да жашы аскерде къуллукъ этерге кетген кюнден бери тынчлыкъ тапмагъан жүрегине жангыдан от салып, элгендирип уятхан къайгъылы тюшюн унутур умутда. Сыртындан тюшюп, чырдыгъа къарагъанлай, иги кесек турду. Жукъу къайры эсе да думп болгъанды, къайтмазгъа ант этип кетген кибики. Амалсызындан, былай этип да бир кёрейим, Аллах болушуп, бир кесек къалкъыр эсем а деп, къабыргъагъа бурулуп, башын жууургъан тюбюне тумалады. Алай басдырылгъанлай турду бир ауукъну, жукъу аны жууургъан тюбюнде да излемезлигине ийнаннгынчы дери.

Болмаздан къалгъанда, туруп къалыргъа къаст этип, биягъыча сыртындан тюшдю. Уяннганлы бери да мыйысына тюрелгенлей, кёз аллындан кетмей, къайта да келе, къайта да кёрюне тургъан тюшюн унутурча амал излей келип, атасы Алибек тюшюп къалды эсине. «Неманга, не Асыугъа къарамай, кёзлерин аламдан айырмай нек сюеле болур эди харип кеси менден ёпкелеген ишми эте болур эди. Угъай, ёлген адам сёлешмесе игиди, сёлешсе игиге жораламайдыла». Алай ойлады да Солтан, кеси кесин жапсарды. Атасындан тансыгъын алалмай къалгъанына жангыдан жарсыды, аны кысха, жарсылуу къадары эсине тюшдю да, мудах сагъышха кирди.

Нарт къарыуу болгъан адам эди Алибек. «Алф Алибек» деучю эдиле кесине да эллилери къубултуп. Чалгъыны кезиунде гектарны аударуп чыгыучу эди солумай, жыйында алчыладан бири болуп. Бичени бла аугъан арбаны жангыз кётюрюп аягъы юсюне салгъаны да болгъанды. Бир жол, Тыкырлада, чалгъычы жыйын, зурнук сюрюуча тизилип, такни сёдегей тутуп чала тургъанлай, алайдан узакъ болмагъан малчы къошдан бир жаш ёпке солуу этип жетеди да, колхозну къунажини терен чатха кетгенин жарсып билдиреди. Арсарсыз тебирейди Алибек жашны биргесине. Келип къараса, юйреннген ат бир жанындан башха жанына секирип ётерча тар чат эди, асыры теренден тюбю кёрюмген. Ма андан кётюрюп чыгъаргъан эди экижашар къунажинни саппа-саулай.

Бир жолда уа сау гебенни кётюрген эди Алибек ёчешип. Кыыш, кетмезге ант этген кибики, къары бла, сууугъу бла узакъгъа созулгъан эди ол жыл. Жаз башыны келгенин сан этмеген сууукъла тутуп, кюн бетлени ачылыргъа, малланы халжарладан чыгъарыргъа къоймай тура эдиле. Анга кёре элде бичен аз-аздан тауусула бара эди. Биченлери тауусулуп, мулхаргъа тыянып, аппакайты болуп къалгъанла да

аз тюйюл эдиле. Таулу ну уа, кесигиз билгенликден, малы ач болмасын ансы, кеси ач болганын тюкге санамайды. Ёмюрлени теренин ден бери аны жашау тиричилигинде бола келгени да алайды.

Алибек да кьалгъан эди ол жыл бичен тарлыгына. Эрттен сайын кёкге умутлу кьарай, Аллахдан тилек эте, мулхар бла кечиндире турду малны ауукъ заманны, ол дыккы тауусулгъунчу кюн ачылыр эсе уа деген ышаныулу къда. Кьарны уа эрир акъылы жокъду, тар ауузгъа туман кьондурмаучу сахиник аны жанлы болганды да бу жол, сууугъу бла сымарлагъанлай, кьабырчакъландыргъанлай турады. Жаз башын не айтаса, кьыш айлада окъуна эл малын кечиндириучю кюн бетлени кьалын кьар жабып тургъаны да ол сахиникни кетерге унамай, аякъ тиреп тургъаныны хатасынданды.

Биле эди Алибек ол адыргы мулхар да кёпге жетмезлигин. Эл эрттеден сакълагъан самал жел бу хайырсызны кьыстап, кюн бетледе кьауданны ачмаса бу кьысха кюнледе халжар башланы чачаргъа тюшеригин да. Алайгъа кьалгъандан а Аллах сакъласын. Ёмюрюнде Огъары элни адамын адыргыгъа кьойгъан аллай кезиулени кёре келген кишиди Алибек.

Кьара танымаса да, кесини заманына кёре энди боллукъну кёре билген, ангылаулу адам эди. Огъары элде колхоз кьуралгъанда ол бар малын арагъа сёз айтдырмай кьошхан эди, энди кеси кесибизге ие болайыкъ, бирлеге жалчы-жалынчакъ болуп турмай дегенни айтып. Кьолунда сенек туталгъан болуп, юйюрюн да чыгъаргъан эди ара ишге.

Эсли адам кьадарында жангы власть жарлыланы власты, тенгликни, тюзлюкню жакъчысы болганын кёре билген эди. Аны ючюн эди жаны-кьаны бла берилгени ара ишге. Сёзю, юлгюсю бла да ангылата эди ол эллилерине бирликни, биригип мюлк жюрютююнню онглулугъун. Сабанчы кьошха, колхозну бек жууаплы бёлюмюне тамата этип салгъанлары да аны ючюн эди. Уруш аллы жыллада районда, саулай республикада да огъары элчиле социалист эришиуде биринчи жерни алып тургъан эселе, ол Алибек киби кюз ниетли адамла башчылыкъ этгенлерини себепинден болганына не сёз.

«Жаратылгъан кюнюнден бюгюнлеге дери мюлкюбюзню байыкъдырыр ючюн юйюбюзге жыйылмай, кьазауат этип кюрешдик. Анга кюч-кьарыу да бердик, махтаулу да этдик. Энди бу кьыйын кюнюбюзде ол болушургъа, таянчакълыкъ этерге керек тюйюлмюдю кесини колхозчуларына, жетишмегенлерине кьараргъа», - деп ойлады Алибек. Аллай акъылгъа келгенлей, унутуп иш кьоймайым дегенча, ашыгышлы болду да, мюлкню саулукъ ийнеклери тургъан фермасына тебиреди.

Анга уа Алибекни антлы тенги Хашим таматалыкъ эте эди. Жарыкъ тюбеди ол тенгине, жылы саламлашды. Оюнну, чамны суйген адам болгъаны ючюн эллилери «Чамчы Хашим» деучюдюле кьубултуп. Аны соргъан ким болса да «Чамчы Хашимними» излейсиз» - деме кьоймаучудула, бу гитче тау элчикде Хашимле бир кёп болгъан киби.

Къонакъ не кѣп олтурса да нек келгенин соргъан тѣре болмагъ-анды таулада. Алибек да тейри-ахшылыкъдан, саулукъ-эсенликден хапар алгъандан ары барыргъа ашыкъмайды. Тамакълагъа баргъан улуу жолну тюрюндеди ферма. Алибек ары бурулгъанлай окъуна билген эди Хашим ол бери нек келгенин, сорургъа иймекленип тура эди ансы.

- Къарайма да, Абулла улу сени бери таматагъа эртте салыргъа керек эди, - деди Алибек, тегерекге-башха кѣз жетдире. – Мындагъы тазалыкъгъа бюсюредим. Кѣплени мал орунларында да кѣрлюк тюрюлюсе мында болгъан тазалыкъны. Маладес, жаша. Кѣзюнге къарап айтханым ючюн кѣлюнге башха келмесин, кѣзбау этген сунма. Мен аллайны сюймегеними билесе.

- Сау бол, Алибек. Къолдан келгенни этебиз ортагъа, андан сора къалтагъа дегенлей, - деди Хашим, тенгини махтагъаны хычыуун тийгенин букъдурмай. – Кѣзбауну, кокаланыуну кѣрюп болмагъанын-гы сен туугъунчу да биле эдим, шуѣхум...

- Ант жетмесин санга, ойнагъанынгы бир да къоймайса. Мен сенден алты айгъа тамата ушайма да, - деди Алибек, тенгине сюймлю къарап.

- Келгенинг бошдан болмагъанын кѣрюп турама. Айт не керек эсе да, санга бойнум къылдан иничгеди, къарындашым.

- Ай Аллах ыразы болсун. Ол айтханынгы да барды жараулу ат багъасы. Тюзсе, соза турур кереги жокъду. Таулуну жаны бла малы бир болгъанын билесе, шуѣхум. Мал ач къалгъандан эсе, кеси ушхуурсуз къалса сюеди ол. Мен да ушхуурумуну унутуп турама мал ашым тауусулуп. Ийнансанг, халжар башына узалып тебирегенме сенек бла амалсыздан. Ышанып, келгеними хыйсабы да олду, сен бир амал этерсе деп.

- Биченни къыстау заманында шахаргъа терк-терк энерге къалгъанынг татыгъанды дейме, жангылмай эсем.

- Жангылмайса. Мени чола къалдыргъан ол жюрюу болгъанды. Пабеска келсе, бармай бир кѣр.

- Билеме-билеме. Бош ойнап айта тургъанлыгъымды ансы, - деди Хашим нѣгерини имбашына къолун салып, ариу ышара. Ызы бла, къалай болсун сора дегенча, Алибек бир кесекни сагъышлы къарагъанлай турду да: - Абулла улу бек къаты эскертгенди, менден къагъыт болмай, ким болса да бир чѣп берме деп. Тенг тенгнге тюрбесе, кюн тохтап къарайды дейдиле, бир бир ауузларына тюрюрюп ѣсген тенгле бир-бирлерине билеклик эталлыкъ болурламы деп. Ол себепден къагъыт сурай турлугъум жокъду сенден, председатель къыстап къоярыкъ эсе да. Ол къыйырда алаша гебенни кѣресе да, башындан бир сенек аууз алыннганды да андан алаша кѣрюнеди ансы, хазна тийилмегенди. Ма андан эталгъанынг сеникиди, - деди туурасындан Хашим.

- Эталгъанынг сенидими дейсе? Айтханындан къайтырыкъ тюрюлюсе да? – деп, къатлап-къатлап сорду Алибек.

Алибекни гынттысын ангылады Хашим. «Гебенни кѣтюрюп кетергеди умуту хайырсызны» - деп ойлады да:

- Иги олтургъан лыбыр гебенди, дингилге кючден сыйындырып келтиргендиле, - деди. Ол Хашимни «Сен аны хазна кётюр, шуёхум» - дегенлиги эди.

- Ма ол иги олтургъан гебенинги кётюрюп кетсем не айтырыкъса? – деп дагъыда сорду Алибек, хыйла кюлюмсюрей.

- Аны кётюралгъан эт ансы, аны ючюн сютлюк-къоллукъ этерик эселе да, дагъыда бир гебен берирге ант этеме, - деп, арсарсыз сёз берди Хашим.

Огъары элде къарыу бла Алибекге жетген болмагъанын биледи Хашим. Биченни заманында Алибек гектарны къыйналмай аударуп кетиучюсуне кёп кере шагъат болгъанды, чалгъычы жыйыннга къошулуп ишлеучю заманында. Алибек жыйынны аллында къалын дуру тюшюре, чалгъысын «жырлатып» женгил баргъанына сукъланып къарай, ызындан жетерге кёп кере кезенгенди Хашим, алай, не бек кюрешген эсе да, жууукъ окъуна баралмагъанды.

Болсада ийнанырыгъы келмей эди Хашимни Алибек гебенни кётюраллыгъына. «Гашиперт болгъан – бир, гебенни кётюрген – башха», дей эди ол кеси акъылында.

- Алай эсе, иги жаш кибик, узун къурукъ келтирчи, табарыкъ эсенг, гебенни кётюрюп, тюбюне жип атаргъа керек боллукъду, - деди Алибек, нёгери анга ийнанмай къарагъанын кёрюп.

Хашим кёп мычымай узун къурукъ алып келди. Алибек къурукъну гебенни тюбю бла ётдюрдю да, къыйырын умбашына салып, ёрге кётюрдю. Хашим жипни атып, гебенни ары жанындан тартып алырча этди. Алибек гебенни эки жанындан эки жип ётдюрюп, Хашимни да болушдуруп, кючюнден келгенича тартды. Ызы бла, айыплы болуп къалмагъы эдим дегенча, гебенни тегерегине сагъышлы айланып чыкъды. Сора Хашимге:

- Этген ахшылыгъынг ахшылыкъды, шуёхум. Энди бу гыстыны ёрге сюерге болуш да, тюбюне кирейим, - деди Алибек, - аркъасын гебеннге жарашдыра. Хашим къурукъну сугъуп, гебен гыстыны аз ёрге кётюргенлей, Алибек эрлай тюбюне кирип, аркъасын жарашдырды да, эки жипни да имбашларындан ётдюрюп, гебенни жерден айырды. Тюбюнде адам болгъаны кёрюнмей, гебен кеси аллына баргъанча кёрюнюп, ферманы къабакъ эшиги таба акъырын тебиреди. Ол кезиуде кеси аллына шош бара тургъан гебенни кёрген адам болса, сёзлерине ийнанмай, къоркъуп къачаргъа боллукъ эди алайдан.

Алайды. Гебенни биреу кётюрюп барады дерик туююл эди аны кёрген адам. Хашим окъуна ауаралы болуп, ызындан къарап къалгъан эди, кёре тургъанына ийнанырыгъы келмей, кёзлерин терк-терк ууа, керти окъуна гебеннге жан кирип, кесими барады эки жанына ууакъ-ууакъ жантая дей, шекли болуп, энишге ийилип бир-эки кере да къарагъанды. Гебен къабакъгъа жетеди энди дегенде чапханды Хашим ызындан, эс жыйып.

- Тохта, энди кёрдюм сени къарыуунг жетеригин. Мындан ары жиберлик туююлме, - деп, кёкюрегин салып, гебенни аллын тыйып тохтады Хашим.

Ферма башчы алай этеригин, эл кёре тургъанлай, анга сау гебенни кётюртюп жибермезлигин алгъадан билген Алибек, аман акъылгъа кирип, чыкъмай тохтасам а не этерик болур деп, чыгъаргъа ашыкъмай, тынгылауну салып биразны турду.

- Чыкъ бери, гебен тюбюне кирип турма да гылыу кибик, - деди Хашим, иги эшитдирейим дегенча, энишге ийилип сёлеше.

- «Омакъ сёзден эсе керти сёз игиди» - деп, бурунгулула бошдан айта болмаз эдиле. Кесими бир сынаым дегенлигим эди ансы, бу такыр кезиуде эл кёзюнде гебенни кётюртюп жибермезлигинги биле эдим, Аллахны бирлигин билгенча, шуёхум, - деди Алибек, гебен кысымны тюбюнден башын къаратып, нёгерине ышармиш этип къарай. – Абулла улу билсе бу этгенибизни, ючаякъ атха миндирип, жети таудан аудурур экибизни да. Мени хатамдан санга сёз жетерин да суймейме. Андан эсе, чёпсюз да, малсыз да къалсам игиди башыма, кесиме тап болсун деп, тенгими, эллими отха сукъгъандан эсе. Ол себепден, къарындашым, гебенни къайтарып жерине салайыкъ.

- Борсукъ тешигинден къарагъанлай, башынгы гебен тюбюнден къаратып турма да, бери чыкъ, белинги тюзет. Андан сора этербиз аны оноун, Абулла улу жети угъай, тогъуз таудан аудурлукъ эсе да, - деди Хашим. Алибек гебен тюбюнден сыпдырылып чыкъды да, юсюн-башын къагъып, энди айтырыгъынг бармыды дегенча, Хашимге соруулу къарап тохтады.

- Бош сымарлай тураса кесинги, муну тюбюне энтта да кирлик эсенг, - деди Хашим, кёзлерин кысаракъ этип, хыйла кюлюмсюрей.

- Ол айтханынг да барды, шуёхум. Биягъыча кётюраракъ этчи, ётген-сётген кёргюнчю жерине тапдырайыкъ, - деди Алибек, аркъасын гебен гыстыгъа жарашдыра. – Аман кёз кёргенден Аллах сакъласын, мычымай жетдирип гепоугъа.

- Санга аны жангъдан кётюрте турмайма. Жашла келликдиле, алагъа жыйышдыртырма, - деди Хашим умут этдирмеген халда.

- Абулла улу ахырында былайгъа керти оноучу тапханына энди толу ийнандым, - деди Алибек, бу чымырдан гебенни унут, сенек аууз окъуна хазна алалгъын, - деп ойлай. Ёпкелеген а этмеди Алибек, алай болгъанына къууанып окъуна къалды. Хашимни башын отха салгъанны къой, аягъы чёпге абынырын окъуна суймей эди ол.

- Тейри, жаш, Хожаны хапарын эсиме тюшюрдюнг бу жол а, - деди Алибек, кюлюмсюреп.

- Айт, маржа. Аны хапарларына тынгыларгъа бек суйюучюме, - деди Хашим, тенгини ёпкелемегенине къууана.

- Бир узакъ жолоучулукъдан келе болады Хожа. Кюн ахырзаман иссиди. Жаны болгъанны, болмагъанны да мугурайтханды, къабырчакъланыр чекге жетдиргенди. Аллай иссикликде саплыкъ, ачлыкъ да кысып, аякъларын кючден-бутдан суйреп келе тургъанлай, Аллах сен болуш деп, тилек эте, ай сурат кибик тёп-тёгерек, асыры тазадан кём-кёк кёлге тюбеп кылады. Кёлню тётерегинде жап жашил кырдык ёсюпдю, ортасында уа бапушла жюзюп айланадыла.

Сукъланып иги кесек къарап турду бапушлагъа Хожа, ах ана-

сыны, бусагъатда аллыма тюшюп къалса эди аладан бири, бек семи-зи, къып-къызыл къууурулуп, этин ашап, шорпасын ичип, дуня зауукълугъун аллыкъ эдим, - деп ойлай. Сора артмагъындан къатхан гирихны чыгъарып, къыйырындан сындыра да суугъа жетдире, баппушладан кезлерин айырмагъанлай, ашап тебирегенди. Хожаны алай къужур ашай тургъанын алайтын озуп баргъан биреулен кёргенди да:

- Хожа, неди бу эте тургъанынг? – деп, сейир этип соргъанды.

- Семиз баппушдан тоюп, энди аны шорпасы бла гыржын ашай турама, - дегенди Хожа.

- Аллаыйн, кенгден тутдуруп къойдунг сен да, шуёхум, - деди Алибек Хашимни къолун тутуп, кетерге тебирей. – Сау бол, эрикге-нибизни да кетердик, бир-бирден тансыгъыбызны да алдыкъ.

Хашим, аузунда къуууту болгъанча, тынгылагъанлай, хыйла кюлюмсюреуюм эте, Алибекни къабакъгъа дери ашырды. Дагъыда бир-бир къолларын тутуп, жылы саламлашдыла тенгле. Алибек къабакъдан орамгъа чыкъды дегенде:

- Чырмылтын болуп къалма, маржа. Солуй-солуй бар, - деп сёлешди Хашим ызындан.

- Аны ючюн аз да жарсыма, шуёхум, энди уа бек женгил этгенсе жюгюмю, - деди Алибек артха бурулуп, ойнагъанны ангылагъан жаш болгъанын билдире.

Алайдан айырылгъанлай, алгъа юю таба бурулургъа да бир тебиреди Алибек, жол айырылгъаннга жетгенинде. Бираз мычыгъан да этди, экили болуп. «Тейри, къурлай къайтхандан хайыр болмаз. Андан эсе бу къызыуум бла барып, Абулла улуну кесинден къагъыт алып, Хашимни сылтаусуз этейим», - деп ойлады да, тири атлай, правлен таба тебиреди.

Юйюню босагъасындан сол аягъы бла атлап чыкъгъан болур эди ансы, мында да болмады Алибекни иши. Тамата ары-бери кетип къалгъынчы деп, алгъадан келип сакълагъанла айтхандан, Абулла улу районнга ашыгъып эди да, кеч къала турама, тамбла келирсиз деп, портфелин да къолтукъгъа уруп, пайтонуна ашыгъыш-бушугъуш олтуруп кетгенди.

Тамбла да табылырмы Аллах биледи дей, ишекли бола, правленнге келгенле, танг аласы бла туруп, бери не ючюн эннгенлерин бир-бирлерине ачыкъ айта эдиле – барысын да тынчлыкъсыз этген бичен эди.

АТАМ

Сабийлигими юсюнден биринчи эскериулерим – болуш юйню терезе ауузунда сюелип, анам да кьоллары бла белимден тутуп турган кезиу юм. Терезе тюбюнде уа атам, пальто этеклерин да сууук жел ары- бери кьайыра, бизге кьарап, жунчуулу ышара сюеледи. Алыкын юч жылым толу жетмегенди, алай а, кьыйналсам да, сёзюмю англатырга кюреше башлаганма. «Атам, Оляны тут!»,- деп кьычырама. Анам терезени ачып, мени атамы кьолуна берсе сюе эдим, ол а, болуш юйню биз жатхан отоуна алып кетеди. Кьычырыкь этип жилийма...

Гитче заманымда терк- терк ауруучу эдим. Тамагымда сагьакь безлерим ирин этип, ёнюм кьарыгьып, тюкюрюгюмю окьуна кьыйналып жутхан заманымда, жылы сютге бал кьошуп ичирирге кюрешеди. Артыкьлыкь этип кьашыкь бла ауузума кьуяр эдиле. Татлы сют ичирселе, кёлом бокьлана эди... Юйдегилерим а, «жилян дугьуманы сюймейди, ол а келип уясыны аллында битеди» дегенлей, ол сютню кесим ичерге унамасам, артыкьлыкь этип, кьашыкь бла ауузума кьуя эдиле. Андан да бек сюймегеним – ашагьан. Атам а гыржындан, адам сукьланырча тюрлю- тюрлю туурамла этип, башындан а сары жаудан, алтын устача, аламат чунгурчукьла ишлеучюсю, аланы ичине уа гитче агьач чыккырчыкьдан алып гелеу ханс ийис этген созулма таза бал кьуюучусу, кёз аллымдан кетмейди. Атамы аллай бир кьыйналып хазырлагьан туурамына тиш тийдирмей бир кьой!? Ашамасанг а, ол да сабийча ёпкелеп, мен ол туурамны бошагьынчы тил тутханлай турур эди. Не болса да, атамы жарсытмаз ючюн, мен аны бек сюйгенме, манга «жаналгьыч» кёрюннген ашны да ашاپ кьуюучу эдим.

Бир кере кьайдан эсе да юйюрюбюз бла жолоучулукьдан кьайтып келе турганлай, улоудан тюше туруп бармагьымы аны эшигине кьыстырама. Ачыгьан бармагьымда кьан басымым асыры дып- дып этип ургьандан, жюрегим кьайырылган тырнагьымы тюбю бла чыгьып кетерик кибикди. Кече узуну кёзюме жукьу кирмей, юйдегилерибизни да жукьлатмай, сырыйнаны тартханлай турама. Атам да кьоюнундан тюшюрмей, мени жапсарырга тюрлю-тюрлю кюлкюлю хапарла айтады. Болушмайдыла... Ачыгьаны – ачыгьанлай. Танг аласында атам: «Кьарап тур балам, бусагьат ондан артха санап тебирейим да, мен санаууму бошаргьа бармакьчыгьынг иги боллукьду», - дейди. «Он,.. тогьуз,.. сегиз,.. жети...». Кертиси бла жарамы ачыгьан жери бираз сынтыл болгьанча кёрюндю. Атам ачыгьан жериме балхам бола билгенича, гитче заманымда, акьылбалыкь болгьанымдан сора да жарсыуларымы чачаргьа да уста эди.

Мен бек суйген, бек жууукъ адамым – огъурлу атам дунясын алышханлы төрт жыл озду. Биз физикадан билген жорукълагъа тийиншлиликде, бирча зарядла бир-бирден кери кетедиле, жууукълашмайдыла. Ол физикада жюрюген жорукъ болгъанын мен кеси юлгюмде кесгин айталлыкъма. Нек дегенде, бизни жашаугъа къарамыбыз, ич дунябыз, ачыкъ сагъышларыбыз да башха болмай «эгизле» кибик эдиле. Ол атам сыйындан болгъаны шартды. Алай а, атам не сёзюн, не кёз къарамын ачыкълагъан кезиуде, бу санга дерсди, сен да былай сагъыш эт деп, бойсундурмагъанды. Бююнлюкде жашауну жангы болумларында этген ишлерим ючюн кесиме соруу берсем: Бу АТАМДАН келгенди дейме. Болсада, мен анга хар заманда да ушамайма – бирде айтхан сёзюмде сабырлыкъ тас болуп кетеди, ол угъай, «чимдирге» да боллукъма. Сёзюмде, къылыгъымда халаллыкъ бла тёзюмлюкню шартлары эсленселе уа – ол АТАМДАН-ды.

Атамы сабий заманында суратларына къарасам, урушну аллында, 1939-чу жылда туугъан жашчыкыны къадарыны сагъышын этеме. Аны атасы, мени уа аппам Тимбора Къубатиевич Мальбахов, ол заманда аскер борчун толтура тура эди. Аны бет жарыкылы тамамлап бошар кезиуге Уллу Ата Журт уруш башланып, кеси ыразылыгы бла немецли ууучлаучула бла баргъан къаты сермешлеге киреди. Жашын уруш бошалгъандан сора кёргенди. Атам школда окъугъан заманда неден да бек адабият дерслени эм сопортну суйгенди. Бир кере къарт анамы эски артмакларына, дефтерлерине къарай туруп кёзюме заман саргъалтхан,

Солдан онгнга: Чингиз Айтматов, РСФСР-ни Жазыучуларыны союзуну секретары Михаил Шевченко, Зумакъулланы Танзиля, Даниил Долинский, Гуртуланы Салих, Эльберд Мальбахов Нальчик аэропортда, 1977 ж.

кыйырлары да чачакъ болгъан бир къагъыт урунады. Анда 3-чю классны окъуучусу Мальбахов Эльбердни сыфатлагъан белгиле жазылып, ахырында уа быллай сёзле: «...Баям, Эльберд не суратчы, не жазыучу боллукъду». Сёзлени тюплери шакъы бла сызланып. Чертилген сёзле тюз болгъанларын жашау кёргюзтдю.

Атамы сабий заманындан да тилкъаулугъу бар эди. 1942-чи жылда немецли мессершмитле Нальчикни башындан жаудургъан топланы атылгъан тауушлары атамы бек къоркъутадыла. Жылгъа жууукъ заманны сёлешалмай окъуна турады. Аммам, жууукъларыбыз да Эльбердни тили тутулуп, ауузундан сёз чыкъмай къаллыкъ сунуп жарсый эдиле. Болсада, анагъа Аллахны жаны ауругъан болур эди, Эльберд, тилкъаулугъу къалса да, сёлешип башлайды. Атам ол шарайыбындан уялып, иги таныш болмагъан адамла бла хазна сёлешмегенди. Аны себепли, туурадан къарагъан, неда Эльбердни тынгылы танымагъан адам, битеу къыралгъа белгили кишини жашы болгъаны ючюн, «менсинген» этген сунганды. Ол а Эльбердни жашауунда бир иши, бир къылыгы, бир сёзю бла да кёргюзтюлмегенди. Аны иги таныгъан, бютюн, ачыкълыгына, халаллыгына, тенглик жюрюте билгенлигине сейир этип, андан юлгю алып тургъанды. Жашауунда Эльбердни ауузундан къысыкъ сёз эшитген, неда кыйсыкъ къарамын кёрген адамны тапхан кыйынды.

Атам къырал къуллукъчуну юйюрюнде эрке ёсерге къолундан келе тургъанлай, аны бир заманда, бир жерде хайырланмагъанды. Хар заманда кеси кючюне эм билимине таянчакъ болгъанды. Адам болушлугъун излемей Москваны къырал университетинде журналистика факультетни айырмалы тауусханды. Окъугъан жылларында спортда да ахшы жетишимле болдургъанды. Бийик билим берген юйде женгил атлетикадан Эльбердни аллына чыкъгъан адам болмагъанды. Кёпле Мальбахов Эльберд асыры сабыр эм тынч адамды, жашаудан юлюшюн алыргъа кыйын боллукъду деп тургъандыла. Ол «сабырлыкъ», мен оюм этгенден, атамы жашауунда артыкъ туююл эди. Чырмау да болмагъанды. Бай эм ариу тиллиги, адамны бла адамлыкъны бирча сюе билмеклиги, шуёхлукъгъа бийик багъа берип, анга кертичиликни сакъляялгъаны жашауунда энчи ыз тутханды. Ол алапат ышанла анга жол нёгерлик этгенлей тургъандыла.

Атам кесини жашаууну юсюнден хапар айтып башласа, студент жылларын энчи белгилеп махтаучусун унутмайма. Биргесине окъугъанларыны юсюнден бардыргъан ушакъларына, артда аланы бир къаууму белгили жазыучу эм драматург болгъанларына сюйюп тынгылаучу эдим. Атам бла бир курсда Хрущевну къызы, Будённыйни туудугъу да окъугъандыла. Аланы эскере айтханы да эсимде сакъланганлай турадыла. Экиси да, тышында къаллайла болгъанларын билмейме, окъуугъа келселе уа, бизден башхалыклары эсленмей эди. Экзаменлени кезиюнде белгиленген соруулагъа къаллай жууап бералсала да, белги да анга кёре салыныучу эди. Ол кезиуде хар адам билим къайгылы эди да, эки къыз да, къарылгъач балалача ауузларын ачып турмагъандыла, бирсилеча къадалып окъугъандыла. Андан да сейири уа, атамы бла аны

биргесине окъугъан тенгини экиине къыш кийген жангыз къапталлары болгъанды. Аны бла байламлы эм студент жашауну юсюнден кѣп тюрлю кюлкюлю чамларын да эшите тургъанма.

Атамы, дагыда, мен жаратхан ышанларында чамны кезиунде, заманында эм жерине айта билгени, энчи къуандырады. Сѣзню тюз жюрюте билмеклигине, жашаугъа къарамына да сукъланырчады. Неда, гитче заманымда атам манга ёнюн артистча тюрлендирип, китап окъуп башласа, эсими бѣлмей тынгылатыр эди. Неда Виктор Драгунскийни, Александр Носовну хапарларын, Борис Заходерни назмуларын айтса манга, сабийге тенг болуп, аз кюлмегенди.

Коммунал фатарда жашагъан заманыбызда, атамы тенглеринден къайсы эсе да юйюбюзге сау къой алып келип, аякълары къысылып тургъан малны босагъадан киргенлей, эшик жанына тыяндырып кетеди. Атам иште болгъанды. Анам бла мен, къойгъа жаныбыз ауруп, аякъларына къысылып тургъан жипчикни тешебиз. Къой бираз жатады, сора, тѣрт аягына туруп, ары- бери жантая, бизни таба атлап башлайды. Экибиз да къоркъуп, ашханагъа къачып, ичинден эшикни этебиз. Ол а отоугъа барып, жылтырауукъ шкафта кесини кѣрюмдюсюн эслеп, гырткъыйныгы къабыргъагъа тирелгинчи артха ыхтырыла барып, къызынып башы бла шкафны уруп, муру- чуру этеди. Бир заманда атабыз юйге кирип келип, болумну кѣреди. Биз тар юйде къойну башына эркин этип къойгъаныбызгъа урушур орунуна, харх этип кюлюп, чам этип къойгъан эди.

Мен туугъанда аппам республиканы башчысы эди. Анам фатарны жангыртыуну юсюнден жукъ айтса, къарт аппам: «Бирсиле уа къалай жашайдыла»,- деп къоюучу эди.

Бизге ол тар гытыдан чыгып, эркин фатаргъа кирирге Алим Пшемахович Кешоков болушханына сейир этерикле да болурла. Ол а, кертиди. Атам «Кабардино- Балкарская правда» газетни маданият бѣлюмюнде ишлей эди. Кешоковха 50 жыл толгъанда «Литературная газетаны» месулу Алим Пшемаховични юсюнден ким тынгылы айтса, анга саугъа хазырлагъанын билдиреди. Кешоков кесини юсюнден жазылгъан чыгъармаланы окъуй келип, мындан тынгылы статья жокъду деп, ким жазгъанына къараса, аны иеси

*Эльберд Мальбахов бла космонавт
Алексей Леонов, 1969 ж.*

уа атам Эльберд болуп чыгъады. Алим Кешоков атамы кесине чакъырып, экиси да иги кесек ушакъ этедиле. Жашау болумуну, турмушуну юсюнден да толу хапар биледи. Биринчи секретарны жашы юйюрю бла коммунал гытычыкъда тургъанына жюрегини теренинден жарсыйды, сагъышха къалады. Ачыкъдан айтса Тембора Къубатиевич кёз- къулакъ болмай, тынгылап къоярыгъын ангылайды...

Кешоковну хурметине аталгъан къууанчлы жыйылыугъа биринчи секретарь да келеди. Алим Пшемахович ол ингирде аппама бир тилеригим барды, къарармыса дегенде, болушургъа хазырлыгъын шарт ангылатхан эди. Ол заманда Алим Пшемахович манга саугъа этерге сюе эсегиз, Эльберд бла бир жерде жашагъан къоншусуна фатар алырча болушлукъ эт деп, тилейди. Къарт атам Алим Пшемаховични кёзюне ышарып къарап: «Сен къаллай хыйлачыса» дегенни айтып, жолуна атланады. Жыл озгъунчу атама эки отоулу жарыкъ фатар береди. Аппам, онгу бола тургъанлай, атама бир зат бла къарамагъанына, акъылбалыкъ болгъанымдан сора да сейир этгенлей тургъанма. Бир заманда махтау сёз айтмагъанды, къалай ишлейсе, не бла болушайым деп сормагъанды. Атам ТАСС-ны корреспонденти болгъанда да, аны тыш адамладан эшитген эди. Москвадан телетайп жиберичю машинаны орнатыргъа отоу керекди деп буйрукъ келгенде, аппам бек ачыуланнганын унуталмайма. Атам жазгъанларын Москвагъа ашырып тебиресе, машинаны ишлегенинден юйню къабыргъалары титиреп, терезелери зынгырдап башлаучу эдиле. Аны себепли, аппам иги ыразы болмаса да, башха жерде, юйню биринчи къатында фатар береди. Ары кёчебиз. Ол кезиуде атам чыгъармачылыкъ иш бла да къыстау кюрешип тебирейди. Биринчи чыгъармасын самолётланы сынаучу белгили лётчик Кузнецовну юсюнден жазгъанды. Андан сора, зарфдан «Мени Къабарты- Малкъарым» деген повести чыгъады. Артдаракъда ол повестьни кёп миллетли къыралыбызны халкълары кеси тиллерине кёчюрюп да окъугъандыла. Атама ол кезиуде 30 жыл да толмагъан эди. Жазыу иште болдургъан жетишимлерине, фахмусуна аппам да бек сейир этгенди. Бир онгу болса, жашын «ауанасындан» чыгъармай, атын айтдырмай турлукъ эди. Алай а, атамы ишине багъа бичгенле, жазгъанын басмалагъанла да башха адамла болгъандыла. Баям, аппам ол заманда да аланы атама кёз къарамларын тюрлендиралмазлыгъын иги билип тынгылап къалгъан эди.

Эльбердни тегерегинде тенглери кёп болгъандыла. Аты биринчи айтылып башлагъан кезиуде уа, бютюн да.... Кёпле аны бла шуёхлукъну аппамдан болушлукъ умут этип жюрюте эдиле. Эльберд кимге да ийнанып къалгъанына, хар адам бла гыржын туурамын тенг этип къапханына, анам жарсып айтса, атам а алагъа жюрегини теренинден ийнаннганын чертип, махтау сёзюм да къошар эди.

Ауукъ замандан, Эльбердни хант къангасыны тёрюнде олтургъанланы къаууму кёзбау шуёхлукъдан жукъ тапмазлыкъларын ангылап, жалгъан сёзле жюрютюп да тургъандыла. Бирле Эльберд Мальбахов Тимбора Къубатиевични ёге жашыды деп да айта эдиле.

Бирде Къабарты- Малкъаргъа аммамы къарындашы да келиучю

эди. Жетмишинчи жыллада Виктор Степанович (аты алай эди) алгъынны Совет Союзну отлукъ жарашдырычу министерствосуна башчылыкъ этип тургъанды. Кеси да, эгечден туугъан деп, атамы бек эркелетиучу эди. Бизни республикагъа келип, Эльбердсиз эшикге чыкъмагъанды, бегирек да уугъа атланса, «жолну кёргюзт» деп тохтар эди. Атамы «Учу итни эскериулер» деген повести да аллай жортуууладан алыннган шартладан къуралыпды.

Эльберд шахмат ойнаргъа да уста болгъанды. Анга да кёлю бла берилиучу эди. Республикабызгъа жетмишинчи жылланы ахырында саясат жашауну ачыкълауда бай сынамы болгъан журналист Юрий Жуков келеди. Москвачы къонакъны Тимбора Къубатиевич, тау намыс этип, кесине дачагъа чакъырады. Аны кесинлей жибермей Эльбердда биргесине барады. Анда сау ыйыкъны ичинде Жуков бла атам шахмат ойнай, саясат жашауну юсюнден кёп тюрлю ушакъла бардырадыла. Бир ненча ай озгъандан сора, Жуков юйге сёлешип, атамы «Известия» газетни Омск областьда энчи корреспонденти болуп ишлерге чакъырады. Эсде болмай тургъанлай, Жуков атама аллай саугъа этген эди. Юйюрюбюз бла Сибирьни Омск шахарына атланабыз.

Сексенинчи жылланы эскерирге тюшсе, ол кезиу бизни андан сора да кёп саугъа бла жокълагъанды. Биринчиден, атам алгъынны Совет къыралны жазычуларыны союзуна алыннганды. Экинчиден, ал сёзюн Къулийланы Къайсын жазып «Страшен путь на Ошхамахо» деген биринчи уллу чыгъармасы басмаланнганды. Китапны бек алгъа окъугъан да Закий Къайсын болгъанды. Бюгюн да аны кълума алып, Къайсынны атамы юсюнден жазгъан сёзлерин кёрсем, аладан бетиме бир алапат жылыу келеди. Ючюнчюден а, бизни юйюрге Омск шахарда жашау, мени оюмуна кёре, бек жарыкъ жыллагъа саналадыла. Баям ол, мен анда акъылбалыкъ болуп, жашауну магъанасын ангылап башлагъаным бла байламлыды. Андан сора да Сибирьни кёп жылланы жыйышдырылгъан ариу адетлери, билим бериуде тынгылы мурдору эсленген мажал университетни филология факультетине окъургъа киреме.

Алыкъын жашауда мен ангыламагъан, билмеген кёп зат барды. Атама сорсам а, жууабын сагъыш этмей, шарт ангылатыр эди. Ол къайсы адабият чыгъарма болса да, атам аны къуралыу

Эльберд Мальбахов бла Додулары Аскер.

магъанасыны, тарыхыны, жазгъан адамны къол хатыны, жашау жолуну юсюнден тынгылы хапар айтып тургъанды. Ол угъай, чыгъарманы толу ангылар ючюн энттада не окъургъа тийиншлисин белгилеучю эди. Сейир-тамаша, къаллай бир зат билгенине, кѣп окъугъанына!

Биз Омск шахарда беш жыл жашагъан эдик. Энтта турсакъ да, къыстамай эдиле. Атам ол иште да къаламыны жютюлюгюн кѣргюзтгенди. Адам саны миллионнга жетген шахарда «жутолуп» къалмай атын махтау бла айтдырып тургъанды. Кѣпле бла халал тенглик жюрютгенди. Болсада, жюреги Къабарты-Малкъаргъа талпыннганын бир заманда да букъдурмагъанды. Бек тартынса журтуна тансыгъын сурап ишлеп алыргъа кюреше эди. Кюнлени биринде уа жаза тургъан сурагъын бир жанына тюртюп: «Болду.. Юйге – Къабарты- Малкъаргъа барыргъа сюеме!»,- деп къаты сюелди.

Омскда фатарыбызны къыралгъа къайтарып, Нальчикге келдик. Жангъдан юй - журт алыргъа керекбиз. Биз кѣчгюнчю жашагъан фатарны жангы иеси барды. Ол да, нек эседа, биз аны къыстагъан этерик кибик, сюдге къагъытла жарашдырып айланнганын эшитебиз. Бош къоркъа эди, аллай зат атамы сагъышына да келмеген эди. Иги кесек заманны къарт атамы бла анамы фатарында, ала бла бирге жашагъанбыз. Аппамы орунунда башха адам ишлесе да, бизге фатар берирге керек эдиле. Биз Омск шахардан келтирген къырал даражалы къагъытда юч отоулу фатар тийиншли деп, жазыла эди. Аппам аны асыры кѣпге санап, иги кесек заманны къагъытха къол салмай тургъанды. Къалай болса да, тийиншлисинден иги кесекге гитче ълчеми болгъан фатар алабыз. Алай а, ичинде харакет- хапчугубузну толу тизип бошагъынчы, ким эсе да Тимбора Къубатиевич жашына жангы фатар бергенди деп, Москвагъа тарыгъыу къагъыт жибереди. Белгилисича, аллай тарыгъыула жер- жерли министерстволаны башчыларына къайтарылып, терсни- тюзню оноун ала сюзе эдиле. Къагъыт келгенлей, аппам атама эски юйге кѣчерге буйрукъ береди. Атам аппаны айтханын бир заманда жерге салмагъанды. Не этерик эдик, андан да гитче, тар эм тозурагъан гытыгъа кѣчебиз. Мен аны ючюн аппама айып салмайма, ол аллай къаты адам эди. Бу мени сабийимди деп, бир заманда атама керек жерде жумушакълыкъ этмегенди, жан аурутмагъанды. Ол угъай, закон бла берилген эркинликлерине окъуна къысыулукъ салып тургъанды.

Омскеден къйтып келгенибизден сора, атам урунуу жолун андан ары Жазыучулары Союзунда бардырып тебирейди. Анда баш кечиндирирча иш хакъ берилмей эди. Аны себепли, атам юйге келтирген гыржынын, кѣбюсюнде, адабият кѣчюрмеледен тюшген ахчасына алып тургъанды.

Атамы 80-чи жылланы ортасында «Тас этмеген жерингде изле» деген алаамат романы басмаланады. Мени къарамым бла, бу чыгъармасы да биринчи романына озурмайды, алай а, нек эсе да аныча кенг белгили болмай къалгъанды.

Анам ългенден сора, атам мени кеси юйюрюм бла энчи жашарымы суйюп, фатарыбызны алышады. Кесине уа ичи тозурагъан бир отоучукъ алып, арт жылланы анда жашагъанды.

Бизни юйюрге тилеген адет жюрюмесе да, мен кырал оноучу-лагъа, атамы фатарына ремонт этерге болушурларын излеп, бир кере баш ургъанма. Билмейме, баям ол, къадар болур эди, бир кере атама аны татлы тенглеринден бири бла бир танышы къонакъгъа келедиле. Ол адам да, айтыргъа, онглу юйюрген чыкъгъанладан тнойул эди. Атамы фатарын кёргенде иги кесек заманны башын ары- бери чайкъалта кетип: «Къара бу сейирге, белгили жазычу, Тимбора Къубатиевични жашы, менден эсе къарыусуз жашайды...», - дейди. Ёлюрюнден бир жыл алгъа, фатарына уялмай кирирча ремонт этедиле. Дуниясын алышхандан сора уа, ол жашагъан юйню тыш къабыргъасына Эльбердни эсертме къангасын орнатыргъа уялып, алып барып, биз эртте бир ненча жыл жашап кетген юйню мюйюшюне такъгъандыла.

Атам жюреги тутуп ёлгенди. Баям, ол да кёплеча битеу къайгъыларын, жарсыуларын да букъдуруп, ичинден кюйюп тургъанды. Атамы ахыр кюнлеринде кесин жууукъ тенг этип тургъан адамы да тюнгултгенди. Аны юсюнден эскерирге, атын айтыргъа да суймейме. Ансыз да атамы, мен ыразылыгъымы билдирирча татах тенглери жетишедиле. Бюгюн да унутмайдыла.

Атам жукъларгъа жатып, уянмай къалгъан эди. Алай ёлгеннге, жан алып къыйналмай кетгени ючюн, жаннетге элтген жолун насыплы кюн тапханды деучюдюле. Жаннетли болсун!

Ахыр 13 жылда атама жангызлыкъ сынатмай тургъан ити, ёлген атамы тёрт санын сууутуп, къурушдуруп къоймай, эрттенликге дери жылыуун бергенлей чыкъгъан эди. Кёп да бармай иесине асыры тансыкъдан ити да дунядан кетген эди. Бек суйгенинден айырылса, жаныуарны да кюеди ичи. Алай болуучуду.

Атамы чыгъармачылыкъ ишини юсюнден кёпле жазгъандыла, айтылгъан да аз этмегенди. Мен аны къызыма. Атам сау заманда кёлюн алалмагъаным ючюн, борчуму къайтарыргъа кюрешеме. Бюгюн ол мени эшитген болса эди: «Атам, сен жашаумда бек суйген, бек огъурлу адамса, болгъанлай да къаллыкъса»- дерик эдим. Ол сау къадарда, мен хомух, ол сёзлени жюрегимде сакълап, кесине айталмай къалгъанма.

Бюгюн а, эшитдиралсам, ол сёзлени хар такыйкъадан къатлап айтырыкъ эдим.

**Ольга
МАЛЬБАХОВА**

Эльберд Мальбахов кызы Ольга бла.

ТЕРЕН ОЮМЛУ, ТЕРЕН БИЛИМЛИ ЖАЗЫУЧУ

Билимине, фахмусуна, адамлыгына халкь бюсюреген адамны – Эльберд Мальбаховну, юсюнден «Минги-Тау» журналны окъуучуларына эндиге дери да хапар айта тургъанбыз. Алай бу жол да бир къауум шартны эсге тюшюрюрге сюебиз. Ол 1939 жылда 2-чи февральда Грозный шахарда туугъанды, Эльбердни атасы Тембора Кубатиевич ол заманда анда жууаплы къуллукъда ишлеп болгъанды.

Эльберд Мальбахов школда орта билим алгъандан сора окъурга Москвада Ломоносов атлы къырал университетни журналистика факультетине тюшюп, 1961 жылда аны жетешимли бошайды. Атасы кѣп жылланы ичинде партияны Къабарты-Малкъар обкомуну биринчи секретары болуп тургъанлыкыгъа Эльберд бир заманда кесин кѣтюрмегенди, махтау, къуллукъ излемегенди, Москвадан къайтханлай Нальчикде «Кабардино-Балкарская правда» газетде корреспондент болуп тохтаиды ишге. Алай ол терен оюмлу, терен билимли журналист болгъанын ангылагъан эсли адамла жашны ёседен ёсе барыргъа кереклисин тийишли кѣредиле. 1969 жылда Эльбердни ТАСС-ны корреспондентине саладыла. 1979 жылдан 1984 жылгъа дери уа ол «Известия» газетни Омский областьда энчи корреспондентини къуллугъунда ишлейди.

Къайда къаллай ауур борчну буюрсала да ол бир заманда да уллу кѣллюлюк этмегенди, кесини – журналистни, жазыучуну намысына кир къондурмагъанды.

Андан сорагъы жыллада Эльберд Мальбахов Къабарты-Малкъарны Жазыучуларыны союзунда консультант, ызы бла «Литературная Кабардино-Балкария» журналны баш редактору болуп тургъанды. Къабарты-Малкъар Республиканы культурасыны сыйлы къуллукъчусу, деген атха тийишли болгъанды, «За доблестный труд» деген майдал бла, КЪМАССР-ни Баш Советини Президиумуну Сыйлы грамотасы бла саугъаланганды.

Жашны суратлау чыгъармала жазаргъа уллу фахмусу болгъаны 1963 жылда ачыкъланады: аны хапарлары, къабартылы, малкъарлы жазыучулары орус тилге ол кѣчюрген чыгъармалары газетледе, журналлада, жыйымдыкълада басмаланып, кѣплени эслерин кеслерине бурадыла. Эльберд Мальбаховну «Наш дом – Кабардино-Балкария», «Набирая высоту», «Воспоминания охотничьей собаки» деген китаплары басмадан чыкъгъанларындан сора уа аны жазыучу къадарында аты халкыгъа кенг белгили болады. Эльберд Мальбаховну 1979 жылда СССР-ни Жазыучуларыны союзуна аладыла. Аладан сора «Страшен путь на Ошхамахо», «Ищи, где не прятал» деген романлары басмаланадыла, ала бек тынгылы суратлау чыгъармалагъа да саналадыла.

«Страшен путь на Ошхамахо» деген романнга Къулийланы Къайсын да уллу багъа бичгенди. Ол анга жазгъан ал сѣзюнде быллай оюм барды: «Эльберд Мальбахов кесини бу сейирлик романында халкыны къыйын, узун да жолун, ол сынагъан къыйынлыкъланы, аны ахшы умутларын да теренден ачыкълагъанды, суратлау амалланы тап, оюмлу хайырланганды.

Мен ангылагъандан, Эльберд фахмулу китап, керекли китап жазгъанды, аны бла бирге кесини чыгъармачылыкъ хунерин шарт кѳргюзтгенди. Бу китапда авторну Къабарты-Малкъаргъа, аны халкъларына, аланы тарыхларына уллу суймеклиги кѳрюнеди».

Эльберд таулу жазыучула бла уллу шуѳхлукъ жюрюп, аланы чыгъармаларын орус тилге кѳчюрюп, кѳп халкълагъа белгили этгенди. Гуртуланы Элдарны хапарын, повестьлерин кѳчюргенди бек биринчиден. Тѳппеланы Алимни «Сыйрат кѳпюр» деген романын а Кавказны менме деген кесаматчылары бюсюрерча кѳчюрюп басмалагъанды. Аны хайырындан бу чыгъарма КъМР-ни Къырал саугъасына тийишли болгъанды.

«Эльбердни манга этген бек уллу игилиги, - деп жазгъанды Тѳппеланы Алим, - «Сыйрат кѳпюр» романымы орус тилге кѳчюргени, басмалагъаны болгъанды. Аллай уллу китапны, кѳп агъымлы, бушуулу китапны кѳчюрюп чыкъмакълыкъ – уллу тѳзюмлюкню, башха адабиятха уллу суймекликни да излейди. Мен бек ыразыма, Эльберд ол ишни айыпсыз этгенди, мени китабыма кесини жанындан да бир кесекчигин салгъанды. Аны бла къалмай, ол «Сыйрат кѳпюрню» къадарына дайым къайгъыргъанды».

Аллай жюрек ыразылыкъ кѳпледен тапханды Эльберд Мальбахов жашаудан замансыз кетген, терен оюмулу, терен билимли, фахмулу да къалам къарындашыбыз. Мен аны «Ошхамахогъа жол къоркъуулуду» деген романыны бир кесегин тау тилге кѳчюргенме. Бюгюн «Минги-Тау» журналны бу китабында аны басмалайбыз.

ШАУАЛАНЫ Хасан

Эльберд МАЛЬБАХОВ

БАЛЫКЪ СУУНУ ЖАГЪАСЫНДА

(«Ошхамахогъа жол къоркъуулуду» деген романдан)

Къачхынчылыкъны 896 жылында неда Исса файгъамбар туугъандан сора 1518 жылда, жаз башыны мутхуз эрттенликлеринден биринде, атлары асыры арыгъандан кючден атлай келген экеулен, Кавказны шимал жаны чегине жуууклашдыла. Алдагы атлы - эки жыйырма жыллыкъ арыкъ, гымых, къалын къара сакъаллы, даууру кенгнге эшитилген эр киши Балыкъ сууну жагъасына жетип тохтады. Экинчи атлы уа, - ѳсюмлю, мыйыкларыны къыйырлары къулакъ артларына дери жетген адам, атын сол жанына бурду да, суу саркъгъан жанына иги кесек барып, тѳгерекге-башха сакъ къарады, сора терк окъуна артха къайтып:

- Арлакъчыкъда кечию барды, - деди.

Сакъаллы уа сууну ары жаны жагъасы таба сагъышлы къарагъанлай турду. Олсагъатда бирле аны аз кѳксюлге тартхан уллу кѳзлерине

кьараргъа базынсала эди, алада бек огьурсуз, сора тѣзюмлю болгъанына бойсундургъан халны да, уллу тансыкълыкьны, кыйынлыкьны, термилиунно ышанларын да сормай ангыларыкъ эди.

Жукъа акьсыл туман, сууну ары жанындагъы халны ачыкъ кѣрюрге хазна чырмаулукъ этмеди. Анда иги отлауу болгъан ёзен, алаша терекчикле, котур тѣбеле, жылкы, жана тургъан от, бир адамны ауанасы да эслендиле.

Шогенукъо бийни жылкычысы Ханух, бир тыш адамла келе-келип суу жагъада тохтагъанларын узакъдан къарап кѣрдю. Ол, атын ары-бери жортдура айланган адам, черекден ётерге кечиу излеген неда таматасыны сауут-сабасын жюрютген жумушчу болгъанына шексиз эди. Ханух, тыш адамла аны кесин кѣргенлерине да ишексизди. Олсагъатда Ханух сагъышлы болду: неда ишни болушун бийге билдирирге (эл алайдан узакъ тьююл эди) неда келген кьонакълагъа кавказ адетде тюберге.

Алайда жарагъан мыдых отну кьатындан бир кесек арлакьгъа атлагъанлай, кьошха ушагъан, тѣгереди чалыдан ишленген ююю барды. Ханух, аны ичине кирди да, андан бир гитче чоюнчукьну чыгъарды да, ичин шаудан суудан толтуруп, отха асды. Сора муржар тьюбюне узалып аз-маз тот кесген сюнгючно чыгъарды да аны узун таякьны кыйырына чанчды. Сакъларыкъ Аллахды, ол келгенле кьаллай адамла болгъанларын ким билсин! Энди Ханух, отха жууукъ олтурду да, таягъын да кѣкюрегине кысып, черекни жайма жеринден бери ётюп келген кьонакълагъа къарагъанлай турду. Алай суу терен эди, - атланы кѣкюреклерине дери жетген. Болсада тыш адамла, ол чырмауладан да кьутулуп, Ханухну кьошу таба тебиредиле. Аланы жууукълашханлары кьадарда жылкычыда да тынгысызлыкъ бекден бек эслене башлады; ол кеси сезмей тургъанлай кьамасыны сабына жабышды.

Биринчи атлыны кийимлеринде бир энчилик бар эди. Кертиди, юсюнде халкъда жюрюген жамычы. Алай башында жашил сархыны омакълыгъына уа къарап турурса. Аякъларында уа бу тийреде киши киймеген сахтиян чурукъла, олтанлары да бир кьалынла. Аллай чурукъланы - тыш кыраллыла, артыгъыракъ да румынлиле кийген хапарлары барды. Оруслуланы гязлары да аллай чурукъладан кьуру тьююлдюле. Экинчи атлыны кийимлеринде уа адам эс бурурча энчилик жокъ эди, - башында къара кьой териден бѣркю, къара чепкени, сахтиян ышымлары, ышым баулары да тап кысылып. Къысхасы, аны кийимлерини Ханухну кийимлеринден башхалыгъы жокъ эди, жаланда жылкычыны чепкени эски эди, - жамаулу. Келгенле кьошха жетгенлеринлей, ол - жамау чепкен, нѣгерине атдан тюшерге болушду. Ханух кьонакъла таба эки-юч атлам этди. Ол алагъа аз баш ийди да, от жагъагъа олтурларын тиледи. Кеси уа эки атны да элтип, арлакьда илчикге такьды. Ауузлукъларын чыгъарды да, олсагъатда чалып келген кырдыгындан алларына салып ашама кьойду.

Кимле болгъанлары белгисиз кьонакъланы таматалары жамычысын

тешип, бир жанына быргъап, отха жууук олтургъанында, жылкычы анга аралды да къалды; аны юсюнде чепкен угъай, кюмюш бла, дагъы башха багъалы затла бла накъышланган халаты бар эди. Аллаины Кърым ханла кийиучюдоле. Къапталны юсюнде жылтырагъанлары кёзню къаматхан жулдуз суратла, тегерек, ючкюл затла да кёп. Ала ариу сырылыпдыла - къарагъанны кёзюн къаматырча. Белинде кюмюш къамасы къонакъны, аны бек уста адам кеси къолу бла ишлегенин сормай биллиқди ким да.

Ол, гяз адамны нёгери кесини атыны къанжыгъасындан артмагъын, эки ауур жыя садакъны, сора тышларында кийиз къаплары бла бир узун затланы да алды да, келтирип, от жагъаны къатына акъыртын салды. Ханух ала не хапчукла болгъанларын билирге бек суюдо. Алай тасхасын билдирмеди, - олтургъан жеринде ары-бери тепчип къойду. Ол къайнай тургъан суугъа эки уууч тую къуйду, ызы бла къургъак отуланы тобугуу бла сындырып отха атды. Бир кесекден а къошда адырлары болгъан жерден эки гоппанны алды да, быкъыгъа тагъылып тургъан уллу къызыл гыбытны бучхагъын бошлап, гоппанланы айрандан толтурду. Гязгъа ушагъан къонакъ гоппанны жылкычыны къолундан алды да, айрандан эки-юч кере уртлады. Аны нёгери да тюз алай этди.

- Олтур, Тузар шуёхум. Энди биз ата-бабаларыбызны жерине келип тохтагъандан арасында кесинге менден алгъынча хурмет хазна излеме, - кел, былайгъа олтур, - деп къубулта турлук туююлме.

Ханух, сейир-тамашаболупкъарайдыкъонакълагъа. Олсагъатчыкъгъа дери ала ауузларындан жангыз бир сёз чыгъармагъандыла. Ол келгенле адыг тилни билмеген сунуп тургъанды. Омакъ кийинген эр киши къабарты тилде алай уста сёлешгенин кёргенинде уа, кесини тили тутулуп къалыргъа жетишди. Кертиди, къонакъны айтханларында менсиниюлук бек ангылашына эди, бир-бир сёзлери да былай зыбырыракъ - болсада ала барысы да жылкычыгъа жырча хычыуун эшитилдиле.

Кичи къонакъ, бир уллу ташны кётюрюп, аны от жагъагъа жууугъуракъ салды да, олтурду. Тамата уа, Ханухну аланы айтханларына сейирсинип тынгылагъанын да сезе, сёзюн андан ары бардырды:

- Тузар, сени къылычынг кёп жауларыбызны башларын кетергенди, садакъ окъларынг кёкюрек къангаларын тешгенди - ауузларындан къанларын келтиргенди... Айтып къояйым, мен сени жалчыма угъай, чынтты аскерчи тенгиме, кенгешчиме санайма.

Ол сёзлени эшитген Тузарны башы кёкге жетгенча болду.

Жылкычы къолуна къалакъ алды да отда къайнай тургъанг ашны булгъады. Тамата къонакъны айтханларына уа къулакъ салып, кёлоу бла тынгылайды. Жылкычы кёп зат сорлукъ эди къонакъладан, алай базынмайды. Кавказлы адет бла ушагъан да этмейди - къонакълагъа соруула берип турмакълыкъ. Келгенле да бу жерде биринчи тюбеген адамларындан кёп зат билирге сюедила. Алай тамата къонакъ ол затны этерик туююлдо - гяз даражасы бир тюк чабыргъа тенг болуп ушакъ этерин тийишли кёрмейди. Аны себепли кюрешеди ол жаз тил бла сёлешип. Омакъ кийинген эр киши, Тузар таба ышанлап къарады. Ол а таматасыны акъылына келгенни сормай ангылады.

- Бу жайлыкны кырдыгы бек татымлы болур. - деди ол башын жылкычы таба бура. - Былайлары атлагъа жаннет жериди, баям.

Ханух да акъны къарадан айырмагъан адам тойюлдо, - келгенле муну ушакъ нёгерге излегенлерин ангылады. Ол аз къарылгъан ауаз бла айтды:

- Мени бийим Шогенукъону кёп иги жайлыкълары бардыла. Жылкысы да алай... Алгъын бу жайлыкъгъа сыйынган окъуна этмеучо эди жылкысы. - Ханух, онг къолун хауада ойната кёргюзтдо къонакълагъа жайлыкны уллулугъун. Алгъаракълада Шогенукъо узакъ жортуулда болгъанында бир бийни адамлары чабыууллукъ этип, не байтал не тай къоймай уллу жылкы жыйыныбызны сюрюп кетгендиле. Бийибиз, бизни, жылкычыланы, терслигибиз болмагъанын да биле тургъанлай, букъубузну бардыргъанды. Кертиди, манга алай бек да къатылмагъанды, нёгерлерими уа ёмюрлеринде эшитмегенлерин эшитдирген эди. Алай бийни битеу жылкысы ючюн а менме жууаплы... Атым Ханухду. Иги сыйлаялмагъаным ючюн айып этмегиз... Бусагъатда айрандан бла той хантусдан сора азыгъым жокъду.

Гиязгъа ушагъан къонакъ, Ханухну артда айтхан сёзлерин эшитгенден сора, бир кесек сагъышлы болду.

- Ханух, керти эр киши аллай ууакъ затланы чотха алмазгъа керекди, - деди Тузар а. - Сени къонакъларынг жаулу, татыулу ашарыкълагъа жан атычуладан тойюлдоле. От жагъангы жылыуу неден да багъалыды бизге. Мени бийим, аны уллулугъу жюйюсхан Мысрокъо, къарыуу нартланы къарыуларына тенг бола келген адам, аш-суудан кесин назик къызла сакълангъанча сакълайды.

Мысрокъо Тузарны айтханларына артыкъ ыразы болмагъанын кёзюбашы бла билдирди. Алай анда огъурсуз хал а эсленмеди.

Олсагъатда Ханухда болгъан къууанчны уа чеги жокъ эди.

- Бусагъатха дери мен адыглыланы узакъ Египетден келген айтхылыкъ адамлары Мысрокъону жаланда кийген кийимлерине кёре хурмет этип тургъанма! - деди Ханух олтургъан жеринден секирип ёрге туруп. Ой, бизни Уллу жюйюсханыбыз! Сени кибик сыйлы адамгъа мен биринчи кере тюбейме...

- Сабыр бол, Ханух! - деп тамата къонакъ жылкычыны сёзюн бёлдо. - Былайда сен баш ургъан Мысрокъо бу жерледе жашагъан адыглыланы башчылары тойюлдо. Барыбыз да уллу Аллахны, Мухаммат файхамбарны ниетлерини тегерегине биригирге тийишлибиз.

Ханухну кёзлеринде, къалай эсе да бир элгеннген ышанла танылдыла. Тузар а, кёло кётюроле, кеси жылкычыдан онглу болгъанын халы бла ангылата, айтды:

- Ой иги жаш, сен Меккеге барып хаж къылып келген, сыйлы Къуранны окъуп тауусхан уллу адамны – Мысрокъону, айтханларына эс буруп тынгыла.

Тузарны ол сёзлери Ханухну жунчутдула.

- Кертиди, биз, къарангы адамла... Аллай намысха жеталмагъанбыз... Билеме, Аллах да, Мухаммат да, Исса да иги аллахладыла..., - деди Ханух.

- Эй-хей, бу не затла жаншайды?! - деди Мысрокъо, - не затла жаншайса?! Уллу Аллах жаланда бирди. Мухаммат а фыйгамбарды. Иссаны хапары уа башхаракъды. Кертиди, аны юсюнден да Къуранда бир затла жазылыпдыла. Болсада мен аланы эсимде хазна тутмайма. Гитчелигимден окъуна эсимде Къуранда айтылгъанланы угъай, душманларымы сур сыфатларын тутаргъа юйреннгенме. Къуранда айтылгъан сыйлы да, акъыллы да сёзле кёкде жулдуздан эсе кёпдюле. Сора мени къолларым Сыйлы китапны чапыракъларын аударургъа угъай, сюнго, къылыч тутаргъа юйреннгендиле.

- Тамата къонакъ айтыла келген сёзню башха жанына бургъанына къууанды Ханух.

- Мени бийим да алайды, - деди Ханух, - ол да аскер сауутлагъа юйренирге ёчдю. Аны бла кюрешгенлей туруп. Аны саууту-сабасы сакъланган жер былайдан узакъ туююлдю. Алайны Мысрокъогъа кёргозтмесем, бийим мени жанымы аллыкъды.

- Да ол а залимди да, - деди Мысрокъо. - Барырбыз, кёрюрбюз. Атларыбыз солугъандыла, алагъа суу ичир да, сора жолгъа атланайыкъ. Тюз ниетли, халал адамса Ханух... Биз сени къыйнаргъа сюймей эдик, алай асыры терлегенден къара-къасмакъ болуп тургъан атлагъа минип, бийни арбазына къалай кирликбиз? Кимледен эсе да къачып келгенча. Жуундур атланы. Алайсыз жарарыкъ туююлдю.

Бир кесекден ёзен туман да седиреди. Кёкде боз булутла да бир бирлери бла ёшюн уруш эте кетдиле да, къайры эсе да жокъ болдула. Мысрокъо бла Тузар Кавказны бийик тауларын биринчи кере кёрдюле. Бийик тауланы, къаяланы къарлы къаты жютю башларына, сыйдам кюн таякълары жылтыратхан къара къабыргъаларына къарап тоймай эдиле къонакъла. Бата баргъан кюнню таякълары уа бир бирге шынжырла бла тизилгенча ёхтем сюелген тауланы башларын алтын бетге ушатдыла. Къаралдымгъа тартхан тау къабыргъалары уа бир кесекден кёксюлге тартханча болдула. Минги тау а, къыйын сермешледен олсагъатда хорлам бла къутулгъан аскер башчыча, ёхтем, кёкге къол узата, тюз да алайчыкъда сюелгенча кёрюндю. Ол, къалын тумандан ишленген жамычысын тешип, не огъурсуз душмандан да буюгъур акъылдан кенге болгъан тау, эки аскерчиге - Ханухну къонакъларына, ариулугъун, ёхтемлигин да кёргозтдю.

Мысрокъо, деменгили таугъа кёз къакъмай къарай эди, эринлери азмаз къымылдай кеси кеси бла сёлеше эди:

- Минги тау, сени къалай деменгили болгъанынги мен да кёрдюм энди уа... Сени юсюнгден Египетде жашагъан адыг халкълада кёп тюрлю таурух жорюйдю. Не уа къаллай сейирлик таула, къаяла, гелеулю жайлыкъла, къалын агъачла, таза суула бардыла мында! Акъылымда болгъаны Аллахха туурады, мында хар зат да тюз былай аламатды деб а турмай эдим.

Тузар, таматасындан артхаракъда сюеледи. Ол тегерекге жут къарай кетди да, солууун теренден алды...

Ханух атланы жолгъа хазырлады да, къонакъланы хапчукларын Тузарны атына жюкледи.

Тузар таматасына жамычысын сыртына кяпларгъа болушду. Аны уа аягъы юзенгиге тийгени бла атны сыртына кьоннганы тенг болду.

- Сен уллу махтаугъа да тийишлисе, - деди Мысрокьо жылкычыгъа.

- Аллах айтса, санга ыспас этерге энтта да онг табарма мен.

- Не ючюннге тамата? - деди Ханух сейирсиннген халда.

- Жаланда сени атынг Ханух болгъаны ючюн окъуна, - деп тамата аз ышарды да, аякълары бла атыны быгъынларына къатыла, жолгъа атланды. Тузар да аны ызындан тебиреди.

Элни бий тукъумла жашагъан жери. Бир бийик дуппурдан энишгерек тигелеген жерде онбеш чакълы юй. Тёбениракъда уа, Терк черегине саркъгъан суучукъну жагъасында, башха эллилени гытылары сюеледиле. Аланы кёбюсюню кябыргъалары чалыдан эшилгендиле. Тышлары, ичлери да балчыкъ бла сюртюлюпдюле. Ожакъларыны чорбатдан ёрге кётюрюлген жерлери да кысыр эшилген чалыдандыла. Юйлени башлары уа салам бла жабылыпдыла. Тюзюн айтханда, ол заманда бийлени жашау журтлары бирси эллилени юйлеринден алай уллу энчиликлери жокъ эди. Бийле да башхала хайырланнган затла бла ишлегендиле юйлерин. Алай аланы журтлары бирси эллилени журтларындан эсе эки-юч кереге уллула эдиле, - кябыргъалары кялын, чорбатлары кючлю. Башлары да Тамбукан кёлню жагъасындан келтирилген узун ариу кямыш бла жабылып. Ожакъла хар юйде, экишер, ючюшер. Кьонакъ отоуну отжагъасын ташдан ишлеген да адет эди алада.

Бийлеге кьуллукъ этген адамла уа - аскерчиле, кьулла, кярауашла аладан арлакъда, тёшлеге жууукъда жашайдыла. Аладан да арлакъда уа халжарла, ат орунла. Мирзеу, башха аш-азыкъ сакъланнган жерле да алайда.

Мысрокьо бла Тузар, атла малтап, сокъмакъ этген тар жолчукъ бла бийни арбазына жууукъ келип тохтадыла. Тёгерек ариу эшилген чалы бла бегитилипди. Алайда бир кяаум мазаллы жаш атланы жерлеп кюрешедиле. Бий а садагъын кьолуна алып, ары да, бери да айландырып, кяарайды. Ол кезиуде Мысрокьо арбазгъа арсарсыз кирди да, эсин, акъылын да бий таба бура тюшдю атдан. Бий, садагъын арлакъда уллу къалакъ ташны юсюне салды да, келгенни ким болгъанын билирге ашыкъды. Алгъа арбазына оруусуз-соруусуз кирген адамгъа сейирсинип, сур кярады. Бир кесекден а аны бетинде огъурлулукъну ышанлары эсендиле.

- Ой, Бийберд! - деп кыгчырды бий, атланы жерлеп кюрешген ёзден жашладан бирлерини атларын айтып (баям, ол кьуллугъу бла бирсиледен онглуракъ болур эди). - Манга кьонакъла келгендиле.

- Иги борбайлы жаш, ёсюмлю, баям, Тузарны ёсюмюне жете болур эди, терк окъуна алайгъа жетди да, Мысрокьону атыны жүгенинден тутуп, арлакъгъа элтип, такъды. Башха жаш а арбазгъа олсагъатчыкъда кирген Тузарны атыны кяйгъысын кёрдю.

Бий жангыз къарагъанлай окъуна ангылады тамата къонакыны даражасы неге жетгенин.

- Бери сау-саламат жыйышханыгызгъа къууандым, хурметли жолоучула, - деди бий. - Сау келигиз, таланган! Киригиз, Жамбот Шогенуко бийни юйюне. Тейри, антым, сизни намысыгызгъа отда толукъазан къайнарыгъына ишексиз болугъуз. - Ол юйде, арбазда жумуш эте айланган адамларыны барысы да эшитирча кычырды:

- Къонакларымы юйге чакырыгыз! Атларыны ашларына-сууларына къарагыз! Бизни атларыбызны да иерлерин алыгыз. Бюгюн уугъа барыу кълды. Бийберд! Къайры думп болду бу? Да алай айтханлыгъыма, Бийберд кеси биледи не этерин, кълалырын.

...Эмен кълангаладан ишленген бийик, сейирлик омакъ оюлары да болгъан эшикни эки жанындагъы терезчикледен юйге жарыкъ артыкъ бек урмай эсе да, отоуну ичи бек кълангы туююлдо. Къонакыла бийни байлыгъына сукъланмадыла эселе да отоуда болгъан тизгинлиликге бюсюрегенлерин бир-бирге кълери-башлары бла билдире эдиле. Отоуну тюрюнде ариу кълтюртме барды. Аны юсюнде уа бир да болмагъанча омакъ кийиз. Бичилген кийиз - дейдиле таулула аллайгъа. Кълтюртмени кълтындагъы кълбыргъагъа тагългъан куююзча ариу затны уа кълнакыла ары дери бир да кълмегендиле. Аны юсюнде уа къллыч, кълма, эки уллу кийик муююз тагъллыпдыла. Отоуну эшикден кирген муююшюнде эмен кълангаладан ишленген узун шинтик, уллу стол. Алайда ючаякъ шинтикчикле да бардыла. Юйню тюз ортасында эки чынар чыпын да. Ала залим базыкыладыла. Юйню ауурлугъу ол эки чыпынны юсюнде болгъанлары даулашызды. Ишленгенлерине да киши чурум табарыкъ туююлдо - ариудула, тутхулдула, бълемдиле. Алагъа чойле да урулудула - адамла кийимлерин тагъларча. Эшикден киргенлей, сол жанындагъы кълбыргъаны тюз ортасында - уллу от жагъа ишленипди. Бийни бу отоуну туююне уа ариу кълмишден эшилген жеген жайылыпды.

Мырокъо, кълню кълген адам, алгъа хар затха сейирсинип кълрады эсе да, Шогенуко бийни отоуну кълангылыгъына, жашаудан артыкъ уллу ангылауу болмагъанына жарсыды. Алай, отоуну кирсизлигине уа чурум тапмады. Бий жашаууна кълю бла ыразы болгъланын кълнакылагъа кеси халы бла ангълатды.

«Бу, аты айтылгълан бийде, жашау былай эсе, башхалада уа бютюн да осалды, - деди Мырокъо кеси акълылында. - Баям, быланы уугъа барып, андан этген муратлары толуп кълайтыуну сагълышындан башха кълйгъллары болмаз...».

Жамбот, тамата кълнакыгъа жамычысын тешерге болушду да, аны кълпталыны омакылыгълын кълргенлей, асыры жунчугъландан жамычыны къллундан жерге туюшюрюрге аздан кълалды. «Бу тюркю болур, - деди бий кеси акълылында. - Угълай, бет сыфаты уа бизден адамгъа ушайды; кълсю- кълшы. Тюркюледе бла татарлылада быллай къллери, кълшлары болгълан адамгъа туюбегенме...».

Мырокъо уллу къллычын белбауу кълтыш кеси тешди да, огъларгыл муююшде бирси хапчукларыны юсюне салды.

Юйню иеси тамата кьонакьны от жагъагъа жууукъ салынып тургъан шинтикге олтуртду, кеси да аны къатына чёкдю. Олсагъатчыкъда Бийберд эшикден кирди да, алайда ёрге сюелип тургъан Тузарны къатында тохтады.

- Сиз да олтуругъуз, - деди Мысрокъо алагъа.

- Тюз айтады, олтуругъуз, - деди Жамбот,

Бийберд бла Тузар башларын энишге ийдиле да, алагъа ыразылыкъларын билдирдиле. Сора узун шинтикни эшик артына жууугъуракъ кыйырына олтуртду.

- Хурметли бий! - деп Мысрокъо хапарын теренден башлады, - ма Тузар, узакъ Египетден санга кьонакъгъа келген жаш, аты айтылгъан Селима султаннга тюз боюнлу кьуллукъ этгенли бёлек жыл болады. Мени атым а Мысрокъоду, - анамдан туугъан заманымда берилген атымды. Атамы атасыны атын атагъандыла манга. Туманбий деп болгъандыла кесине да, байлыгъына, ханлыгъына энчи магъана бере. Алгъын бизни ата-бабаларыбыз - тау бийле, бу жерледе бир-бирлерине кьонакъгъа жюрюп болгъандыла.

- Кесими жарлы юйюмде сизге уллу хурмет этгеними билдиреми жуйюсхан, - деди Жамбот бир кесек жунчугъан ауаз бла. - Туманбийни тахтасын ёрге турмазлыкъ этгендиле деген хапар Къабартыда эрттеден жюрюйдю. Кертимиди ол?

- Кертиди! - деп Мысрокъо терк жууап берди. - Селима султан аны уллу азап чекдирип ёлтюргенди. Мени хурметли аппама уллу Аллах андан эки жыл алгъа ол Къаншао аль-Гурины аскерине къажуа уруш этген заманында намысы бла ёлюрге буюрмагъан эди. Аллахха минг кере шукур, атам ол ыспассызлыкъны кёргюнчю ёлюп дуниядан кетгени. Алыкъа юйюрлю болмагъанма. Урушдан сора Каирде - къатын алып акъылгъа кирген эдим. Алай манга Египетде аллай онг болмады - анда жаныма кьоркъуулу эди. Ёлюмден къачып кьутулдум да, ата-бабаларымы ата журтларына жол салдым.

«Баям, Туманбий туудугъуна ол кыйынлыкъдан кьутулургъа диннге, уллу Аллахха кёлю бла кьуллукъ этгени болушхан болурла, - деди Жамбот кеси акъылында кьонагъына олсагъатда бир тюрюл соруу берирге базынмай. - Сархы бла кьапталы да болушхан болурла. Аланы кёрген муну жолуна чырмау боллукъ туююл эди».

- Аллахха минг кере шукур, кийимлерим да болушхандыла, - сархым бла кьапталым, аман адамланы тузакъларындан кьутулургъа, - деди Мысрокъо олсагъатда Жамбот бийни акъылына келгенин ангылагъанча. - Алай аман жанынг ючюн кесингики болмагъан кийимни киймеклиг а бедишди демегиз. Чынтты аскерчи олсагъатда ёлюп кетерик болса да, киши кийимин кийип чыгъарыкъ туююлду тышына. Хурметли бий, бу кийимлени манга Меккагъа хаж кылыргъа баргъанымда саугъагъа бергендиле. Хурметли бий, мында уа - Къабартыда, юсюме чепкен, башыма аскерчи бёрк кийгеними кёбюракъ кёрлюксе.

Алай, мени акъылыма кёре, тюрклю эфендини аскерчи этгенден тынч туююлду адыглы аскерчини эфенди этмеклик.

Шогенуко таза да кёлю бла кюлю.

- Сени уллулугъунг, айтхан сёзюнг кийген кийиминге, чексиз уллу намысынга да бек тап келишедиле, - деди Жамбот. - Бизде сени хурметинг бек баш бийни хурмети бла тенг жюрюрге керекди.

- Бусагъатда мен жаланда сени кьонагъынга, - деди Мысрокьо. - Башха намысны-сыйны юсюнден а алыкъа бир зат да айталлыкъ туюлме. Анда жомакъладача ишленнген сейирлик кьалалада - кёп кьатлы юйледе жашагъанма...

...Олсагъатда омакълыгъы, ариулугъу да кёз кьаматхан бир жаш тиширыу кирди отоугъа. Аны кёргенлей Мысрокьо секирип ёрге турду. Алтын суу ичирилген таза кюмюшден омакъ накъышла салынып ишленнген камары тиширыуну белин бютюн да иничге кёргюзтеди. Башында уа керти да асыл жаныуарны терисинден ишленнген, тегерегине тюрлю-тюрлю инжи бюртюкчюкле тигилген акъ бёркчюгю барды. Иги да жетген кьара гёгенча кьара кёзлери, андан да кьара кьашлары. Ол кьонакълагъа сабыр да, ышанлап да кьарады. Сора кьызгьылдымгъа тартхан добар эринлери аз-маз ышардыла. Тиширыуну кьолунда уллу багъыр табакъ, аны юсюнде кьошун, юч-тёрт да агъач аякъ.

- Бу, мени отжагъамы жылыууду, - деди Шогенуко кьонакъланы тиширыу бла шагъырей эте.

- Бююннюгю кюн, - деди бийче башын энишге аз ийип, - жолоучулагъа кьууанчлы кюн болсун. Ызы бла ол табагъын стол юсюне салды да, кьолундагъы сыйлы ичгиден аякълагъа кьуйду.

- Сени кибик бийче алгъыш этгенден арысында бизни бююннюгю кюнбюз кьууанчлы боллукъду, сёзсюз, - деди Мысрокьо тиширыу узатхан аякъланы кьолуна ала.

- Бизни сыйлы кьонагъыбызны кёлюне жетер ючюн бийче кьолундан келгенни аямаз, Аллах айтса, - деди Жамбот бий.

Ол сёзлени эшитген бийчени бетине нюр чапды, ариу ышарды, ызы бла башын энишге ийди да кьонакълагъа уллу хурмет этгенин ангьалата чыкъды отоудан.

Бир кесекчикден а эки борбайлы жаш уллу кьазанны кётюрюп кирдиле да, аны от жагъада базыкъ шынжыргъа такъдыла. Ичине иги кесек суу кьуйдула. Сора ариу тап, - жилик-жилик этилип тууралгъан сау кьой этни кьазаннга салдыла. Алайда жашладан бири эшикден кирген жерге барды да сын кьатып сюелди; экинчи жаш отну ышырып, мыдыхын бери тартып, эки бёкем шишге сугъулуп тургъан сау кьой кьабыргъаны шишлик этип тебиреди. Арлакълагъа - кьазанны тюбю табагъа, юч-тёрт отун жаркъла да атханды.

- Тейри, бу ичкигиз а борбайдан аллыкълды, - деди Мысрокьо махсымадан бир-эки кере да тартып, мыйыкъларын сылай. - Бу неме... суудан этилген болур?

- Угъай, бу жюзюм суудан этилмегенди, - деди Жамбот. - Ислам динни кьуулары чагъыр ичмеучюлерин билебиз. Сен ичген зат тарыдан этилгенди. Сора бал да кьошулгъанды. Бу...

- А-а, - эсима тюшдю, - деп Мысрокьо Жамботну сёзюн бёлдю. - Бу

махсымады. Муну юсюнден кьартладан эшите-эшите тургъанма. Алай Египетде биз быллай затны бир кере да ичмегенбиз. Шербет суудан ёнгез затны аузубузгъа салмайбыз анда.

Бийберг турду да, агъач аякълагъа жангъидан махсыма къуйду, сора барып жерине олтурду.

- Тейри, къарайма да мен артыкъ ышангъылы бусурман болмам, - деп кюлдю Мысрокъо. - Сени бийченг берген аякъны къолума ала, аны ичиндегин, чагъыр окъуна болса да, ичип тауусмай артха къайтарлыкъ туююл эдим. Дагъыда бир зат: ислам дини жюрюген къыраллада тиширыулары бетлерин жабып айланган адетлерин арталлы да жаратмайма. Ислам динни, башха динлени да кёрюп болмагъаным ючюн да Аллах манга игилик этмезлик сунама. Мен билгенликден, «шоген» къабарты тилде христиан динни жюрютген адамды. Алаймыды?

- Алайды, - деди Жамбот ол ушакъны башланганына артыкъ ыразы болмай. - Баям, мени ата-бабаларымдан къайсы эсе да грекли мисирледен (адамланы христиан диннге къайтарыгъа кюрешген окъуулу адам) дерс алгъан болур эди. Аны ючюн туююл эсе, бизни тукъумну адамлары Исса фыйгъамбаргъа бегирек жакъ басадыла. Башхала уа аны хазна жаратмайдыла...

Эшикден кирген жерде сюелген жаш тиширыула тышындан узатхан ашарыкъланы: табакълада ариу тууралгъан сап-сары бышлакъны, отда бишген къалачланы, гитче къошун аякъла бла сютбашны, балны, таза жууулгъан къалияр чопалланы..., дагъыда башха затланы Бийберг таматаланы столларына тап-тап салды. Ол кезиуге аны нёгери сау къабыргъадан этген шишлигин, жауу да хант къангагъа тама, ариу ийис кёкге бара, келтирип, столда жерин тапдырды.

...Мысрокъо ашха хазна батмады, хар затладан бирер къабып чекленди. Алай, сууукъ суу келтирилелерин тиледи да, андан ууакъ-ууакъ урглады.

- Андан эсе махсыма ичсенг иги туююлмюдю? - деди Жамбот. - Сууукъ суу аурутур.

- Сен тюзсе. Алай Африканы ёзенлеринде суудан багъалы зат жокъду. Мен быллай татыулу суу ёмюрюмде да ичмегенме. Ичип тургъанлыкъгъа къанмайма.

- Уллу Аллах, ислам динни жаратылгъан жеринде жашауну аллай бир такъыр нек этгенин бир да ангъламайма?! - деди Жамбот. - Аны юсюнден, сен билип, Къуранда не айтылады?

- Аллахдан букъдурмагъаным сенден букъдурмам, сыйлы бий, араб тилде терен билим алырча онгум болмагъанды. Тюзю уа - аскерчиге неге керекди аллай билим? Эфендиле жетишимлидиле; бир да айыбынг мени болсун, ала динни юсюнден айтыр керекли къоя эселе.

- Да мен да аскерчиле кийиучю кубени жюрютюрюкме энди, - деп Жамбот аямай кюлдю. - Башха туююлдю, алгъаракъда мени жылкъымы сюрдюрген бийни аскерчилерини кубелери окъуна болсун.

- Эшитгенме жылкъынгы сюргенлерин, - деди Мысрокъо. - Аны хатарын жылкъычынг айтханды бизге. Ханухну от жагъасында жылынып,

азыгъын ашап келебиз эрттенли. Анга бир игилик этмей амалым жокъду, сени эркинлигинг бла. Кёп жерледе айландыкь бёрю азабын чеге, хауле итле кибик. Эсде болмагъанлай тюбеп къалдыкь Уллу Къабартыны иги адамына - Ханухха.

- Мени жылкычымы аты бёрю деген магъананы тутады.

- Сен «нух» деген сёз перс тилден алыннганын унутхан этесе, - деди Мысрокъо. - «Сабыр» демекликди ол. Бёрюге уа къабарты тилде «ха» дейдиле. Тюзмеми?

- Бек оюнчу адам болурса сен, - деди Жамбот бу жол да кёзлеринден жилимукълары чыкыгъынчы кюле. Кел, сени оюмлу сёзюнг ючюн махсымадан энтта да бирер тартайыкь.

- Угъай, андан эсе суу ичйим мен, хурметли бий. - Сени махсыманг бла демлеширге базынмайма. Андан кесин руменли кюбе (аскерчини сюнгоден сакълагъан кийим) окъуна сакълаяллыкь туююлдою.

- Мен руменли кюбени бир кере да кёрмегенме, - деди Жамбот, нек эсе да теренден ахтына.

- Аны уа бусагъат, - деп Мысрокъо ёрге кётюрюлдою да белбауун, ызы бла халатын тешиди да кёкюрегин саулай жапхан кюбени кёргюзтдою.

Шогенукъо, кесине кючден бла бутдан сабырлыкь алды, Бийберт а алгъа чачыкьды да, ызы бла эки-юч кере да бир кылыкьсыз жётел этди. Мысрокъону саулай кёкюреги кюбеде болуучу сыйлы да, тутхучлу да затла бла сырланып къалгъан сунар эдинг, - болгъан къарагъанны кёзюн къаматырча жылтырауукь. Кюбени Мысрокъону жагъасына жууугъуракь жери уа алтын бла сырланган сунду Жамбот, - алай бош угъай, чий алтын бла. Кюбени сол жаны - Мысрокъону жюрегини юсюн жапхан жери да алтын бла тышланып. Алай туююл эсе да, Жамбот алай сунду. Андан ёргерагъында уа араб жазыула, - ала не хапар айтханлары Жамботха белгисизди.

Жамбот Мысрокъону кюбесине онг кьолу бла акъыртынчыкь тийди кьоркъа-кьоркъа. Ол сыйдам эди, алай бек сууукь. Аны юсюнде бий кесини бармакларыны ауаналарын кёрдю.

- Жаным, ант этдир, бу бек багъалы зат болур?

- Тюзсе Жамбот бий, бу бек багъалы затды, - деди Мысрокъо. - Былайда бу жазыуу уа кесинден да багъалыды.

- Не жазыуду ол?

- Душманны огъундан сакъланыргъа болушады дейдиле. Кертиди, тюзюн кесим да билмейме. Кюбени Руминни Милан шахарында жашагъан устала ишлегенлерин билеме. Алай толу хапар айтыргъа уа базынмайма, - сёлешип башласам жаншакь сунарыкъса. Болсада сени ичгинг, хурметли бий, не сабыр адамны да айтмазын айтдырлыкьды.

- Ой багъалы кьонагъым! Аскер башчылары да башчысы! Бу затдан алты кьошунга сыйыннганны ичсенг да, сен айтыр сёзюнгден шашарыкъса деялмайма. Жамбот олсагъатда алай хычыуун кюлдою, ким да къарап сукъланырча. Мысрокъо да анга кьошулду.

- Болсун, - деди ахырында Мысрокъо, - мен ол хапарны ахырына дери айтырма санга.

МАХМУД КЪАШГЪАРИНИ «ДИВАНИ ЛУГЪАТИТ ТЮРК» ДЕГЕН КИТАБЫНДАГЪЫ НАРТ СЁЗЛЕДЕН

Махмут Къашгъарини «Дивани лугъатит тюрк» деген китабындан алып, бир къауум нарт сёз бла окъуучу къауумну шагъырей этерге сюебиз. Бу китапха «Тюрк тиллени сёзлюгю» деп да айтадыла. (Нарт сёзлени эрттедеги тюрк тилден ЖУЛАБЛАНЫ Узейир кёчюргенди).

Сыналмагъан сокъураныр,
Сакъланмагъан ёкюнюр.

Кенгешген акъыл озар,
Кенгешсиз акъыл къозур.

Азыкълы арымаз.

Ач не ашамаз,
Токъ не демез?!

Юйюкген юйюнде жаталмаз.

Жютю сюнгю батсын,
Къызыл къан акъсын!

Тил тюйгенни тиш тешалмайды.

Бугъа боллукъ бузоу гитчеликден белгилиди.

Ариулугъуна къарама,
Адебине къара.

Бирен-бирен минг болур,
Тама-тама кёл болур.

Сууун къазгъаннга сют бер.

Ата баласы атасына ушап тууар.

Ажаллы чычхан киштикни сыртын къашыр
Бугъаны аягъы болгъандан эсе,
Бузоуну башы бол.

Эр киши эр болур.

Къырда жаз тауукъ излеп,
Юйде жюжегинги унутма.

Къанатлы тузакъгъа жутлугъундан тюшеди.

Харамлыкъ эшик бла кирсе,
Тюзлюк ожакъ бла чыгъар.

Кюннге къарагъанны кёзю къамар.

Алыучу – аслан,
Бериучю – чычхан.

Къаз учуп кетсе,
Кёлге бапуш юйорсюнюр.

Тирменде туугъан чычхан,
Кёк кюкюресе да къоркъмаз.

Саудюгер алтын сатса,
Жол юсюне окъуна жаяр.

Сабийни жумушу иш болмаз,
Эчки мюйюзден сап болмаз.

Къанны къан бла жуугъанлыкъгъа кетмейди!

Кюнюнг къара болмаса,
Къара суугъа кирме.

Бары – багъыр, жогъу – алтын.

Балыкъ сууда, кёзю къырда.

Юйде ёсген бузоу ёгюз болмаз.

Эркеч эти дарман болур,
Эчки эти жел болур.

Къыркъ жылдан бай бла жарлы тенг болурла

Кёп сёзню ангылап болмаз,

Къаты таш ургу болмаз.
Жаяуну аты – чарыкъ, къарыуу – азыкь.

Тюзде бёрю улуса,
Юйде итни жаны ауруп.

Кёзден тас болгъан,
Кёлюнден таша болур.

Батыр – жауда,
Базынгылы – дауда.

Безирегенден ырысхы безер.

Насыпны белгиси – билим.

Кенг тон жыртылмаз,
Келишимли иш бузулмаз.

Тюлкую тешигине къарап улуса, кичиу болур.

Жигерни ауузу май болур,
Ишлей кетсе, бай болур.

Себилмесе, ёсmez,
Тилемесе берmez.

Арпасыз ат кезден аумаз.
Ауса да узакъгъа баралмаз.

«От, от» дегенликге аууз кюймез.

Къуру къашыкъ ауузгъа бармаз,
Магъанасыз сёз къулакъгъа кирmez.

Аууз ашаса, кёз уялыр.

Танымагъан адамдан
Шагъырей шайтан игиди.

Жаз башында тирилген къыш тынчайыр.

ЭСДЕ ТУТАР ЮЧЮН

Нартияны (Долинск) курорт тийресинде орналган санаторийле 1942 жыл госпитальла боладыла да, Уллу Ата Журт урушну фронтларындан бери биринчи жаралыла тюшюп башлайдыла. Аскерчилени жараларына багып, аланы кёбюсюн жашаугъа къайтаралсала да, жарсыугъа, бир къауум ауур жаралы дуниядан кетди.

Б.Э. Калмыков атлы санаторийни 13-чю корпусуну аллында дуппурчукъда къарындаш къабыр барды. Анда алты адам асыралыпды. Къара мермер ташны юсюнде жазылган атла быладыла: тамата политрук Ворона М.С., лейтенант Севостьянов К.С., политрукну орунбасары Лемеш А.П., кызыл аскерчиле - Гавриш В.М., Рихатов Чопар, Чулнов И.М.

1943 жыл Къабарты-Малкъардан немис ууучлачуланы кыстагъандан сора къарындаш къабырда солдатны эсгертмесин саладыла. Ол байракъны эниш тутуп турады. Аны бла бирге алайда гитче нарат терекчикле да орнатхан эдиле. Эсгертмеге чайыр салыннган жаяу жолчукъ элтеди, тегереги уа – гюл тахта.

Бир онбеш жыл мындан алгъа Сараккуланы Хусейни санаторийге ишлерге алган эдиле. Иш усталыгы сантехникди, алай аны кюлу жарашмагъан иш жокъду да, ол кысха заманны ичинде санаторийде бек

керекли адам болады. Хусей, ол аны борчу болмаса да, биринчи кюнлеринден окъуна эсгертмеге къарап, аны тозурамай, ариу тутуп башлайды.

- Бизни тукъумдан Уллу Ата Журт урушда аз адам ёлмегенди. Аланы къабырлары къайда болгъанларын мен билмейме, алай аланы къабырларына да былай къарай болурла деген акъылым а барды, - дейди Хусей.

Хусей анча жыл эсгертмеге, аны тегерегине къарагъанлай, жаз сайын боягъанлай, жангыртханлай турады.

Эсгертмеге 70 жыл болады, къарасанг а бюгюн салыннган сунаrsa.

Геннадий КОММОДОВ

ОСМАНЛАНЫ Хыйса

БЁРЮЛЕГЕ КЪОБУЗ СОГЪУУ

Бир жол, жашлары аскерден келген къоншуларымда, къурманлыкъда болама. Кесигиз билгенден къоншугъа хар заманда да сыйлы жер жетеди. Мен отоугъа киргенде, шапа элтип стол таматаны онг жанына олтуртады. Менден сора да къауум адам келип стол артына чёгедиле. Олтуруп бираз тынчайгъандан сора тамата алгъыш айтып, къурманлыкъны башлайды.

Ол инсан борчун тийишли тамамлап къайтхан жашха андан ары мамыр жашауда кеси хунерин табып, хар заманда да, атын иги бла айтдыргъан, махтаулулагъа тийшли болурун тежеди. Жашны тапхан атагъа, анагъа, элни жамауатына, къыралыбызгъа да, уллу Аллахдан тынчлыкъ, ырахатлыкъ тиледи.

Сора стол артындагъылагъа дагъыда бир кере къарап, алгъыш аякъны тауусду. Андан сора къалгъанла да ичдиле да жерлерине олтурдула. Ала бираз ауузланнгандан сора, тамата олтургъанлагъа кезиу-кезиу сёз берди. Ары келгенле, инсан борчун толтуруп келген жашха кёп ахшылыкъла тиледиле, ала да аскерде болгъан заманларын эсгердиле.

Арбазда уа ариу макъамла согъуладыла. Жашла, къызла бир бирлерин алышып, асланбийге, тюз тепсеуге, абизехге барадыла. Къызла къанкъазлача кёлде жюзюлгенча сюзюледиле. Жашла уа хайнухча буруладыла. аякъ бурунларында шиш турадыла. Алаамат ариудула таулу тепсеулери.

Бирле тепсей, башхала къарс ура, лахор эте тургъанлай, чал баш чачлы, жыл саны келген, узун бойлу биреу кирди отоугъа. Босагъадан ётгенлей салам берди. Алай къолун узатмады. Къолларын артха тутуп, башын ёргеракъ кёпюрюп, бизге бираз къарады. Сора шапа аны мени къатыма олтуртду.

Ол бизни жаныбыздан адам туююл эди. Ёхтем сюелгенине къарай, мен аны бир бек бай саудиогерчи не да бир уллу къуллукъчу сундум. Стол артында лахор эте тургъанла да хапарларын тохтатхандыла. Кезиу-кезиу анга бир бирлерине соруулу къарайдыла.

Олтургъан заманда да, ол адам къолларын артха жиберип олтурду. Кертиси бла да бу уа керексиз ёхтем кёреме, деп келди эсима. Алай бетине къарагъанымда огъурлулукъ нюр кёрдюм, ала бла бирге дагъыда мудахлыкъ да кёрдюм. Быллай адам кесини багъасын биледи, дедим кеси кесиме.

Шапа жангы адамны аллына жангы аш келтирди. Ол санда, алаамат таулу ашарыкъладан бири хумужу хичинле. Аны атын эшитсенг окъуна аууз сууларынг келедиле. Отун печьде биширилген, жангы бишлакъдан хичинле, сары жаулары да саркъа. Андан бир къапсанг окъуна татыуу

эсингден кетмейди.

Хычинсиз таулу той, кьурманлыкь болмайды. Тойгъа келип хычин ашамай кетсенг а, сора сен тойда болмагъанса.

Аллына хумужу хычинле салынганда, жангы кьоншум, ашыкьмай, эки кьолун алгъа узатып, эки кьолу бла да кьысып, табакьдан бир хычин туурам алды. Ол заманда эследик аны онг кьолунда баш бармагъындан кьалгъанланы жиклери болмагъанлары.

Аны кьргенде биз аралып кьалдыкь. Аны юсюнден аман сагъыш этгениме кеси кесимден да уялдым. Чалбаш киши туурамын ашап бошап, барыбызгъа да кьарады. Бирсиле да алаймы болур эдиле, ким биледи, мен а бир жанына бурулайым дедим да, болсада алай эталмай, ол адамдан кьзлерими алалмай кьалдым.

Барыбыз да анга соруулу кьарагъаныбызны ангылап, ол терен солуду, сора терезе таба кьарап бираз турду. Сора анда бир затны кьргенча, неда анда биреуленден эркинлик алгъанча, мен кьргенни бир инсан сынамамын дегенча, хапарын айтды.

- Кьеп жыл мындан алда, деп башлады ол сьзюн,- гитчелигимден окьуна жыл кьобузчу болургъа итинеме. Кьоншубузда кьыл кьбузчу эр киши жашай эди да, анда – эл тауушдан кенгде, дуппур башына чыгып, кьыл кьобузун согъуучу эди. Мен аны артына бугъуп кьарай эдим. Ол кьобузун тынч согъуп башлай эди, жылыу аязчыкь чачынгы тынч сылагъанча. Бираздан теркден-терк согъуп тебирер эди, жаш аязчыкь бораннга бурулгъанча, уллу боз булутланы аллында кьуууп, неда кьыртчыгъа кьгюрчюнню кьуугъанча. Бирде уа аны кьобузундан аллай макъам чыгъар эди, аллай ариу макъам, жюрегинги теренине жетген. Аны бла бирге учуп кетеригинг келе эди.

Анга кьарай, мен да аныча кьыл кьобузчу болургъа сьюдюм. Мени макъамларым да жел бла бирге учуп кетерча. Аланы эшитгенле мени жангы макъамларымы адыргылы сакъларча. Сора школну бошагъандан сора, музыка училищеге окьургъа барыргъа таукел болдум. Ол мени ахшы умутум эди. Энди мен жаланда аны сагъышын этеме. Мен онунчу классха этгенимде, бизни элге жангы юйюк кьечеди. Кьызлары Зайнаф бизни классха келеди. Къара бурма чачлы, жаякъларында ай бла кюн кюле тургъанча сьюдюмлю, нюрлю жан. Къарылгъач къанатларыча – къап къара къашлары. Школ арбазда ньгерлери бла кюлюп башласа – ёзенлеге чабып баргъан тау суучукьгъа ушаш зынгырдауукь тауушчугъу.

Аны кьргенден башлап, жангы дуниягъа киргенча болдум. Энди школ арбазда ёсген гюллени ариулукъларын эслейме, терек чапыракъланы шыбырдагъанларына тынгылайма. Аллай бир ётюп тургъанма мен аланы къатлары бла, бир заманда эс бурмагъанма. Энди уа гюлле манга кьарайдыла, бизни Зайнафха саугъа эт дегенча.

Алгъын, окьуууму бошагъынчы, кьызлагъа эс бурама деп турмай эдим. Зайнаф бизге келгенли бери уа, аны къачан кьереме деген сагъышдама. Къатына баралмайма, уялып, сьлешалмайма. Кенден кьарайма. Ол а къарамымы ангылап, мени таба бурулса, алайдан бир жанына кетерге ашыгъады.

Ким биледи, къаллай бир барлыкъ эди алай. Къачан барып сёлеша-лыр эдим аны бла. Бир кере дерследен сора, кеси келди къатыма: «Бизни орамда огъурсуз ит ычхыннганды да, юйге барыргъа андан къоркъама, мени ашырсанг эди» дейди. Аны эшитгенде мен бираз абызырагъан да этдим. Аузумдан сёз чыгъаралмай турдум. Сора бираз эс жыйып, шыбырдагъан халда, охо, дедим. Ит угъай, айыу чыкъса окъуна аллынга Зайнаф бла къайры да барлыкъма.

Жолгъа тебиредик. Орамны адамлары, хунала артларына бугъуп, бизге къарап тургъан сунама. Юйге дери аузумдан сёз чыгъармай бардым. Алай айырыла туруп, къайдан чыкъгъан эсе да батырлыкъ, кел, шуёхла болайыкъ деп, терк окъуна кетип къалдым. Кёз къыйырым бла уа кёрюп турдум, аны ызымдан къарагъанын.

Андан сора къыз бла иги шагъырей болама. Аз-аздан бир бирни излеп тебирейбиз. Окъуу кезиуде биргебиз. Ингирде уа юйюне ашырама. Ол кёрюнмей къалмады. Биргеме окъугъан жашла манга сукълана эдиле. Ала не, мен кеси кесиме сукълана эдим. Иги да ийналмай эдим Зайнафча аriu къыз бла шуёх болгъаныма.

Аминат Хасановна деп устазыбыз бар эди. Аламат, огъурлу адам. Чынтты устаз. Ол бизни ана тилден, литературадан окъута эди. Андан сора да ол бизге тюз да анабыз кибики эди. Кеси юйюрюнден, сабийлеринден бизге кёп эс бургъан окъуна суна эдик. Ол къуру дерсле берип къойгъандан сора да бизни жашаубуз бла жашай эди. Зайнаф бла мени арабызда школ шуёхлукъдан уллу соймекликни тууарыгъын ангылап, экибизни бир парта артына олтуртду, Зайнаф келип къатыма олтурса, дуняда кесимден насыплы жокъ суна эдим. Кюн да аны ючюн чыгъып, танг аласын жарытхан суна эдим.

Алай бла школ да бошалды. Къалай эсе да бу жыл бир терк ётюп кетди. Школну бошагъаныма къууанган жарыгъан да этдим. Энди муратым толады, окъуугъа киреме дедим. Ата къарындашым шахарда жашай эди да, аны юйюнде туруп окъурукъма. Зайнафха уа элде къалыргъа тюшдю. Анга окъургъа барыргъа онг болмады.

Кёл салып, беш жыл окъудум. Къыл къобузну биринчи согъуп башлагъанымда кесими бир башха дунягъа тюшгенча сундум. Дуппур башында, жел да чачын тарай, къыл къобузундан арии макъамла чыгъарады. Муратыма бир атлам этдим деп къууанама. Окъууну ючюнчю жылында белгили композиторланы макъамларын согъаргъа буюрадыла. Андан сора махтаулу студентлени санында айтыла башладым.

Зайнаф бла къагъыт журютебиз. Хар къагъытымда тансыкълыгъымы айтама, ол да мени къайтырымы ашыгъып сакълагъанын билдиреди. Зайнафдан жангылыкъланы ашыгъып сакълайма. Окъуууму ахыр жылында Зайнафдан къагъыт келмей къалады. Не болгъанын билмей, жарсыйма. Элде къалгъан нёгерлеримден бирине хапар соруп жазам. Ол билдиреди Зайнафлары элден район арагъа кечгенлерин. Жашагъан жерлерин толу билмей, къызгъа къагъыт жазалмай къалама.

Окъууну бошап, элге келеме. Къоншу, жууукъ, ахлу жыйыладыла. Атам къой союп къурманлыкъ этди. Тепси артында алгъыш кёп. Мен а Зайнафны юсюнден билирге адыргы этеме.

Кечиракъ устазым Аминат Хасановна да келеди. Барысындан да бек мен анга къуандым. Алай ол манга иги хапар айтмады. Ол бир жанына чакъырып: «Бирде уллу сүймекликден эсе жашау халла кючлю боладыла. Ала адамланы кеслерине бойсундурадыла. Алгъаракъда район арагъа баргъан эдим. Сени сүйгенинги анда кёрдюм Бир эр киши бла келе эди. Кеси айтды ол аны эри болгъанын. Районда аты айтылгъан механизатор. Мени кёргенде абызырады, уялгъан да этди. Сени бла Зайнафны къатында Тахир бла Зухураны сүймекликлери узакъда къалырла деп окъуна тура эдим. Алай, кёрдюнгмю жашау къалай буйрукъ этди. Сен жаш адамса. Кетген сүймекликни унут. Жангы жашауну къайгысын эт» деди.

Сүйген устазым ачы хапар айтды. Жюрегиме бичакъ чанчылгъанча болдум. Зайнафны таныгъанлы ол эди мени муратым, жарыгъым, таза кёлум. Сора мен аны къалай унутайым, тау черекни шорхасыча таза сүймеклигим.

Къыл къобузуму алып, бахча башына барып, анда согъуп тебиредим. Окъууну бошап элге келсем, Зайнафыма ариу, жарыкъ макъамла согъарма деп тура эдим. Энди уа къыл къобуздан мудах тауушла чыгъадыла. Ала кёкню къара – боз булутла басып, жауарыкъ кюннге ушайдыла. Эслемедим, адамла тегерегиме басынып, тынгылап тургъанларын. Азмы-кёпмю сокъдум, биягъы устазым келди къатыма. Къолун инбашыма салып: «Сен алаамат уста болгъанса. Къууандым санга. Кеч болгъанды, кирейик юйге» - деди.

Устазым. Къаллай огъурлу адам эди ол. Мени бла тенг жарсыды. Билегимден тутуп, юйге кийирди.

Юч-тёрт кюнден сахаргъа кетдим. Туралмадым элде. Музыкачыланы къауумуна къошулуп, ала бла жер жерледе концертле берип айланабыз. Атыбыз да айтыла тебирегенди. Мени да усталыгъым ёсе барады. Алай жюрегимде жарыкълыкъ къалмагъанды. Жашауумда бек багъалы затымы тас этгеними ангылайма.

Андан бери озду беш жыл. Жангы сүймеклик тапдым. Излеген окъуна этмедим. Сүймеклик жангы эски болады. Бар эди мени сүймеклигим. Сакълялмадым мен аны.

Жангы жылны аллында Зайнаф жашагъан элге барыргъа хазырланабыз. Алгъадан билдириуле тагъылгъандыла. Мени суратым да барды алада. Къыш, къар тегерекде. Гитче автобус бла, музыкачы къауум келдик элге. Уллу, ариу эл. Концерт маданият юйде бардырыллыкъды. Биз сахнагъа тизилгенбиз, адамла уллу отоуда олтурадыла. От этилмеген жер эди да, сууукъду. Киши да тыш кийимин тешмегенди. Мен а олтургъанладан кёзюмю алмайма, ким биледи Зайнафны кёрсем. Таныялырмамы, тюрленнген болурму? Адам кёп эди, мен а Зайнафны эслеялмадым. Ким биледи, келген да болмаз. Энди аны кеси юйюрю, сенмисе аны къайгысы.

Сагъат бла жарым барды концерт. Классикадан, миллет тартыуладан да кёп сокъдукъ. Адамла, жаратадыла, къарсла къагъадыла.

Концерт бошалгъандан сора, къатыма бир жаш адам келип, тёрт бюкленнген къагъыт журунну узатып, муну санга бир тиширыу береди,

деп кетеди. Къагъытны алама, алай къатымда адамла кѣп эдиле да, къагъытны окъумай, хуржунума салып къояма.

Ызыбызгъа кетип бара, автобусда къагъыт эсиме тюшюп, чыгъарып ачама. Къарагъанлай окъуна Зайнафны къол ызын таныдым. «Къууандым, къарап турдум. Тамашалыкъ къыл къобузчу болгъанса. Муратынга жетгенсе. Концертден сора юйге къайт. Баш иеме да айтханма. Ол да ыраыды сени бла танышыргъа» - деп жазылады къагъытда. Аны окъуғанымда, бетим да къызарды. Нѣгерлерим окъуна эследиле аны.

Элден алты-жети кычырым кетгенбиз.

Кечди, къарангы болгъанды. Тѣгерек башны къар басыпды. Жаланда улоу жюриюген жол белгилиди. Уллу, кенг акъ аулакъда узун жилиннга ушайды.

Шофѣргъа айтып автобусну тохтатама. Сора нѣгерлериме ызыма къайтыргъа керек болгъанын айтама. Ала соруулу къарайдыла, унамайдыла. Алай таукеллигими кѣрюп, тохтайдыла. Шофѣр жетдирип къайтайым деп да айтады. Алай мен унамайма. Къыл къобузуму да алып, автобусдан тюшюп, эл таба тебирейме. Нѣгерлерим да шахаргъа кетедиле.

Тюппе-тюз жер. Бир терек, дуппур, таш окъуна кѣрюнмейди. Жаланда узакъда элни чыракълары эсленедиле.

Мен да жолдан чыкъмай, ала таба барама. Зайнафны кѣрюр ючюн алты-жети километр манга неди. Сагъаты сагъат бла жарым барлыкъ жол. Суйгеними кѣрюр ючюн, жер тѣгерегине окъуна айланып келейим.

Акъылымда уа мен анга не айтайым, хапарны къалай башлайым деген сагъышладыла.

Кѣкде уа жарыкъ жулдузла кѣкню къаматадыла. Аладан бирин алып Зайнафха саугъа этеригим келеди. Алагъа да къарай, ичимден бир макъамны да мурулдай, уллу-уллу атлап барама.

Жолдан эки-юч кычырым къоратхан болур эдим, билмей тургъанлай боран жетди. Къазакъ бѣрю улугъанлай сарнайды. Тѣгерек-баш къаппа-къарангы болуп, бир жукъ кѣрюнмей къалды. Жел тѣгерек буруп, къарны бетиме урады, желкеме буштукъ этеди. Не этейим, къайры бугъайым. Бу къуругъан журтда таш окъуна кѣрюнмейди. Тюппе-тюз жер. Энди уа жол окъуна кѣрюнмей къалгъанды, къар басханды.

Энди уа къайры барыргъа да билмейме. Борандан бетими букъдурама деп, ары-бери бурулуп жолдан чыкъдым, ажашдым. Кѣп жюриюдюм, бир жерден узакъ кетмей тѣгерек айланып тургъан эсем да билмейме. Тохтаргъа жарамай эди. Бузлап къаллыкъма. Аркъамы желге тутуп барыргъа кюрешеме. Алай ѳзенде жел бир жанына уруп турмайды. Жан жанынган юфгюргенлей турады. Абына, сюриюше жел ургъан жанына баргъанлай турама. Къар тобукъгъа жетгенди. Атлам этген окъуна къыйынды.

Кѣзлериме къар киргенди, мыйыкъларым буз таякъла болгъандыла. Анам этген жюн боюнлугъуму бетиме чулгъаргъа кюрешгенме. Ол бираз себеп тапдыргъанды.

Ким биледи, къаллай бир барды алай. Бир сагъат, эки сагъатмы. Битеу дуняны боранлары алайгъа жыйылгъан окъуна суннган эдим.

Бёрю жыйыны киби́к улуп, боран юсюме кьарны кьуяды. Бир ауукь-да жерге жатып окьуна кьаллыгьым келди. «Ай, хомух а, энди желчик урады, кёзлериме кьан тамычыла тамгьандыла деп, жатып ёлюпмю кьалыргьа керекмей. Болма кьарыгусуз. Быллай бир затчыкь да сынамай, суйген адамынгы аллына сени биреу кётюрюпмю элтирге керекди», -деп кеси кесиме кёл этдирип, аякьларымы бирин ёрге ала, экинчисин жерге сала, барыргьа кюрешеме.

Эки-юч сагьатдан боран да тохтады. Бираз аязды да, узакьда эл жарыгьы кёрюндю. Кьууандым. Жолну ары салдым. Теркиракь ары жетсем эди. Сууукь болгьанма, бузлагьанма. Кьолларымы тонуму ичине сугьуп жылытыргьа кюрешеме.

Тёгерек-башны кьар жапханды, чиммакь акь кьар. Жолда билмейди. Тюзюнлей чыракь жарыкьлагьа тебирегенме. Арыгьан да этгенме. Терен кьарда баргьан бек кьыйынды. Кёкде уа жулдузла жылтырайдыла. Сууукь жулдузла. Ариулыкьларына ушаш жылыулары да болса эди аланы. Огьесе ала да сууукьданмы жылтырай болурла.

Бираз баргьанлай, ызымдан бир улугьан таууш эшитдим. Ёмюрюмде аллайчы таууш эшитимегенме. Аны эшитгенде, чач тюклерим турдула, аркьа жилигиме сууукь буз чанчылгьанча болдум. Тюзюн айтханда, таууш чыкьгьан жанына бурулургьа да кьоркьдум. Алай кьарамай да не этгин.

Артха бурулуп, ызыма кьарасам, о, мени Аллахым, дуняны, кьудуретни жаратхан! Мени ызымдан жыйын бёрю жетип келе эди. Жети жыртхыч жаныуар тюз да мени ызларым бла келедиле. Аланы кёргенде, кьоркьуу киреди. Терк-терк атларгьа кюрешеме. Алай тобукьгьа жетген кьарда кьалай терк барлыкьса? Кёкюрегиме алгьа атсам да, аякьларым артта кьаладыла. Бир такьыйкьагьа тохтап, тёгерекге-башха энтта кьарадым. Бёрюледен бугьар жер эслемедим. Бу кьуругьан журтда бир терек окьуна жокьду. Элге уа узакь да кьалмагьан эди. Кёп бар эсе, бир кьычырым чакьлы.

Жаныуарла гимхотларын жерге ийип, бир бири ызларындан тизилишип, жууукьлашып келедиле. Не этерге билмейме. Ала иги да жууукьлашханда, асыры амалсыздан, ачы-ачы кьычырдым. Ол кезиуде, адамдан аллай бир кьоркьуп тургьан жаныуарла жан-жанын кьачдыла. Ала менден кьоркьуп кьачхан сунама да, бираз батырыракь да болама.

«Была уа аллай бир кьоркьуулу затла тьююл кёреме да», деп, кеси кесиме кёл да этеме.

Арткь узакьда кетмеген эдим. Бёрюлени улугьанлары жангыдан чыкьдыла. Кьарасам, сени жауунг да аллайны кёрсюн, жаханымлик затла, бир биринден кенгиракь туруп, мени кьуршоугьа алып башлайдыла. Эки кьыйырдагьылабирсилеринден теркиракь келедиле. Ангыладым. Ала элге баргьан жанын кеседиле. Санагьан да этдим. Битеу да жети боладыла. Энди иги да жууукьлашхандыла. Алда келген бир секиргенлей жетерикди. Кьалгьанлары тёгерегиме тизидиле. «Энди сен тутулгьанса, биз сени ашайбыз», дегенча кьарайдыла. Ауузларын ачса, жаханым эшигине ушайдыла. Тишлерин бир бирге урсала, от чакьгьан окьуна сунаса.

Алдагы бөрюню ауузундан шытылары окьуна келеди. Отну мыдыхынлай кызыл кёзлери кыалайындан тутайым дегенча кыарайдыла. Кеси кесиме жарсыдым. Нек берилди манга быллай сынау, быллай ахыр? Мен энди жашап тебирегенме. Билеме, жерни жарыгыын кёрген, кыарангысына да кетеригин. Бир Аллахдан сора ёлюмсюзле жокьдула. Деменгили кырал, аскер башчыла, сыйлы файгъамбарла да кетгендиле дуниядан. Мен а кимме? Уллу дуняда юзmez бюртюк тенгли окьуна жокьма. Алай мен да жашаргъа сюеме. Бир да болмаса быллай жашлай дуниядан кетmezге неда бу халда, бөрюлеге аш болуп.

Анам эсиме тюшюп жарсыдым. Хапарымы эшитсе жиляр. Ким тыялыр жарлы ананы? Ол да жилий-жилай ачыудан ёлюр. Атам а, кыуалын алып, бөрюлени кырыргъа, аулакылагъа кетер. Ол да аны ахыр иши болур. Мени Зайнафым, аны да энди бир заманда да кёрmezмеми? Мен да алай сагыш эте, бөрюле да жууукьдан жууукь келедиле. Ала юсюме секирирге да ашыкьмайдыла. Энди бу уа бизден кыйры кетерикди дей болурла.

Алдагы бөрю, ауузун ачса, тишлеринде жулдузла окьуна жылтырайдыла. Кьолумда сауутум болуп, была бла бир сермешир эдим деп, акылыма да келди. Алай кыйдан боллукь эди менде сауут. Бир заманда хуржунумда жолюгюч окьуна жоюрютмегенме. Амалсыздан кыыл кьобузуму кьолтукь тюбюме сугьуп, кыабын алдагы бөрюге атдым. Ол анга не этерик эди, жаньуар бютюнда бек кьозуду.

- Сен алай эсенг, мен а сени богьурдагынгдан тутайым» дегенча, секирирге хазырланды. Аны кёрмейим деп бир жанына бурулсам анда да экиси аллымда сюелип. Шытылары да келе, ала да секирирге хазыр болуп турадыла. Энди уа жашаудан да тюнгюлдюм. Тюнгюлмей да не этгин, тегерегинги ач бөрюле кьуршаласала. Я, Аллах, сен болуш манга!

Амалсыздан не этерге билмей, кёзлерими да кыысып, кыыл кьобузну согьуп тебиредим. Бөрюле да улуй башладыла. Бу жол а кыалай эсе да башха тюрлю улугьанча кёрюндю. Кёзлерими да кыысып, кьобузну да согъа, энди была кыачан секиредиле деп, сакьлайма. Нек эсе да ала ашыкьмайдыла. Мен согъама, ала улуйдула.

Кёзлерими ачып кыарасам, аллайгъа кыара, бөрюле артларына олтуруп, башларын да кёкге буруп, улуй эдиле. Кьобузну тауушун тохтатмай, алагъа бираз кыарадым. Бу жол мен аланы кеслерича жырлагъан сундум. Мудах эди, аланы жырлары бөрю кыадарларына жарсыгъанча.

Сууукьду, жел тохтаусуз юфгюргенлей турады. Бармакьларым буз болгъандыла. Кьолларымы бираз жылытайым деп, согьууну тохтатханымлай, жаньуарла ёрге кьобуп юсюме келип тебиредиле.. Сора билдим кьобузну сокьгъан кыадарымда жашарыгьымы.

Бираздан кёк да аязды. Тегерек-баш жарый тебирегенди. Кыыш кече, кёкде жарык жулдузла, ачы сууукь жел сызгырады, бөрюле улуйдула. Мен аланы орталарында кыыл кьобузну согъама. Согъама десем да, бармакьла бузлагъандыла, таш болгъандыла. Не зат согъарыкь эдим? Кьобузну жиясын энишге-ёрге бардырама. Ичимден а Аллахдан теркиракь танг атса эди деп тилейме.

Арыгъанма, бузлагъанма, ахырыма таянганма. Да, не этейим,

кьадарым алай болур эди, мындан ары болалмайма, жыгъылама деп турганлай, эл табадан трактор таууш чыкъды. Ол мени таба келеди. Кёп бар эсе, арада бир кычырым болур эди. Аны трактор кьаллай бир заманга келликди. Ол мени кьатыма жетгинчи сау ёмюр озган сундум.

Ол жетгенлей, андан биреу тюшюп, ушкок атып, бёрюлени кьууду. Мен а ассыры бузлагъанымдан, кьатханма. Сол кьолум а кьыл кьобузга жабышханлай кьалганма.

Бюгюн да сейир этеме, жыгъылып, бёрюлеге аш болмай кьалгъаныма. Аллахны кючу уллуду, сынау берсе, кюч да береди. Эр кишини болушлугу бла тракторга миндим. Юсюме тонун да атды. Жол узуну ол манга бир затла сора барды, алай мен анга жауап эталмай эдим. Ассыры кьалтырауукъ тийгенден аузумдан сёз чыгъаралмадым. Трактор бир арбазга жетип тохтады. Юйден тиширыу чыгъып: «Алан, былай терк нек кьайтдың», - деп соруп бошагъынчы, мени кёрюп, - оу кюнум, муну кьайдан алып келесе, не болгъанды мынга?», деп юсюме чапды.

-Кьайдан тапдым, кьайдан? Элден арлакъ барганлай, бёрюлеге кьобуз сога тура эди. Зайнаф, сен а кьой да, аякъларын салыргга жылыу хазырла, деди тракторчу жаш. Ол мени Зайнафымы юйю эди.

Андан ары не болгъанын билилмайма. Эсими жыйгъанда, больницада жатып тура эдим. Кёзлерими ачханда атам, анам, Зайнаф тура эдиле кьатымда. Мени алай кёргенде, тиширыула бир бирлерин кьучакълап, жилидыла. Атам а башын бир жанына бурду. Сора манга кьарап, мудах кёзлери бла: «Кьыйналдың, алай жанынг кьалды. Ол бизге уллу насыпды. Сен эр кишисе хорлатма. Биз а хар заманда да кьатынгда боллукъбуз», - деди.

Алты ай бакъдыла врачла. Жаным кьалды эсе да бармакъларымы сакълаялмадыла. Алайды бармакъсыз кьыл кьобузчуну хапары.

Акъсакъл хапарын бошагъынчы, бир адам чуу этмей тынгыладыкъ. Арбазда кьобуз тауушла тохташханын окьуна билмей тура эдик. Хапар бошалгъанлыкъга бир адам жеринден тепмейди. Энтта да ол бир зат айтады деп сакълайдыла.

Тынгылауну мен буздум. «Атанг, ананг, сау-саламатмыдыла. Зайнафны андан ары кьадары уа кьалайды» - деп сордум. Баям менден кьалганла да Зайнафны кьадарын билирге сыйген болур эдиле, ала манга ыразы кьарадыла.

Хапарчы бираз сагъыш этди да: - Атам, анам хар заманда да кьатымда эдиле. Жашаууму таянчакълары. Ала кёлюму кётюргенлей турдула. Кьауум жыл мындан алгъа дуняларын алышхандыла. Юч айны ичинде бир бири ызларындан керти дуняларына кетгендиле -деп, мудах айтды.

Сора, бираздан, кюн таягъы бетине бургъанча, аз-маз ышарып: «Зайнаф а, жанымдан сыйген Зайнафым, андан бери биргемеди. Бир да кетмегенди кьатымдан. Дайым биргебиз. Бюгюн да биргеме келгенди. Бирси отоуда тиширыула бла турады. Больницада жатханымда, баш иеси бла бирге келедиле. Хапарны тракторчу жаш башлайды:

- Мен юй бийчеми бек сюеме. Ол насыплы болур ючюн не да этерикме. Алай ол сизни сыймеклигизни юсюнден айтханлы бери кёп

сагъыш этгенме. Сен жашлай былай болганынга жарсыгъанма, алай аны ючюн да угъай, Зайнаф сени чексиз суйгени ючюн, аны башына эркин этеме. Аллах буюруп, сени ёлюмден къутхаргъан эсем, сенден суйгенинги сыйырып, сени жангы ёлюмге нек атаргъа керекме. Манга аллай гюнях керек туююлдо. Ол ингирде сени сакълап, келмегенин ден сора, биз кеч жатхан эдик. Танг аласына Зайнаф мени уятды. Ол жукъламай терезе аузунда олтуруп тура эди. «Мен кый кьобузну тауушун эшитдим. Тракторгъа мин да, жолгъа чыкъ. Ким биледи автобуслары бузулуп тура эселе. Жюрегим тынгысызды», мени бу жиберген эди. Бир Аллахдан сора жанынги ол сакълагъанды. Сен огъурлу адам кёрюнесе. Жашыма да иги болурса. Кесингча чынтты эр кишича юйретип ёсдюрюсе», - деп кетди.

Зайнаф экибизни дагъыда эки жашыбыз болду. Юч къарындаш да бир бирлерин кёз жарыкларында жюрютедиле. Таматаны атасына да терк-терк барадыла. Жашланы бирге кёрсе, ол да бек къууанады. Энди уа айып этмегиз, кеч болгъанды, юйге барайыкъ деп, арбазгъа чыкъды. Сора бир жаш къызчыкъны къулагъына шыбырдады да ол тиширыула олтургъан отоугъа чабып кетди.

Бир такыйкъадан андан алаамат ариу тиширыу чыкъды. Ол ашыкъмай баш иесини къатына барды. Экиси да бизни бла саламлашып, орам бла энишге кетдиле. Ким биледи, мёлеклеми эдиле ала, огъесе башха дуняны келчилерими.

АКЪ КЕШЕНЕ

Таурух

Хапар айт, хапар айт деп къадалгъанса да, къоймайса. Адам санга не этсин? Къарайма да, айырылыр акъылынг жокъду. Баям, сени жумушунгу тындыргъынчы манга тынчлыкъ боллукъ болмаз.

Кесим жаш заманымда кёргеними айтайым, - деп, къарт башын узакъда кёрюне тургъан таула таба бурду. Сора, кёзлерин къысып, терен сагъышха кетди. Бираздан а жангыдан ачып, биреуден эркинлик алгъанча, хапарын башлады.

-Кёремисе, ол таула шынжырын, - деп, акъсакъл кьолун кюн батхан жанына бурду. Бийикле, деменгилеле, ёхтемле. Дуняны къайсы заманларындан бери тура болурла, жер тарыхыны эсертмелери. Ортадагъы чукуй барысындан да бийикди. Аны аты Къашха тауду. Жайда аны тегерегинде сыртлада жашил кырдык ёссе да, аны бек чукуюнда къар эримей турады. Кёремисе, къашхачыкъ кирик жылтырайды. Жалан аякъ заманымда, чыбыкъ атыма да минип, орамланы букъусун кётюрюп айланганымда да, тюз алай эди. Бюгюнлюкде да тюрленмей турады. Кашха тау деп да андан аталгъанды. Бурун заманладан бери халкъда аны юсюнден кёп хапарла, таурухла жюрюйдюле.

Алай да айтадыла, бир дорбуну барды да, эки атлы эркин сыйынады. Кече бла кюн барса уа, къыйыры тенгизге чыгъады деп. Тауну

ары жанында уа ариу ёзен. Аны жашил кырдыгында кийик жаныуарла отлайдыла. Акъ жугътурланы жериди. Жаланда ала отлайдыла анда.

Ол Апсатыны журтуду деген таурухланы бек гитчелигимден эшите тургъанма. Аланы кёзюм бла кёрюрге бек сую эдим. Бютюнда Апсатыны журтун. Ол къаллай къалада жашай болур? Бир жол, ма сени кибик жаш заманымда, мураатымы толтурургъа болама. Кесиме бек базаынама.

Кюнлени биринде жол азыкъ хазырлайма. Артмагъыма нартюх къалач бла къош бишлакъ салама. Гыбытны бели бла бир гыпы айран да алама. Аланы барысын да къараторну къанжыгъысына байлап, чолпан жулдуз кёкню жарытхан кезиуде жолгъа тебирейме. Атамдан къалгъан къамам бла мужурам да биргемедиле.

Элден чыкыгъанлай окъуна, черек боюну бла жол салдым. Аны кыысхартыр муратда: «Къараторгъа базаынып мен, узакъ жолгъа чыкыгъанма», - дей, жырлагъан да эте, къая кызын уятхан черек тауушуна да тынгылай, барама. Алтынчач кюн бу жанында борчун толтуруп, энди уа тауланы ары жанына барыргъа керекди дегенча, кёкню бир жартысын кызыл бояугъа алдырып, аланы башларындан аууп тебирегенде, мен да къалын агъачха тирелип тохтадым. Алайда кече къалыр акъыл этип, жер изледим. Сора гола ташны къатында тохтадым. От тиргиздим, ушхуур ашадым, атны тешип, иерин жастыкъ, жамычымы уа тёшек этип, таяндым. Кёкдеги жулдузлагъа къарай, аланы жылтырагъанларына сейир эте, къалай жукълагъанымы да билалмадым.

Танг аласында кырдык юсюнде чыкъ бла бетими жуудум. Айрандан эки-юч уртлам этип, жолума тебиредим. Къалын агъач, тереклени бийикликлерине къарасанг, башындан бёркюнг окъуна тюшеди. Сейирлик, кийик жерле. Баям, манга дери бу жанына адам аягъы басмагъанды. Жаныуарла жюрюген жолчукъну табып, аны бла барама.

Алай эте кюн ортагъа агъачдан чыкъдым. Алайда атымы да солутдум, кесим да ауузландым.

Эндиги жолум тар ёзенни ичи бла эди. Ариу жашил кырдыкны жырып, къаратор алгъа атлайды. Мен а сейир эте, жангы жерлеге къарайма.

Барлыкъ жерим тик ёр эди. Атым бла ёрге чыкыгъан кыйын боллукъ эди да, аны жоюенинден тутуп, мужурама таяна, Къашха тау таба ёрлеп тебирейме. Кюн батхынчы башына чыгъар акъыл этдим. Алай болалмадым. Таныгъан жеринг туююл, жол жокъ. Тауда уа хар атламынга сагъыш эте, сакъ барыргъа керекди. Алайсыз, бир жерде аягъынгы тапсыз басханлай окъуна, тюбюне ташайып кетерге къоркъуулу эди.

Мен да башына иги жетгинчи, кюн таула артына аууп, терк окъуна къарангы бола башлады. Кече къалырны къайгъысын эте, дорбун маталлы бир жерчик табып, алайда тохтадым. Жамычымы тёшек, жууургъан да этип, танг аласына дери тепмей, жукълап чыкъдым.

Биягъы жолума тебиредим. Азмы, кёпмю бардым. Бираздан тауну башына чыкъдым. Андан къарап, ташны ташха ура, битеу ауузну тауушха алдыргъан уллу черегибиз, бичен байлагъан аркъанча, иничге окъуна кёрюне эди.

Кюнбатхан жанына да бурулдум. Тенгиз кёрмедим, жаланда мен

эслеген, тарахълача сюелген тау чукуйла. Къашха таудан да бийиклери бар эдиле. Бир бирлерини башларында къары, бузу эримей тура эдиле. Алагъа да сейир этдим. Къашха таудан бийик жокъ сунуп тура эдим. Бийиклери уа бар эдиле. Алай тенгизни кёрмегениме уа жарсыдым. Таула арасында жашил таланы хапары да ётюрюк болур дедим.

Бери ёрлегенден ары тегерекге-башха да бираз къарайым, - деп, кюнбатхан жанына тебиредим. Юч-тёрт кычырым баргъандан сора, узакъда бир чунгур жер эследим. Жууукъ жанлай барсам, уллудан-уллу бола барады. Жетдим алайгъа. Къаяланы ичинде, теренде ариу жап-жашил тала. Артыкъ уллу деп айтырча да туююлдо. Гитчеди дерге да жарамаз, былай бир тау эл сыйыныр чаклы бир жер. Ортарагъында кёл да барды.

Тейри, мен излеген бу болур деп, ары тюшер акъыл этеме. Айлана кетип, бир чыгыш тапдым. Чыгыш деп да туююл, жугъутурла жолу. Мужурама да таяна, тынч-тынч энишге тюшдюм. Къыйын эди жолум. Алайтын тюшерге жаныуарла, жугъутурла окъуна базынмаз эдиле. Алай мен ары тюшмей болалмадым. Жетдим ары.

Гюл бахча сунарса, ариу гокка ханслы жашил тала. Бир деп, бир терек не юлкю окъуна эслемедим. Жомакълада айтылгъан жер. Энишге, ёрге бардым. Жангы жерге сейир-тамаша этеме. Хар хансын сыларыгъым окъуна келеди. Кёлуне барып, суундан ичдим. Хар уртламы тишлерими бузлата эдиле.

Ярабий, энди у не кёрлюкме деп, тегерек-башха къарай кетип, таланы кюнлюм бетинде къаягъа тирелип, акъ ташладан къаланнган журт эследим да, ары тебиредим. Жангы жаугъан къарча жылтырай эди кеси уа. Къаллай бир жууукъ жанлай барсам, аллай бир бек къаматады кёзлерими.

Мен анга жетдим. Тегерек, сыйдам ташладан ишленнген кешене. Ташла бир бирлерине асыры тап жарашдырылып къаланннгандан, араларында чёп сыйыныр жерлери окъуна жокъ эди. Ким эсе да аны бир бек уста къалагъанды. Аллында уа, экеулен эркин сыйынып ётерча, аркъа маталлы эшиги.

Узакъдан къарап, мен аны кешенеге ушатдым. Андан кёзюмю алалмай барама. Сызгыргъан таууш эшитип къарагъанымда, кюте тургъан жугъутур сюрююню да кёреме. Тюз да акъ къырпакъ басханча, барысы да бирча чиммакъла. Ала отлагъанларын кьоюп, эки аякълы уа ким болур дегенча, эслерин манга бургъандыла. Баям, была бир заманда да адам кёрген болмаз эдиле, алай сабыр эдиле. Менден аз да юркмедиле, къоркъмадыла.

Арлакъда уа, уллу ташны башында, узун сакъалын да аязгъа тарата, ныгышда олтургъан таулу къартха ушаш, кёзлерин къакъмай, мени таба бир жугъутур къарап тура эди. Ол да нёгерлерича, юсюнде бир къара тюгю болмагъан, чиммакъ акъ. Бу тийрелени иесича: «Менден эркинлик-сиз къайры бараса?» - деп соргъанча, кёзлерин менден алмай къарайды. Жеринден а тепмеди.

Кешенени аллына жетип, ёрге къарагъанымда, аны бийиклиги тюплю-башлы юй тенгли бир болур эди. Сора босагъадан ичине атладым. . .

Кёргениме ийнаналмай, бираз сюелдим. Ортада бир кьошагъы

болмай, акъ состар ташдан узун стол. Юсюнде тышлары къара кюмош, ичлери уа алтын болгъан адырла: табакъла, къашыкъла, чѣмючле. Аланы юслеринде букъу неда ау кѣрюнмеди. Таза эдиле. Шапа адырланы сыйпап-сылап, олсагъатда алайгъа тизип кетген окъуна сунар эдинг. Столну эки жанында аллай ташладан жетишер шинтик. Ала да акъ состар ташдан.

Столну баш жанында уа бир шинтик. Ол да алагъа ушаш. Алай ол шинтик, бирсиледен эсе бираз бийигиракъ эди. Былай бир кенгешге жыйыллыкъланы сакълагъаннга ушай эди. Шинтикни аллында уа жугъутурну тогъай мюйюзлеринден эки сабы бла уллу гоппан. Ол да бирси адырлача, тышы кюмош, ичи уа алтын. Тышында да суратлары бла. Бир жанында, мен бери келе кѣрген акъ жугъутур. Аны къатында уа – боракъ. Гоппанны бирси жанында да бир сейирлик жаныуар кѣрдюм. Бир мазаллы арслан, таш башындан, къанатларын да кенгнге жайып, учаргъа хаппа-хазыр. Жаныуарланы патчахларыны бу сураты жюрекегге къоркъуу салады. Санланы къалтыратады. Кѣргениме сейир этип, кеталмай бираз турдум.

Болсада, ызыма къайтаргъа керек эди. Адырлагъа кѣзюм къарады. Аллыгъым келди. Алай атамы: «Асыралгъан хазнагъа тие турма. Аны жин бийлейди. Зараны жетер», - деген сѣзлери эсиме тюшдюле. Экили болдум. Бир жанындан, алыргъа ыразыма, экинчиден а, атамы сѣзлери тыядыла. Барысындан да бек гоппаннга кѣзюм къарагъан эди. Арсарлы бола кетдим да, башхаларына тиймей, гоппанны алып чыкъдым.

Кешенени босагъасындан атлам этгенлей, бир сууукъ аязыкъ уруп, санларымы къалтыратды. Анга артыкъ эс бурмадым. Дагъыда эки-юч атлам этгенлей, биреу чалдиу салгъанча, абындым. Аягъым ташха илинип жыгъылгъан сунуп, тѣгерегиме къарадым. Бир зат да эслемедим, ариу къыртиш.

Гоппанны да къолтугъума алып, дагъыда кетип тебиредим. Бир-эки атлам этгенлей экинчи кере да жыгъылдым. Кешенеден кенгиракъ кетип башласам, жыгъылып къалама. Жашагъан жеримде мен ѳрлемеген къая чукуй къалмагъанды. Ёрлей турупму огъесе тюшгендеми, кесими жыгъылып бир да билмейме. Былайда уа алай болуп къалама.

Алай эте, къауум кере жыгъылгъандан сора атамы сѣзлери жангъдан эсиме тюшдюле. Кергиси бла да муну иеси болур деп акъыл этдим. Сора кешене таба тебиредим Жыгъылгъанны несин айтаса, абыннган окъуна этмедим. Ол угъай да, асыры женгилден, жел кѣтюрюп элтгенча бара эдим. Кирдим кешенеге. Гоппанны сыйпап, сылап, жерине тап салдым. Сора жолума тебиредим. Бу жол бир тюрлю чырмау болмады.

Баргъан жолум бла артха да чыкъдым. Къараторум да мени сакълап тура эди. Эки кюнден юйюме къайтдым. Соргъанла болдула: «Къашха тауну башында не кѣрдюнг?» - деп. «Къашха тауну башы къара гера. Анда кырдык ѳсмейди. Жан жокъду. Анда жел, бѣрю жыйыны улугъанлай, сызгъырып жетип, булутланы чачханлай турады. Андан башха бир зат да кѣрмедим. Къашха тауу, Акъ къаясы да элиме къор болсунла», - дедим. Кергисин а санга айтама. Жашау жолумда кѣрген бек сейир затым олду.

Акъсакъл хапарын бошап, онг къолун жаягъына тиреп, таула таба къарай, озгъан жылларын эсине тюшюре, терен сагъышха къалды.

ЮЙ ЖИЛЯН

Кёчгюнчюлюкню заманында Алма-Атагъа тюшген эдим. ГЭС-ни кьурулушунда ишлейме. Юй бийчем, кьагъанакъ сабий да барды, бара-клада бир оточукъда турабыз. Кюндюз ала юйде кьаладыла, мен а ишге барама. Узун илипин барды. Аны бла томуроуланы жиберебиз. Аланы тюбюнде тутуп, суудан чыгъарып, быхчыгъа ётдюредиле. Анда жарып, кьурулушда хайырланадыла.

Арысакъ да, жазда артыкъ бек кьыйналмай эдик. Къышда уа эрттенликге суу бузлайды. Ылытхынла бла туююп, аны ууатабыз. Сора кюрекле бла бир жанына атабыз. Ызы бла томуроуланы жиберип башлайбыз. Планны толтурур ючюн, кечге дери ишлерге тюше эди. Асыры арыгъандан, бутларымы сюркеп, юйге кюнден жетеме.

Жаз башында бир кюн элден кьарындашым Даниял келеди. Ишиме, жашауума да кьарайды да: «Бу ишни кьой. Мында кьуруп кьаллыкъса. Мени бла кел. Уллу ферма барды. Анда жубана турсанг, быллай бир кьыйналмазса» - деп, биргесине кеси жашагъан элге элтеди. Колхозну председателине да тюбейбиз. Балхашлы кьазахлыладан эди. Акъ шинли, уллу адам. Ишчи миллет болгъаныбызны билип, бизге иги кёзден кьарайды. Мени бла шагъырей болгъандан сора, ферманы таматасын чакъыртып, муну ишге сал, деп буюрады.

Барабыз ары. Уллу, кенг ёзенде мал орунла. Аланы ичинде ёкюрген малланы тауушлары узакъгъа барады. Кьош тамата: «Кьарындашынгда жашай тур, иш болгъанлай билдирирме», - дейди.

Кьошда ишлегенлеге деп юйле бере эдиле да, анда кьарындашымы отоунда турабыз. Бир кюн, асхут заманда, ачы кычырыккъла эшитилдиле. Отоудан чартлап чыгъама. Адамла арбазда жыйылып, ой-бай дей, хахай эте, арлакъда уа, гебен башында бир кьазахлы киши, боюнунда сынжыры бла бир уллу бугъа да биченнге кесин ышып, аударургъа кюрешеди. Кьутургъан малны бир жанына кыстап, ол кишини кьутхарыргъа адам базынмайды.

Ферманы таматасы да аты бла келеди, кьолунда да узун кьамичиси. Энди бу уа бир амал этер десек, бирсилеге кьошулуп, хахай этип тебирейди. Тёзалмайма да, аны атдан тюшюрюп, кьамичисин да алып, атына минип, барып малны иги тюеме. Тау кибиб бугъа, туююлгенден сора, арлакъда жерге бегитилип тургъан темир быргыгъа барып, сюелип кьалады. Атдан тюшюп шынжырны анга байлайма.

Алай этгеними жаратып ферманы таматасы манга, тамбладан башлап, кьумалы бугъаланы кьолгъа ал дейди. Малла жюз жарымдан артыкъ боладыла. Таула кибиб деу затла. Эрттен, ингир да аш салама, асхутда тышына чыгъарып, хар бирин, жерге бегитилген темир быргыгъа тагъама.

Къауум кюнден а тамата чакъырады да, арлакъда адам да жашамагъан чалман юйчюк бар эди да, аны жарашдыр да, кюз артына дери анда жашай тур дейди.

Алаша чалман юйчюк. Эки отоуу барды. Ичин акълап, ары кёчеме. Бир жол ауузлана тургъаныбызлай, эшик кьагъылады. Тышына чыкъ-

сам, ол бугъа кьюугъан киши. Юйге чакъырама, кирмейди. Хапарын башлайды.

- Бу юйню жилин иеси барды. Неда болсун, аны урмагъыз, ёлтюрмегиз. Къысхасы, хатагъызны тийдирмегиз. Алай болса, андан сизге заран жетmez. Юйню мюйюшюнде тешикчик барды. Сай табакъчыкъ бла алайгъа сют салып кьююгъуз,-деп кетеди.

Юйден чыкъгъандан сора да бир кере, уллу кёллю болма, мен айтханны эсингде тут деп кыйтарады. Тюзюн айтханда, жүрегиме кюркьюу киреди. Энди уа не этсин адам. Кыйры кетейик. Уллу киши жилиндан кюркьюуп, юйден кычханды - деп, кылай айтдырайым. Юй бийчеме да халими билдирмейме. Къзахлы юйню кесине алыргъа умут этип, андан айтханды деп кыюма. Табакъ бла сютню да тешикни аллына салдыртама. Кесим а, эрттенликге дери, кез кысмай чыгъар акъыл этеме. Сабий бешикде эди да, бютюн да анга сакъма. Азмы-кёпмю турдум, танг атаргъа жукъладым да кыалдым. Ишге барыр заманыма элгенип уянама.

Жилин да кёрмейме. Сабий тынч жукълап. Кёзюм табакъгъа илинди-сют ичилип. Аны кёргенден сора жүрегим шош-ырахат да болду. Юй бийчеге да табакъны кёрюзтеме да: «Муну тауусхан не зат эсе да, бизге заранлы болмаз. Алай сен а ингир сайын былайгъа табакъ бла сют салыргъа унутма»,- дейме.

Бир жол юй бийчебиз, кыарындашымы кыатыны да базаргъа сатыу-алыу этерге тебирейдиле. Даниял менден эсе бошуракъ эди да, сабийге кыарай тур деп, анга тилейдиле. Къагъанакъны ашатып, тойдуруп, бешикге бёлеп, жукълатып кетедиле. Даниял ишин бошап, сабийге кыараргъа барады. Айтханымча, юйюбюз фермадан узакъ туююлдо. Кёп бар эсе, арада жюз атлам болур.

Ары жетер-жетmez, эти-бети кетип, сабийни бешиги бла кётюрюп, чабып манга келеди. Аны кёргенде, тегерекде ишлей тургъанла жетедиле, не болду, Даниял деп, сорабыз. «Жилин, акъ жилин бешикни аякъ жанында чулганып тура эди»,- дейди ол. «Урдунгму, ёлтюрдюнгмю»,- деп сордукъ. «Угъай, мени кёргенлей, сюркелип, тешигине кирип кетди».

Сора мен, къзахлы келип кетгенли бери тешик аллына табакъ бла сют салып турабыз. Сют ичиледи, жилинны кесин а кёрмегенбиз дедим. Аны эшитгенде Даниял, алай этерик туююл эдигиз, жаубауурла бла сыйлап турлукъ эдигиз деп, бютюн да бек урушду.

Андан сора кыарындашым жилинны ёлтюрюп акъылгъа кирди. «Къой, аны бизге зараны жетмейди»,- деп кюрешдик. «Алай, жилиннга ким ышанады»- деп, айтханыбызны этерге унамады.

Бир жол, сабийни да алып, юйдегим, мен да жууукъларыбызгъа тойгъа кетебиз. Аны билип, кыарындашым, бизге келип, жилинны ёлтюреме деп, аны марап болады. Кёлулда балтасы, тапчаннга таянып, тешикге кыарап турады. Азмы-кёпмю турду, бир арада жукълады да кыалды. Уянса-балтасы да кёлулдан тышюп, аякъ жанында уа акъ жилин чулганып, башчыгъын да ёрге кётюрюп, анга кыарап тура эди.

Абызырагъан да болур эди Даниял, алай санын-чархын теппирмей, ол затха кыарагъанлай кыалды. Аны уяннганын билгенден сора, жилин сюркелип, тешигине кирип кетди. Биз келгенде, хапарны да айтды. Сора

бу кертиси бла да заранлы туююлду, анга хатагъызны тийдирмегиз деди.

Алай бла ол юйде кюзге дери турдукъ. Ингир сайын тешигини аллына сют салып. Сабийни бешикде жукълатып, кесинлей да къоя эдик. Кече жукъубузну да бѣлмей эдик. Жукъу арасында иничге сызгъыргъан тауушчугъун эшите тургъанма. Жилиннга зараныбызны да жетдирмедик, андан хата да кѣрмедик. Жаланда бир жарсыу – аны хапары чыкъландан сора, бизге къонакълга келирге суйгенле аз болгъан эдиле. Къарындашым окъуна, жумуш бла келсе, тышындан сѣлешип кете эди.

Кесим да кѣре тургъанма акъ жилинны бешик юсюнде. Тѣгерек чулгъанып, сабийни къалаууруча тургъанын. Мен а арбаздан окъуна аякъларымы къагъып, таууш этдирип юйге кирир эдим. Сора мени кѣрсе, сабий тынч-ырахатды, энди къайгъысын кесинг эт дегенча, тешигине ташайыр эди.

Кюзге Даниял, мен да элде экибизге да бир юй алып, ары кѣчебиз. Экибиз да ишге андан жюриуп турдукъ. Биз къоюп кетген юйде адам жашамай эди. Болсада арада, къушлукъ заманда барып, табакълга сют къуюп тургъанма.

Андан бери кѣп жыл озгъанды. Башым, мыйыкъларым да агъара башлагъандыла. Бешикдеги жаш да ѣсюп, юйдегили болгъанды. Аны да барды къагъанакъ сабийи. Бешигин тебиретсем, неда былай бир иничге сызгъыргъан таууш эшитсем, акъ жилин эсиме тюшеди.

УСТА СЫБЫЗГЪЫЧЫ

Атабийланы Абустолну жашы Мазан. Таулу тиширыу ийлеген жюн къалпагълы башында, жамычысы юсюнде. Ол кеси балдыргъандан ишлеген сыбызгълы да къолунда. Не бла белгили эди Атабий улу кеси заманында?

Бек алгълы сыбызгълычыча. Ол аланы жырлатхан, жилиатхан да, кюлдюрген, сарнатхан да этдиргенди. Мазан сыбызгълыны согъларгълы тѣрт жыллыгълында юйренгенди

Ол замандан башлап, ахыр кюнюне дери, сыбызгълысын жанындан кетермегенди. Кѣчгюнчюлюкде кеси жаратхан орус, къыргълыз макъламлагълы да юйренген эди. Артха къайтхандан сора да терк-терк аланы согълы-согълы тургъанды.

Фахмусу болгъан адам, эштада, къуру бир зат бла кюрешип тура болмаз. Мазан андан сора да сѣзге уста болгъанды. Бара тургъан адамны ызындан къарап, жыр такъланды. Агълачдан къашыкъл, чѣмюч, башха юй адырла ишлегенди.

Ол кеси уа 1902 жылда Мухолда туугъанды. Гитчелигинден окъуна малчылагълы къошулуп, къошлада айланганды. Агълач усталыкълга да ол анда юйренген болур эди.

Мазан кеси да бек къарыулу адам болгъанды – пелиуан. Атасы Абустол да бѣкем адам эди. Ким биледи, ангамы ушагъанды, огълесе ана къарындашларынамы? Ала уа гѣжефле эдиле: Малкъардан тышында

да, кѐп жерледе къарыуларын сынап айланганла. Мазан акъылбалыкъ болгъандан сора, аны да биргелерине элте тургъандыла. Эгечлеринден туугъанны тутушханын да бек жаратхандыла. Аны бла байламлы Мазанны юйюнде болгъан бир ишни айтайыкъ.

Къыргъызстанда Мазанлары Къызыл Байракъ элде жашап болгъандыла. Анда уа тутушургъа юйреннген айыуланы, эл-элге жюрютюп, адамла бла жыгъышдыра эдиле. Бир жол аллайладан бирлери Къызыл Байракъгъа да келгенди. Хапар жайылады. Терк окъуна элни къарты, жашы да алайгъа жыйылдыла. Айыу бла тутушургъа уа киши базынмайды. Ол заманда ортагъа Мазан чыгъады. Кюреш башланады. Азмы-кѐпмю жыгъышдыла, ахырында таулу жаш онглу болуп, айыуну жерге салады.

Атабий улу бир заманда да къара ишден артха турмагъанды. Азиядан къайтхандан сора, Бабугентде ишлегенди. Кеси да белгили къобузчу Къазийланы Билялны къоншусу болгъанды. Экиси да шухлукъ жюрютгендиле. Бири сыбызгъы, экинчиси уа къобуз сокъсала, адамла жыйылып, алагъа сейир этип тынгылагъандыла. Мазан орамгъа чыкъса, сабийле тегерегинден алып: «Сокъ сыбызгъынгы, биз тепсейик», - деп тохтар эдиле. Билялны, Мазан бла бирге къобуз, сыбызгъы согъа билгенлени жыйып, ансамбль къуаргъа деген умуту бар эди. Жарсыугъа, Къазий улу ауушханы бла бу иш тохтап къалады.

1964 жылда халкъ чыгъармачылыкъны арасында эришиуге Бабугентден Мазанны да чакъырадыла. Атабий улу кесини балдыргъандан ишленген сыбызгъысы бла келеди. Ол район конкурсах жыйылгъанланы кѐп ариу макъам бла шагъырей этеди. Биринчи жерни да анга тийишли кѐредиле.

Москвада Совет Союзну халкъ чыгъармачылыкъны усталарыны фестивалы болады. Анга къатышыргъа Улбашланы Азнорну, Маммеланы Магометни бла Атабийланы Мазанны айырадыла.

Жай кезиуюдо. Дырынны заманы. Азнор, хапар билдире, Мазаннга келеди. Кесине тюбеялмайды, юйдегиси уа: «Дырын кѐпдю, бусагъатда хазна баралмаз» - дейди. Ишни болушу Кючмезланы Шакъманнга жетеди. Ол а районну биринчи секретары эди. Шакъман кеси жетеди Атабий улуна. Секретаргъа ким угъай деп айталлыкъ эди.

Мазан Москвагъа барыргъа жол чыкъгъанына бек къууанады. Аны ары хазырларгъа райкомну биринчи секретары Азноргъа буюрады. Улбаш улу ишни къолгъа алады. Башындан аягъына дери таулу кийимле, анга кѐре къама да мажарады. Бир кюн Мазанны, аны балдыргъан сыбызгъысын да алып, Нальчикде тюрсюнлю металла заводуну директоруна элтеди. Азнор жумушун анга билдиреди. Былагъа быргъыдан сыбызгъы ишлетирге керек эди.

Тойчула жолгъа тебирейдиле. Мазанны юй бийчеси уа Азнордан тилейди: «Жашха къатын келтирликбиз да, аны тоюна быллай затла керекдиле» - деп, аллыкъ затларын къагъытха жазып береди. Аны нек сагъыннганыбзыны уа артдаракъ да ангыларсыз.

Маммеланы Магомет быланы ючюнчю нѐгерлери болады. Кеси да уста жырчыды. Жашла Москвагъа жетедиле.

Аланы вокзалдан тюзюнлей Останкиногъа элтедиле. Кече да анда

къаладыла. Эрттенликде эртте Мазан Азноргъа: «Балам, Аллах ючюн балконнга чыкъ да, бу бийикден Жалпакъ жайлыкъгъа бир къара, кюн тие болурму анда? Дырыным бир бек кепдю...», - дейди. Оюнчу адам эди Атабий улу.

Тойгъа-оюннга уллу хунерлери болгъанладан юч жюзден артыкъ адам келген эдиле бери. Ала барысы да уллу Совет Союзну кеп регионларындан эдиле. Алагъа тамата айырыргъа керек болгъанда, келгенле бары да бир аууздан, башындан аягъына дери таулу кийимле кийген Атабий улун тийишли кередиле.

Фестиваль бошалгъандан сора, жашла ючюсю да вокзалгъа келедиле. Азнорну къолунда уа Мазанны къатыны айтхан затладан толу уллу къара чемоданы. Поездни бираз сакъларгъа тюшеди. Азноргъа, Мамме улуна да жумуш бла тышына чыгъаргъа керек болады. Мазаннга уа ала сыбызгынгы чыгъарма, жюкlege да сакъ бол, деп кетедиле.

Бираздан келселе, аллайгъа кел, «Катюша» деген жырны макъамын Мазан сыбызгъы бла согъа, адамла уа тегерегин алып: кими тепсей, кими жырлай, кими тынгылай.

Негерлерин кѳргенлей, Атабий улу сыбызгъысын бир жанына салады, адамла да аз-аз селейедиле. Къарасала – бернеси бла къара чемодан а жокъ. «Энди уа не этейим? Мазанны юй бийчесине не айтып барайым?» - деп, Азнор оу-шау этеди. Аны кѳрген Атабий улу да шуѳхун жапсарыргъа кюреше: «Къайгъы этме, Аллах айтса, чемодан табылыр. Ол меники болгъанын билмегендиле ансы, тиерик туююл эдиле. Бусагъат къайтарлыкъдыла», - дейди.

Поезд да келип, адамла анга минип башлагъан заманда, бир оруслу къатын чемоданны букъдурулгъан жерин кѳргюзтеди. Мазан къууанч тыпырлы: «Айтхан эдим да сизге, адамла, Аллах да мени бек сюедиле», - дейди. Ариу тилли адам эди Атабийланы Абутолну жашы Мазан: жырчы, тойчу, оюнчу, уста къоллу, закий сыбызгъычы.

Оюнчу адам эди Атабий улу.

Дагъыда бу адамны юсюнде бир огъурлу шартны айтыргъа сюе эдик. Москвада тургъан заманда окъуна, анда уа онбеш кюн мычыргъа тюшеди, Мазан бир ууахты намазын къоймагъанды. Азнорну хайырындан Останкинону директору бла шагъырей болуп, намазын аны кабинетинде этип тургъанды.

Бери кете туруб а, аны къонакъгъа да чакъырады. Москвачы эки ыйыкъны Мазанны юйюнде туруп, Малкъарны ариу жерлерин кѳрюп кетгенди. Ол келген кюн а Атабий улу къонагъына жарагъан къочхар сояды.

Бу айтхылыкъ сыбызгъычы жашауну асламысын Бабугентде ѳтюргенди. Къабыры да андады. Ол 1976 жылда ауушханды.

АНАМЫ УРЧУГЪУ

Чертлеуюк чыбыкъдан жонулгъан сыйдам таякъчыкъ. Узунлугъу бир къарыш бла эки эл. Баш жаны аз базыгъыракъ, къыйырында жюн халы илинирча бичакъ бла этилген кезчик. Аны тюбюнде уа – урчукъ баш.

Урчукъ башда кыызгъан темир бла кюйдюрюлюп ишленген суратчыкыла. Бир жанындагыла чынгыл къаяла, экинчисинде уа – тау череги тарны энишге саркъады.

Къыйыры жютюрек жонулуп, тюп жаны уа андан да иничгерек. Ма олду анамы урчугъу. Кюн сайын иесини къолунда халы ийирип тургъан – таулу ананы дайым къатында тургъан сёз нёгери.

Урчугъун бура, анам бешик жыр да айтды, аны бла къонакъгъа да барды. Кюн тууушда олтуруп, къоншу тиширыула бла лахор да этди. Хар заманда жанында тутду, ажашдырмады. Ол да, аны керти шуёхуча, кетмеди къатындан. Энишге-ёрге секире, тёгерек бурула, иесине жабышханлай, кёп жылланы оздурду.

Бюгюн а урчукъ мендеди. Иеси кетгенди да узакъгъа. Ёксюз болуп жатады анамы суратыны къатында. «Турма былай, ёрге сюел. Тансыкъ болгъанма санга, сылачы жылы къолларынг бла башымы. Сора биягъы экибиз жолгъа чыгъайыкъ. Сен бла мен – антлы шуёхлабыз да», – дегенчады иесине.

Алай сурат сёз айталмайды. Жаланда мудах къарайды узакъгъа. Кюн сайын тансыкъ этдире кесине, заман оза баргъаны сайын, аллай бир излете, термилте, дуняда бек суйген адамым – багъалы анам.

Эсингдемиди, бир жол а, мен урчукъну букъдургъан эдим. Бираз солунгуну, мени бла хапар айтырынгы, манга да тынгыларынгы суйюп. Сен а алайсыз да айта, тынгылай да биле эдинг. Урчугъунгу да бура, мени бла да хапар айтыр эдинг. Сиз эки антлы шуёхла кибики эдигиз. Аны ючюн болур эди, урчугъунгу бир бек багъалы затныча излегенинг да.

–Жаным, сен урчукъну кёрмедингми? Бусагъатчыкъда былайчыкъда тура эди да. Тоба, былайгъа салгъан болур эдим. Ай, къартлыкъ, къартлыкъ! Адамланы эссиз этип окъуна къояса да.

Сёзюнгю, айтырынгы сакълай, къууанчым, жарсыуум болса да келир эдим санга. Анам, бир башха тюрлю тынгылай биле эдинг. Сора сени бла хапар айтсам, жүрегим хош бола, ырахатдан тола, кетер эдим ызыма.

Энди уа жокъса къатымда. Узакъ жолоучулукъгъа кетгенсе. Урчугъунгу алсам къолума, сени тансыкълай, билемисе, келип къаласа кёз аллыма. Арбазда, аркъангы да юйню къабыргъасына таяндырып, бетинге да кюн ышара, олтураса узун шинтикде, кесинг тикген къатапа тышлы аппунну юсюнде.

Биягъы халы ийире тураса. Олтурама къатынга: «Къойчу, анам, ишинги. Жюнюнгю, урчугъунгу да бир жанына сал. Аз-маз солугъан да эт. Хапар айтайыкъ».

– Жууугъуракъ олтур, балам, къатыма. Урчукъ ийирген къыйын туююлдо манга. Бусагъат, ийирип бошасам, санга чындайла, жюн кёлек эшерикме. Сууукълада кие турурса. Бюгюн кёзлеринг мудахдыла. Не болгъанды санга? Айтчы, жашым, не жарсыуунг барды?

– Угъай. Игиме, анам. Халкъ жашагъанлай жашайма. Алай санга бир кёп айтыргъым бар эди да, билдиралмай къалдым. Олду мени жарсытхан. Сен бир кесекчик окъуна башымы сыласанг эди. Бешик жырынгы да айт, тынгылайым. Мен алыкъа сени гитче балачыгъынгма.

Излейме сени, бек тансыкъ да болганма.

– Сен кесинги кыйнама. Бир инсан да анасына айтырыгын айтып бошайлмаганды. Мен да угъай. Кесинг ата болсанг да, излейсе анангы. Ол хар заманда да төреди. Алай заман жетсе, бизге кетерге тюшеди, айырылыргъа. Сен жарсып турма, ол жашау жорукъду.

- Анам, энди мен сени бир заманда да кёрмезмеми? Алгъынча, экибиз да кюн тууушда олтуруп, ушакъ этербизми? Башымы кёкюрегинге кысып: «Жашым», - деп, жылы кьолларынг бла чачымы сыламазмыса?

- Сен нек кетип кьалдынг, анам?!

АТИЙМА

Мындан кёп жыл алгъа, онтогъузунчу ёмюрню экинчи жарымында алыннган бир почта открытка тюшген эди кьолума. Анда бурун заманда ишленнген Кёнденлен аягъындагъы кешенелени сураатлары бар эдиле. Ала битеу да жети боладыла. Бир кешенени кьатында эр киши сюеледи. Бийикликлерин тенгледиргенде, адамдан эсе ол юч кере бийик кёрюнеди.

Бирини уа оюлган жери барды. Анга эслеп кьарасанг, ол кьая ташдан ишленнгенин кёресе. Аллай ташла уа ол тийреде жокъдула, баям, тардан келтирилген болурла. Ала уллу бийлеге неда аскер башчылагъа ишленнгенге ушайдыла.

Кешенеледен хапар сора, Кёнденленге баргъанымда, анда бир кьауум абадан адамгъа жолукъган эдим. Малкьарланы Исхакъгъа бла Жашууланы Сейитге (жаннетли болсунла). Токъсан жылдан атлагъан акъсакъалла эсертмелени бийикликлери алты, кенгликлери уа беш метр болур эди, дейдиле.

Бу эки адам сабий заманларында алайлада бузоула кюте, кешенелени ичлерине кирип, жаундан кёп кере букъгъандыла. Ата-бабадан кьалып, ала бла байламлы хапарла да айтхандыла. Бирине тынгылы эс да бурган эдим.

Кёнденленде урушну ветераны Ботталаны Окъупха да тюбеген эдим. Кешенеле бла байламлы хапарны юсюнден соргъанымда, ол да акъсакъалла айтханча кьайтарады.

Тамерланны аскерлери, битеу Азияны кьолгъа этип, онтёртюнчю ёмюрню ахырында бу тийредегге жетедиле. Бахсан аузуну адамлары ала бла кьаты сермешгендиле. Кьолунда сауут туталган эр кишилене барысы да кьазауатха чыгъадыла. Ала арсланлача сермеше эдиле душман аскери бла. Алай азиячыла кылыкъсыз кёп эдиле. Аланы кьыра тургъанлыкъгъа, толкъунлача, бири бирин алышындырып, ёшюн уруш этедиле. Таулуладан да аслам адам жоюлады. Кьалгъанлары артха ыхтырыладыла.

Ол заманда тардан бир тиширыу, эр кишича кийинип, юсюнде да акъ жамычысы, жюзге жууукъ нёгери бла чыгъады. Ала, жел ургъанча жетип, душман аскерни ортасына киредиле да, узун бичакълары бла солуна-онгуна сермей, алларына тюшгенни кьырып тебирейдиле. Кё-

плерин кырып, чакырылмагъан кьонакъланы Кенделен сууундан иги да энишге кыстайдыла.

Кюбесинде кюн таякълары жылтырай, акъ жамычылы тиширыу барындан да кьаты сермеше эди. Силдегени бла жаудан бирин тенгеретмей кьоймайды. Аны алай этгенин керген душманла бетден бетге аны бла демлеширге базынмайдыла. Сора бир кьаууму узакъдан садакъ окъуна атып тебирейдиле. Ала жиберген темир бурун окъла терен кирген эдиле жигит тиширыуну санларына.

Алай ол жыгъылмады. Энишге ийилди, сол кьолу бла атны жалкьа-сындан кьаты тутду, онг кьолунда кылычын да ычхындырмады.

Аны алай болгъанын керген негерлери жетдиле да, кеслерини башчыларын Кенделен башына Жашырын-Дорбунлагъа элтедиле. Анда жараларына дарман салып, байлап да кюрешедиле. Жарсыугъа, кьаны кетип, ол анда ёледи. Биле эдиле таулу кызла атда жюрюу да, уруш эте да. Керек кюнде уа Ата журтларына кьалкьан болуп сюелгендиле.

Ким эди бу жигит тиширыу? Бир-бир абадан кенделенчилени араларында аны атын эсде тутханла бардыла. Ол санда биз башында сагъыннган Жашууланы Сейит да. Озгъан ёмюрню отузунчу жылларында (аны акъылбалыкъ заманыды) атасы бла Жашырын-Дорбунла тийресинде бичен этгенди. Бир кюн атасы Сейитни дорбуннга элтеди. Ол тийреледе борсукъла бар эдиле да, алагъа кьапхан салыргъа.

Алайда тамата дорбуннга киреди, жашын да ары чакырады. «Да бу уа оюлуп тура кёреме да, кел, болуш, ташларын жерине салайыкъ», - дейди. Жаш дорбуннга киргенде, кьабыргъаны кьатында ачылып тургъан кьабырны кёреди. Ичинде сюеклери, узун чачы да бар эдиле. Сейит чачны кьолуна да алады. Тюклери ууалып бара эдиле. Ташланы жерлерине салып бошагъандан сора атасы жашына кьабыр кимники болгъанын, ол адамны атын, тукъумун, кьачан, кьалай ёлгенини юсюнден халкъда жюрюген хапарны айтады. Бизге да ол тюз ол формада жетгенди.

Кьабырны хапарын кенделенчи Малкьарланы Кусаины жашы Исхакъ да биз огъарыда сагъыннганча айтхан эди. «Тиширыу Табыналаны Атиймады», - деген эди. Урушну, урунууну да ветераны Ботталаны Окъуп да айтханды аны юсюнден. Аладан сора да болурла Атийманы хапарын билгенле.

Онтёртюнчю ёмюрню ахырында Тимурну аскерлерини бла сермешге артда Элек уруш дегендиле. Алай нек айтхандыла? Ол заманлада аскерчиле кьазауатны кезиуонде кеслерин сюнгюден, садакъ окъдан, кьамадан сакълар ючюн темир кьалкьанланы хайырланнгандыла. Сауут анга тийсе, артха чартлагъанды.

Таулула кьалкьанны тышына кьыл аркъанны чулгагъандыла. Тёгерегине ууакъ тешикле этгендиле да, сахтиян баула бла аркъанны кьалкьаннга бегитгендиле. Ол а элекге ушагъанды. Бахсан аузуну адамы аллай сауутланы биз айтхан кешенелени кьатларында сермешде хайырланнгандыла. Элек уруш деп андан айтылгъаныны юсюнден хапар жюрююдю.

Андан бери бир ненча ёмюр озгъанды. Тёлюле бир бирлерин алыша барадыла. Жигит кыыз Атийманы аты уа бюгюн да халкъны эсиндеди.

Кёчгюнчюлюкге дери уа ол тийреледе болган малчыла, жолоучула, кыабыргыа кыайтып, алайда дууа окзуп, намаз этип болгандыла. Андан кыайтханлы ол иш унутулганды. Алай таулу кызыны батырлыгы бюгюннге дери эде тура эсе, мындан арысында эркин туююлбюз аны унутургыа.

Кешенелени юсюнден айтханда уа, халкыбызны кыалыубала заманларыны шагъатлары, Бахсан ауузну кыалаурларыча, сюеле эдиле Кёндеден аягында. Жауунланы жуугъанларына, желлени жалагъанларына, сууук боранлагыа кеслерин хорлатмай! Ишлей биле эдиле бурун заманланы усталары.

Жыйырманчы ёмюрню отузунчу жылларында кешенелеге кыажау дагыда бир жау келгенди. Ол а барысындан да кючлю эди. Анга уа, кыа ташладан ишленгенликге, кешенеле чыдамадыла. Жахиллик эди аны аты. Бир кыаумла аланы ойдула, ташларын юйлерине ташып, хунала, журтла ишледиле. Аны бла тарыхыбызны бир кесегин жокъ этдиле.

Кешенелени кыадарлары алай болду. Бир заманда уа ала жюз жарымдан артыкъ эдиле деген хапар барды. Ала кимлеге, кыачан ишленген болур эдиле? Энди анга жууап табыллыкъ болурму?

АХ-ЧА-ЛА!..

Колхозну бухгалтери Жууашны сауулган ийнегинден сора да ючлю бугъасы бар эди. Иеси аны бузоу заманындан бери халжардан чыгъармай, бакъганлай турганды. Мал алай семиреди, тюз да жумуртхача, тёп-тёгерек. Энди аны тюзюнлей кюфге уруп кыойсанг да, ол андан ары эт кыошарыкъ туююлдо. «Жууашны бугъасыча семиз», - деп да айтыгучу эдиле эллиле.

Аны хапарын эшитип, сатып алыргыа кыоншу элледен да адамла келип тебирегендиле. Алай иеси: «Оллахий, айып этмегиз. Быйыл келин келтирир умутубуз барды да, анга сакълайма», - деп, жюз кере кечгинлик тилей, ашыра эди аланы. Адепли адам эди Жууаш. Алай жашы, атасы айтханын этмей, кыатын алыргыа унамайды.

Кюн сайын тилейди Жууаш жашына: «Заманынгы оздурма, биз саулукуда юйдегили бол», - деп. Бой салдыралмайды. Ол жай айтса, жашы уа кюзде алыргыа сёз береди. Кюз артындан а жаз башына кёчюре, кылланы ашыра барады.

Юй бийчеси Эгеуханга да ненча кере сагыннганды, сёзюнге сыйына эсе, жашны ашыкъдыр деп. Кыатын а: «Не ашыкъ-бушукъ хапар айтаса. Анга алыкыа жыйырма бла он кылчыкыды. Анга кимни болсада келтирлик туююлме да мен. Дунияда бек аламатын излерикме. Битеу эл, шахар сукъланырча. Ким биледи, Маскавадан окыуна мажарырма!» - дейди.

Элде уа урчулукъ башланнганды. Кёпле малсыз кыаладыла. «Бюгече анда ийнек, тана урланды. Мында уа юй тоналды», - деген хапарла терк-терк чыгадыла. Эки-юч кюнден а Жууашны кыоншусу Махмутну халжарындан бузоулу ийнеги тас болду. «Кезиу энди мангамы жетген болур?» - деп, бухгалтерни жюрегине кыоркыуу тюшдю.

Ол кюн а кьоншу элде эгечинден туугъан кьатын келтирип, Эгеухан да ары кетеди: «Аллах хакъына, кимден да манга уллу сый саллыкъдыла», - деп, битеу кьайгъысы да ол.

Ингир ала Жууашха кьайыны Элбуздукъ келеди. Салам-келям да айта турмай: «Алан, сен тынгылауну басып нек тураса? Юч жыл бакъгъан бугъаны кимге саугъа этериксе. Тюнене кьоншунгу малын урладыла. Энди кезиу санга жетип тургъанын кьалай ангыламайса. Сен окъууу-билими болгъан киши... Кесинг иште, кьатынынг тойда, жашынг окъууда. Кюндюзгю кюнде малынгы машинагъа жюклеп кетселе, артда кимни жылкысынын сюрлюксе», - деп, киеуюне тырман этди.

Алайсыз да ол кьайгъы Жууашха жукъу бермей тура эди. Бу сёзледен сора уа отха фатеген кьуйгъанлай болду.

Сора бираздан: «Элбуздукъ, эгечинг да мында болмай мен анга не оноу этейим? Тойдан юйге келир да, ол айтханлай этербиз», - деди.

Аны эшитген Элбуздукъ киеуюне кьарай кетди да: «Алан, сен бош хомух зат кёреме да. Кьатынынгдан кьоркзуп, кюз арты чапыракълай кьалтыра да тур. Малгъа да энди тиширыму оноу этерге керекди. Са-тайыкъ!.. Ахчасын а бир жанына сал да кьой. Келин келтирсег а, айхай да, ол ахчагъа мал табылыр» - деди.

Жууашны аты да, кеси да жууаш болгъанлыкъгъа, алай ол да эр кишиди. Аны да, теренде букъдурулгъан эсе да, гитчеракъ болгъан эсе да, ётю уа бар эди. Кьайыныны айтханы кёлоне тийди. Ол тыгъырыкъда жукълап тургъан ётюн уятды. «Да малгъа алыучу да керекди», - деп, энди кьайыным эшитмей кьойгъа эди дегенча, кьулакъны ауузгъа тирегенде да иги билинмезча, аллай бир затчыкъ шыбырдады.

Аны эшитген Элбуздукъгъа жан кирди: «Ма, киши десенг. Оллахий-билляхий, керти да эр киши. Сени кибикле бир юйге угъай, битеу кьыралгъа да оноу эталлыкъдыла. Ким алырыны кьайгъысын а этме. Ала бла мен кесим сёлешейим», - деп, терк окъуна кьол телефон бла кьайры эсе да сёлешип, кимни эсе да чакъырды.

Кьарап-кьарагъынчы башы жабылгъан машина жетди. Андан төртеулен тюшдюле да, терк окъуна бугъаны машинагъа миндирип, алып кетдиле. Элбуздукъгъа уа: «Шайы-шайы бла, сому-сому бла айтхан багъанг мындады», - деп, бир чулгъам узатдыла.

Элбуздукъ, кьасапчыла кетгенлей, ахчаны санады. Сора, башындан бир мингсомлукъ кьагъытны алып, хуржунуна сала: «Иги сатыу этдик. Ахчаны таша жерге сал. Мал урланнганды дербиз. Хапарны элде мен жаярма. Аны ючюн кьоркьма. Неда болсун, эгечиме зат билдирме. Ансы экибизни да тыш кьыраллагъа кёчюрюр», - деп, киеую абери айтхынчы, тюкен таба ташайды. Жууаш а, кёп сагъыш эте турмай, ахчаны элтип жангы кьапталыны ич хуржунуна букъурду.

Экинчи кюн: «Жууашны асыралгъан бугъасы урланнганды», - деп элде хапар жайылды. Ингир ала Эгеухан да жетди тойдан. Сыйда берилген, уллу, багъалы ташы бла алтын жюзюгюн онг кьолуну орта бармагъына салып, ышара, кьууана, анга терк-терк кьарай, арбазына атлады. Жууаш бла Элбуздукъ баштёбен болуп, босагъада олтуруп турадыла. Тиширыу, юйде бир аман иш болгъанын ангылап, алагъа соруулу кьарады.

Сёзню Элбуздукъ башлады. «Да, эгечим, сен кёп жаша, ол алапат бугъаны бюгече урлагъандыла», - деди. Аны эшитир-эшитмез, Эгеухан, баш иеси таба бурула, биринчи тырманы ауузундан чыгъар-чыкъмаз, элия атылып башлады, сакъ жауун жауду. Анга да къарамай, суу салам болгъунчу, айтырын айтхынчы тиширыу юйюне кирмеди. Экинчи кюн танг жарыгъы бла, жанжаулукъгъа да бир жыйрыкълыкъ чулгъап, Эгеухан элде таш салгъан тиширыугъа тебиреди. Билгич тиширыу, ал-ботасыны хуржунундан ууакъ ташчыкъланы чыгъарып, бир ууучундан бирсине ата, къатышдыра, ичинден да бир затла шыбырдай, ташланы нохтабау юсюне салды. Сора аладан ючюшерин-тёртюшерин бир жанына ала кетди да, ахырында бир жангыз таш къалды. Анга къарай-къарай турду да: «Бар, малынг юйюнгдеди», - деди. Аны эшитгенлей, Эгеухан будуман арбазына атылды. Алай бугъа къайдан боллукъ эди юйде. Эндиге дери союлгъан да, сатылгъан да болур эди.

Экинчи ыйыкъда Эгеуханны эгечи, киеую да жангы жууукъларына барыргъа керек эдиле. Киеую бажамы Жууашны да келтиригиз, ансыз барлыкъ туююлме, деп тохтайды. Не этерик эди? Эгеухан баш иесин да ары хазырлайды. Жангы къапталын тазалай тебирегенде, хуржунунда ахчаны табады. Сора мал сатылгъанын ангылайды. «Мен санга башха жырла жырлатайым» - деп, эрине да къажыйды. Ахчаны башха жерге букъдуруп акъыл этип, арбазны мюйюшонде эски печь бар эди да, чулгъамны аны ожагъына сугъады.

Ол кюн а былагъа къонакъгъа Жууашны экиге айланган эгечини къызы Айсурат келеди. Айдан-жылдан бир жетип, ана къырандашындан тансыгъын алып кетер эди. Эгеуханны жумушларын да эте-эте тургъанды. Бу жол анга келини анангы къарындашыны ич быстырларын жуууп тур, мен а къоншулагъа жетип келейим, дейди.

Айсурат иш кёллю къыз эди. Хар буюрулгъан жумушну тынгылы этген. Ана къарындашымы быстырларын къайнатып жуайым дейди да, печьде от тиргизеди. Быргъысы бегитилип тургъаны ючюн тютюн артха урады. Къыз, кюрек сабы бла ожакъны тазалай, ахча къысымны отха туюшуреди. Сора ол бютюн да жарыкъ жанып тебирейди.

Къоншулада бираз олтуруп, Эгеухан юйге къайтса, эски печьде гюрюлдеп от жана. Аны кёргенде, тиширыу жеринде сын болады. Эки къолун от таба буруп, бираз турду да, сора битеу ичинде болгъан кючюн салып: «А... а... ах... ах-ча-ла!» - деп къычырды.

Аны къычырыгъындан Шау Хуна тауну къая къызы элгенип: «Ахчала, ахчала», - дей башха таулагъа къачып кетди. Ныгъышда олтуруп, лахор эте тургъан къартла уа, Азраил мёлек къычыргъан сунуп, бирден секиришип, жерлеринден турдула да, бутлары къалтырап, ашхам жулдуз чыкъгъынчы сюелдиле.

БАШ ИЕМ - ТАЯНЧАТЪЫМ

Къошхан, къоратхан да этмей, тюз да эшитгенимча айтама. Иш а былай болгъанды. Алгъаракълада жумуш чыгъып, тау элледен бирине барыргъа тюшеди. Эрттенликде вокзалгъа келип, автобуса минип,

кетер заманыбызны сакълайма. Мени ызымдан кирген экеулен, эр киши бла тиширыу- жашаулу адамла, мени аллымда жерлеге олтурдула. Тиширыу нёгерин алгъа жиберди да, ол олтургъандан сора, жан-жанына да къарап, аны къатына чёгеди.

Эр кишини башында бийик мухар бёркю барды. Юсю-башы да тазады, тизгинлиди, тюз да эбизе бий кибик. Чачын кюмюш бет алгъан къатын да жанында тауушсуз олтурду. Онг жанымда жерде уа тиширыу олтуруп келеди, бир уллу къыйынлыгы болгъанча, аны бети мудахды.

Бираздан автобусха дагъыда бир къауум адам кирдиле. Ол тебиреген заманда уа, эки къолунда да бирер жүгю бла, тиширыу чабып минеди. Солуу алып бошагъандан сора, жангыз олтуруп тургъан тиширыуну эслейди да, аны къатына келип: «Аллах, Аллах, Фаризат, сенмисе? Таныялмай окъуна къалдым да. Нек былай аман болгъанса, аругъанынг ишми барды? Юйде уа тынчмысыз, уллугъуз, гитчегиз, биз сорлукъла барыда? Ахмат а не ишлейди? Дуняда болмаз андан огъурлу адам», - деп, тюз да автоматдан атдыргъанлай, такъыйкъаны ичинде, жангыз кеси олтуруп келген тиширыугъа кёп затланы юсюнден сорду.

Фаризатны аны бла сёлеширге артыкъ ыразы болмагъаны кёрюнюп тура эди. Болсада, шинтикден арлакъ тепди да, жангы келген тиширыугъа жер къойду. Ол а соруу этиучю бегеуол кибик, Фаризат къачан жууап къайтарлыкъды деп, кёзлерин андан алмай тохтады.

Фаризат а бираз тынгылауну басып да турду, алай ол адам андан айырылмазлыгъын билгенден сора, кесини хапарын башлады:

- Да, сабийлени да хаталары жокъду. Аллахха шукур, сау-саламатдыла. Таматаны быйыл школгъа берликме. Гитчени уа анам къоймай биргесине алып кетгенди. Жарым жылдан бери да ол андады. Кесим а алыкъа иш мажаралмагъанма. Ары-бериле эшип, базаргъа чыгъа турама.

- Ахмат а, Ахмат, ол а не ишлейди, къалайды? Кёпден бери да кёрмегенме. Файгъамбар кибик. Ол бизни жашха алай иги болуучуду, Аллах сюрерик жанын. Жолда кёрсе окъуна, эс бурмай бир да къоймаз. Анга тюбеген кюн жаш да асыры къууаннгандан, тёппеси кёкге жетгенча болуп келир. Аллах ыразы боллукъ жанына - деп, биягъы тиширыу башын да артхаракъ этип, Фаризатны бетине аралып тохтады.

Фаризат бираз шош турду да, сора ол тиширыу таба бурулуп, тюз да элия атылгъанча:

- Сен а эшитмегенмисе да мени хапарымы, ол сен махтагъан Ахматны бизге этип кетгенин, жаханим андан толлукъну?

- Тоба, тоба, нек айтаса алай? Эшитмегенме. Арталлы да бир тюрлю хапар сизни юсюгюзден эшитмегенме. Бизге кирген жокъ, жаш окъууда, мен да орамгъа айдан, жылдан бир кере чыгъама да, къайдан, не зат эшיתיим. Сормайма, айтчы не болгъанды? Тейри, Ахматны уа бек иги кишиге санап тургъанма. Аны уа терс иши болмазгъа керекди.

Мен ангылагъаннга кёре, ол тиширыу Ахмат бла Фаризатны араларында болгъан ишни биле эди, алай, нек эсе да, аны юсюнден Фаризатны кесини аузундан эшитирге сюе эди.

Бираздан автобус сахардан чыкъды. Узакъ жолну къысхартайым дегенча, шофёр автобусну магнитофонун гитче ауазына салып, жыр-

латып башлады. Дагыда, не десенг да, жолда барган адамга жыр, музыка хычыуун кӧрюнеди, кыйгысы, сагышларын да чачады.

Алай «бегеуолню» акылы уа башхада эди. «Бу адам манга кычан жууап берликди?» дегенча, Фаризатны бетинден кӧзлерин алмай турады.

Хапарны айтмай ол адамдан кытулалмазлыгын ангылагандан сора, Фаризат сӧзюн жангыдан башлады:

- Ахмат бла бирге жашаганлы быйыл он жыл боллукъ эди. Бир бирни ангыларга кюрешип, жашап турганбыз. Гюняхы керекмейди - ичги бла кыйнамаганды. Алай, тюзюнлей ол кырал ишге жүрюгенден башха, бир тюрлю мадары жокъ эди. Халкыны кишисин, кӧремисе, юйюме хайыр этейим деп, кече жер туюбу бла жүрюгенлерин. Ол а, хоу бир да, мадар эте билген киши болса, не жарлы эдим. Юйде бир гитче иш этиллик болса окъуна, кеси кӧолу бла бир затха тиймез. Кӧншуладанмы болады неда ишчи нӧгерлеринденми, бир - эки «такгыч» келтирип, алагы ишлетип кюрешип.

Мени уа бютюнда бек не зат кӧзутады десенг, кеси тамата болуп турганлай, гитче кыарындашын келтирип, анга оноу этдиртсе. Ма, жаз башында тауукъ орун ишлерге керек эди да, биягы кыарындашын чакырганды да, мен кӧргюзтген жерде ишлемей, башха жерде салып башлайдыла. Ол а манга алай ачыу тийгенди, алай ачыу, «атанга налат, мен айтханлай этмеген эсенг», - деген эдим. Андан сора бир сӧз да айтмаганма, Аллах бирди. Кыарындашы уа, кӧзюме да кырап: «Келин, харип, не ачы аузунг бар эди», - деп, ишни кӧюп кетеди. Бираздан а, ол сен махтаган Ахмат, костюмун да юсюне жарты-кыурту кыаплап, аны ызындан тебиреди. Ол кюнден бери аны аягы биз болган жерге басмаганды.

Кыйда эсе да бирде кыарындашы бла малчы болуп турган хапары барды. Угъай, угъай, мен аны соруп айланмаганма, Хамитни кызыны тоюнда тиширыула айтып эшитгенме. Аллаи бир сӧзчюгюмю кӧтюралмаган эсе, турсун алай?

Аллахны ахшылыгындан мени да бардыла эгечим, кыарындашым да. Атам, анам да сау, бир адамга да жалындырлыкъ туююлдуле. Ахчаны уа, узакъ базарга бир барып келсем, ол сен махтаган киши жылга ишлегенни келтирликме.

Андан сора да кӧп хапар айтды Фаризат кесини жашаууну юсюнден, алай Ахмат жанлы болуп аны аузундан бир сӧз да чыкмады. Автобус а, тюзледен ӧтӧп, тау ауушка кирди. Аны эки жанындагы бийик тауланы, кыалын агычланы арилукуларына да эс бурмай, ол эки тиширыу хапарларын кыздырадан кыздыра барадыла.

Бираздан Фаризатны кыатына олтурган тиширыу да баш иесин эсине туююрдю. Алай, ол да аны юсюнден ариу сӧз айтып кыйналмады. Хапарда айтылганга кӧре, ала да бир кыауум жылдан бери айырылыпдыла.

Эки тиширыуну хапарлары бошалгандан сора, автобусну шошлукъ бийледи. Аланы айтханларын эшитгенле, баям, хар бири да бирер сагыш эте болур эдиле. Юйюрню чачарга уа жангыз бир сӧз да жетеди, деген акыл мени башыма да келди.

- Акъылсызласыз, - деген таууш бузду шошлукъну. - Хау, экигиз да акъылсызласыз.

Ол сёзлени аллымда олтуруп келген тиширыу айтды. Сора ол бу жаншакъла таба къарап:

- Жанымдагъы мени баш иемди. Биз бирге жашагъанлы элли жылдан атлагъанды. Къууанган, къыйналгъан кюнюмде да таймай жанымда тургъан буду. Эгеч, къарындаш, сабийлерибиз бизни да бардыла, Аллахха шукур, онгларына кёре жокълай турадыла. Сау болсунла. Аланы да бардыла юйюрлери, сабийлери, анга кёре ишлери, жумушлары, къыйынлыкълары. Сен суйгенча ала хар заманда келалмайдыла. Бу уа дайым къатымдады.

Эртте, жаш келин заманымда мени кёре анам, эгечим, аны гитче жашчыгъы да келедиле. Кече бизде къалгъан эдиле. Бу адам ингир ала, ишден жыйышхандан сора, ала бла кёп олтуруп хапар да айтады. Менден а ичерге суусап тилейди. Агъач аякъ бла акъ суу келтиреме да, башындан эгечимден туугъан жашчыкъгъа ичиреме. Ол алайлай къалады. Бир къауум замандан мен юйге барама. Анам ол ишни эсиме тюшюрюп, манга бир хал кёргюзтген эди да. Баш иенге намыс этмегенлей, сен къаллай юй бийче боллукъса? Бу жолдан сора сени алай этип бир да кёрмейим. Къызым, нек къалгъанды сени баш иенг биреуню жугъусун ичерге? Менден жууугъунг келсе да, бек алгъа аны жумушун тынгылы эт, анга сакъ бол. Ол айып туююлдо. Сен аны къаллай бир багъалай билсенг, аллай бир намысынг да жюрюр».

Мен бир заманда да унутмагъанма анамы ол сёзлерин. Биягъында да айтдым къаллай бир жашагъаныбызны бирге. Ким биледи, кеси суйгенча кёлуне да жеталгъан болмам, алай бюгюнлюкде да анга таплыкъны, тынчлыкъны излейме. Аны ючюн бир заманда да сокъуранмагъанма. Акъыл сёзюм а сизге ол болсун – не иги, не ахшы сабий да атасына, анасына кълауур болуп турлукъ туююлдо. Сабийни да сабийлери боллукъду. Аны да кеси жашауу барды. Къартны нёгери уа къартды. Ол кюнюгюзню сагъышын шёндюден этигиз. Баш уругъа тюшсе да, нёгерлеригизни къайтарыгъа кюрешигиз. Ашыгъыгъыз. Заман терк кетеди.

Автобуста олтургъанла, чалбаш тиширыугъа бетлерин бурмагъан эселе да, аны хапарындан къулакъ алмай тынгылап келгенлери кёрюне эди. Ким биледи, ол адам хапарына дагъыдамы къошарыкъ болур эди, алай мухар бёрклю киши аны билегине аз-маз къолун жетдирди. Тиширыу хапарын тыйды, сора ашыкъмай башын сол жанына бурду да, баш иесине къарады. Мен аны кёзлерин кёрдюм. Аллайла жаланда тюшде кёрюнедиле. Аны кёзлеринде баш иесине аллай бир хурмет, аны ючюн аллай бир ёхтемлик бар эди, не уста да сёз бла айтып айталмазча.

Андан сора автобус элге жетгинчи бир адамны аузундан сёз чыкъмады. Адамла уа андан тюшгенден сора, бирер жанына жайылдыла. Мен а ол эки къартны ызындан бираз къарап турдум. Эр киши аз алгъаракъда, тиширыу да аны ызындан аякъларын бирча алып бара эдиле. Кюнню таякълары жерге бирча жетгенликге, мен а нек эсе да ол эки къарт баргъан жолда жылыу кёп сундум.

БЁРЮЛЕ БЛА КЪОНШУДА

Сары-Тала тау жайлыкъда Малтан-Тюп деп жайда малла туруучу жер барды. Бир жыл къойла бла ары барыргъа тюшеди. Алайда эки ыстауат болабыз. Нёгерим къозулу къойла бла тёбен, мен а къысырла бла башында айтылган орунну ёрге жанында. Кече къошда къалама, къойланы уа къая ырбында уллу таш бар эди да, аны тегерегине къяма, ташны юсюне уа къолда жюрютген фатеген чыракъны жандырып салама. Бегитилгени жокъду, ачыкъ жерди.

Жанлы зараны жетер деп да къоркъама, аны ючюн кече терк-терк чыгып, къойлагъа къарай-къарай турама. Анда-мында ушкок атдыр-тама. Алай эте, ай чакълы заман озду. Кютюую иги эди да, къойла семиргендиле, топлача, тёп-тёгерек болгъандыла, жюнлери да кюнде жылтырайды.

Бир жол, къойланы кюте баргъанлай, къая ырбында эртте заманлада ишленген хунаны эслейме. Сейир болама да, ол жанына тебирейме. Кюн да чууакъ, кёкде жангыз булут окъуна кёрюнмейди. Хауа да жылы. Къапталымы да сыртыма атып, хунагъа жетеме. Аны бийиклиги эки метр болур эди. Жонулмагъан ташладан къаланган, жарты тегерек этилип, эки къыйыры уа къаягъа тирелип.

Баям, ол къачан эсе да къойла туруучу жер болур эди. Хунагъа сейир этип, анга къарай тургъанлай, ары жанында бир тауушла эшитип, буруугъа къапланып, аны огъары жанына къарадым. Кёргениме ийна-налмай, бираз аралып турдум. Кюн тууушда, бёрю балала бири бирин къуууп, ойнай тура эдиле. Арлакъда уа аналары жатып, балаладан кёз алмай къарайды.

Тюзюн айтханда, абызырап, жеримден тебалмай бираз турдум. Сора тынч, таууш этмей хунадан тюшдюм да, къойла таба муштухул тебиредим. Ичимден а: «Эшигими жапдым, бёрю уягъа келтирип ыстауатны салып. Энди уа не амал, не хадагъа этейим. Къойланы къырдырсам, кюлкюге къаллыкъма, къартлыгъыма сёзлюк болурма деп жарсыдым.

Энди кече-кюн да къойладан айырылмайма. Жатхан да сюрюу къыйырында этеме. Андан сора юч ыйыкъ чакълы озады. Ингир ала малланы ыстауатха сюрюп келе эдим. Бёрю балала ойнагъан жерге жуу-укълашханма. Алайда сакъ болуучума.

Бир заманда ол бир бирлерине жабышып баргъан къойла, жюрюш-лерин да тохтатмагъанлай, орталарында да жол къоюп, эки жанына чачылдыла. Была былай нек эте болурла деп къарасам, малланы орталарын жырып эки бёрю келедиле. Алдагысы гитчерек, ызындан келген иги да уллу. Жанларындагы къойлагъа къарагъан да этмейдиле. Жангыз секиргенлей, бек семизин туталлыкъдыла. Алай тегерекдеги къойланы арталлы да кёрмегенча, алагъа тиймей дуппурдан аууп кетдиле.

Ашхам бола ала уугъа чыкъгъанлыкълары болур эди, баям. Мени къойларыма уа, нек эсе да, тиймедиле. Эки жаныуарны кёргенимде, чач тюклерим ёре туруп, бираз сөөлдим. Къошха жетгенден сора, ушкогуму алып, ызларындан жетип ёлтюрейим деп да бир акъыл этдим. Алай

атам: «Бёрю уясы болгъан жерде ыстауатха хыли болмаучуду», - дегени эсиме тышоуп, ол муратны кьойдум. Эртте заманлада уа кьойчула аллай жерлени излеген окьуна этгенлерин унутмагъанма.

Бёрюле кьойлагъа тиймегенлерин кёргенимден сора, жюрегим тынчайды. Андан сора кече жукьуму да бёлмедим. Ала кьалычу жерге чыракъ да салып айланмадым. Ол жыл ыстауатыма бир жанлы заран жетмеген эди.

Хапарда бирле эшитгенлерин айтадыла. Мен кёзюм бла кёрюп, кьолум бла тутханымы билдирдим.

ЖАШЫРЫН ДОРБУНЛАНЫ ЖАЛЫНЫ

Элдеде болуп, адамла бла ушакъ эте келсенг, сейир кьадарлары болгъанлагъа жолугъуп да кьаласа. Ала, уллу кьуллакьлада да ишлемей, белгили алимле да болмай, кёбюсюнде уа элден узакьгъа да хазна чыкьмай тургъанлыкьгъа, кеслери кёзлери бла кёрген, кьулакьлары бла эшитген сейир хапарла айтадыла.

Аллайладан бири Кёнденден Энейланы Сюлемен эди. Бу хапар кьауум жыл мындан алда аны бла этген ушакьды.

- Сюлемен, кёп белгили адамла сенде болгъандыла. Ала Кёнденденни жерини ариулугъун жаратыпмы келе эдиле бери, огъесе жумушлары болупму?

- Хар бири да бирер иши бла келгендиле. Солургъа сьойгенле да болгъандыла. Кьошумда кече кьалып да тургъандыла. Тызыл, солуйма дегеннге, бек аламат жерди. Кьырал кьуллакьчула терк-терк келе эдиле. Ала уугъа барыргъа сьойгендиле. Кийик эт ашап, кече кьалып кетгенлери да болгъандыла. Кёп эдиле, аланы кьайсы бирин айтхын.

- Сени излеп, Терешкова да келген хапар барды. Ол алаймыды, огъесе бош ныгъыш хапармыды?

- Угъай, кертиди. Ол 1980 жылда келген эди. Аны манга энчи жумушу болгъанды. Бир кезиуде аш орунум бек кьыйнап тургъанды. Больницагъа жатып кьаратханымдан сора, онкология аурууунг барды, дейдиле докторла. Аны билгенден сора бек жарсыйма. Кёп жерлеге барып, тюрлю-тюрлю дарманла мажарып, кесиме багъаргъа кьорешгенме.

Бир жол Ростовха барама. Анда Алексеенко деп иги генерал шуёхум бар эди. Север-Кавказ аскер округну командующисини заместители эди ол заманда. Жарсыууму анга айтама. Ол да бир кьауум дарман мажарады. Аны бла андан кетеме.

Ауруйма деп, тьонгюлюп, ишни кьоймагъанма, малла бла Тызылда тургъанма. Бир кюн машиналары бла юч оруслу киши келедиле. Хар келгенгеча, алагъа да жарыкъ тьобейме. Была манга: «Бу тийреледе дорбунла бар эселе, бизге бир кёргюзтсенг эди», - деп тилейдиле. Тызылыны баш жанында «Жашырын дорбунла» деп бардыла, ары элтеме. Была бирине киредиле да, ичине кьарайдыла. Дорбунну кьабыргъаларына, башына да кьара чайыргъа ушаш жалын кьонупду. Мындан минг

жылланы алгъа адамла бу тийреледе жашагъандыла, къош этип мал тутхан къадар, дорбунда от этгендиле, аш биширгендиле. Аны жалыны, тылпыуу ташха къонуп тургъанды. Къонакъла, къалакъгъа ушаш, жютю затланы чыгъарып, ташланы къырып, ол къараны жыйып тебирейдиле.

Ала кече мени къошумда къаладыла. Экинчи кюн къалгъанын жыйып, юйлерине ингир ала кетедиле. Бир юч кюнден ол адамладан бири къайтып келеди. «Къурумдан бираз жыярыкъма. Алай мени келгеними кишиге да айтма, нёгерлериме окъуна», - деп тилейди. «Охо», - дейме.

Ол къонагъым экинчи кюн кетеди. Дагъыда бир кюнден башхасы келеди. Кесинлейди. Ол да, биринчиси айтханны айтып, бир кюн къурумдан жыяды да, ингир ала ызына къайтады.

Бираздан ючюнчюлери да келеди. Ол да кесинлейди, нёгерлериме хапар айтма деп тилейди. Мен кюлеме. «Нек кюлесе?», - деп сорады. Ишни болушун айтама - нёгерлери келип кетгенлерин билдиреме. Жаш алагъа ыразы болмайды.

Сёлеше келгенде, мен ауруууму юсюнден анга билдиреме. Ол а манга былай айтады: «Мен Пятигорскеде аскер санаторийни баш врачыма. Больницадан къагъытларынгы бери тапдыр, алагъа къарайым да, анга кёре санга бир дарман этейим».

Олсагъат окъуна, элге барып, больницада берген къагъытларымы алып келеме. Къысхасы, доктор алагъа къарайды, бир дарман да береди. «Муну ич, бир арада, аурууунг къозгъалып, къыйнаргъа да болур. Сен, анга да къарамай, дарманны ахырына дери ич», - дейди.

Ол айтханлай эте турама да, бир кюн аш орунум бек къыйнайды. Тюз да, энди уа ёлдум, кетдим деп болгъан эдим. Сора дарман ичгенни къояма.

Бир къауум замандан ол адам къайтып манга келеди. Халымы сорады. Болушун айтханымда: «Ол къыт дарман эди, ахырына дери бош жетдирмединг. Энтта да бир дарман берейим, аны дорбундан алгъан къурумдан этгенме, ол тауусулгъунчу ич», - дейди.

Аны да ичдим, андан сора дорбунда жашла тазалап кетген ташланы жуууп, аны да ичип тургъанма. Шешагъа къуюп, аз-аз уртлай, жанымда жюрютгенме. Бираздан халымы игиге айланнганын ангылап башлайма. Врачха жангыдан къаратама. Аллахва шукур, аурууум жокъ болуп тура эди. Валентина Терешкова уа манга андан сора келген эди.

- Ол сени ауругъанынгы, иги болгъанынгы къайдан билди, анга ким айтды аны юсюнден?

- Аны да, тюз да мендеча аурууу бар эди. Андан бек къыйналып тургъанды. Мени хапарымы уа анга генерал Алексеенко айтханды. Терешкова бла ол Ростовда бир юйде, бир этажда жашагъандыла.

Сексеничи жыл онтёртюнчю ноябрь. Кюн ортагъа жууугъуракъ Бахсан районну военкому келеди. «Бусагъат уллу къонакъла жетедиле, алагъа тюберге хазыр бол» - дейди.

Бираздан юч къара «Волга» жетедиле. Къалауурлары да бардыла. Биринден Терешкова тюшеди. Орта бойлу адамды. Бет сыфатына къарасанг, юсюнде былай бир уллу къыйынлыгъы болгъаннга ушайды. Алай

ышарып сѐлеширге кюреше эди. «Мында бираз солур акылымы барды. Сора дарманынгы юйретсенг эди», - деп тилейди. Терк окъуна юйге билдиреме - тиширыула келедиле. Мал соябыз. Таулу ашарыкыла этебиз: шишликле, сохтала, жѐрмеле. Нѐгерлерин, кесин да бек иги сыйлайбыз. Ашап ашагъаны да жокъ эди Валентинаны. Аурууу къоя болмаз эди.

- Къаллай адамды деп ангыладынг сен аны кылыгыгын, кесин жюютгенин. «Мен космонавт, сиз а бош адамла», - деп, ат башынданмы сѐлешди, огъесе уа?

- Къошда эки кече къалады. Бек адепли адам эди. Юйюрюнден башлап, космосха чыкыгъанына дери кѐп хапар айтхан эди. «Мени сынаугъа жиберген эдиле космосха. Бир кызым барды. Шѐндю медицина институтда окъуйду. Саулугъу алаамат туююлдю», - дегенин кесини аузундан эшитгенме.

Аш ашап бошагъандан сора, тиширыула бла бирге столну жыйып, адырла жуууп тургъанды. Кесин кѐтюрген адам туююл эди.

- Дарманынгдан а бердингми сора?

- Бермей а! Шешалагъа къуюлуп, жарашдырылып тургъанлары бар эдиле да, аладан берип жиберген эдим. Артда, дарман жарагъанды деп, къууанып, жазгъанды. Бир жол а спутникледе хайырланнган приборланы чыгъаргъан заводну генеральный директору келеди. Ол да Валентинаны иги шуѐхларындан бири. Дарманынг жарап, Терешкова иги болгъанды деп хапар айтхан эди.

- Къыралны уллу къуллукъчуларындан бу тийрелеге келип, кесинг кѐзюнг бла кѐрюп, биргесине олтуруп, хапар айтып эсингде къайсы къалгъанды?

- 1977 жылда агъач къалауур болуп ишлей эдим. Таматабыз Залийханланы Хусейди. Октябрь айны ортасы болур эди, ол келеди да: «Эки кюнден «Долина нарзанов» деген жерде бол - уллу къуллукъчула келликдиле, алагъа къараргъа керекди. Башха къалауурлагъа да билдиргенме. Ала таудан жаныуарланы юркютюрюкдюле. Сен а къуллукъчулагъа аланы атаргъа болушурукъса» - дейди.

Заманында ол айтхан жерге барама. Ол кюн алайда кѐп белгили адамла бар эдиле. Венгрияны компартиясыны генеральный секретары Янош Кадар да. Былай орта ёсюмлю, бираз толуракъ киши, орусчада ариу сѐлеше эди.

Тебирейбиз уугъа. Кадарны атыма миндиреме. Кесим жюгенинден тутам. Нѐгерим да барды. Бир тик жерге жетгенде, мен: «Муну атдан тюшорейик, ансы жыгъылса, тауну тюбюне дери тѐнгереп барып, артда башыбыз органладан чыкъмаз» - дейме. Ол заманда Янош Кадар ышаргъан да этип, «Тюз айтаса», - деп атдан тюшеди. Алайда мен аны алай айтханына эс бурмай къоюма.

Барып жерибизге жетип, къауалланы къолгъа алып, сакълайбыз. Мальбахов Тимбора да бизниблады. Бек алгъа айыу чыгъады. Къуллукъчулагъа: «Атыгъыз!» - дейме. Мальбахов унамайды. Кадар да атмайды. Сора кесим атайым деп ушкогуму айыу таба бургъанымда, нѐгерим: «Къой, сен аны ѐлтюрсенг, сояргъа, ташыргъа да экибизге тюшерикди. Къуллукъчуладан бизге болушурукъ табылмаз», - дейди. Ол заманда да

венгерли кьонагъыбыз бизге кьарап ышаргъанын эсеген эдим.

Бираздан кийикле да чыгъадыла. Аладан бирин ёлтюреме. Гай этген нёгерлерибиз да жетедиле. Ары дери уа биз жаз тауукъла да ёлтюрген эдик. Аланы биширип, ашаргъа олтурабыз. Агъач кьалауурла арлакь-да кеслери тура эдиле да, бирлери манга: «Сюлемен, сен таматалагъа жууукъса, ол иги шешаларындан бирин ётдюр бизге», - дейди. Мен биреуню затын кьалай аллыкь эдим. Ол заманда Янош Кадар, олтургъан жеринден туруп, тёрт коньяк шешаны, бир кьауум бишген тауукъланы да берип: «Быланы жашлагъа элт», - дейди.

Мен да аланы алып бара тургъанлай, Горбачёв: «Къайры элтесе?» - деп ызымдан кычырады. Ол заманда Кадар, анга бурулуп: «Къалгъанлары да жетерикдиле санга!» - деп тырман этеди. Бу жол: «Бу адам бизни тилни ангылай болур деп», - ишекли болама.

Артда Нальчикге Венгриядан Кьонгурланы Иштуан деп бир алим келген эди. Аны телевизорда сёлешгенине кьарайма. Хар айтхан сёзюн ангылап тургъанма. Андан сора Янош Кадар да бизни тилни ангылагъанын билдим.

ГОЛА-ОРТА БОЛА

Ташны тауруху

Мындан бара Тырнауздан беш-алты кычырым ёрге чыгып, Бахсаннга жетмей, черекден ётнуп, онг кьолда таш барды. Уллуду: бийиклиги отуз метр. Узакьдан кёрюнеди. Таш эки жарылыпды. Жарылгъаны сурагда кёрюнюп турады. Ким биледи, ёмюрлени къайсы заманларындан бери турады бу былайда? Жер тепгенде, неда кьалыу балада таудан, къаядан юзюлюпмю тюшген болур?

Аллындагъы хуна кеч ишленгенди: халкъ Азиядан къайтхандан сора. Анда колхоз кьош тургъанды. Алай, ары дери да, мында адамла жашап болгъандыла. Бюгюнлюкде да эслерге боллукьду эски юй-журт ызланы, оюлгъан юй тюплени.

Кимле болур эдиле ала, къайры, нек кетдиле, бу тийреде уа къачан жашагъандыла? Аны билгенле да болурла, алай билирге суйгенле да табылырла. Алайды да, билгенибизни, эшитгенибизни айтайыкъ.

Хапарны мен Орусбийланы Солтанбекни жашы Сафар-Алийден 2000 жылда эшитгенме. Анга ол заманда 77 жыл бола эди. Сафар-Алий а хапарны озгъан ёмюрню отузунчу жылларында къарт анасыны кьарындашы Жаппуланы Мокун-хажиден эшитгенди. Жаппу улу да ол заманда кёзлеринден сууу келген къарт эди.

Экиси да, эшеклерин да алып, эл тийреге отун этерге баргъандыла. Ташны огъары жанында эртте заманлада кырылып тургъан агъач болгъанды: тюккючле, томуурола. Отунну аладан этгендиле.

Къарт мынга Алхазны бла Элмырзаны кийик эчкилери ойнагъан таш дегенди. Ала уа кимле эдиле? Къарачай халкъ Бахсан аузундан кёчюп кетгенден сора, артада бу тийреде Орусбийланы Чепеллеу тохтайды. Алхаз бла Элмырза аны биринчи юйдегисинден жашларыдыла.

Быланы аналары ёлгенден сора аталары экинчи къатын алады: Къарабугъаланы Мёретханны.

Жашай баргъан заманда, аталары ёлгенден сора, жашланы бла ёге ананы араларында даулаш чыгъады да, Алхаз бла Элмырза юйден кетип къаладыла. Кеслерине жетген малланы да алып, бу тийреге келип, алайда тохташадыла. Ташны онг жанында дорбун болгъанды. Бюгюнлюкде да аны бир кесекчиги сакъланыпды. Анда жашап ташны аллында ыстауат этгендиле. Артдан-артха ташдан юйле да ишлегендиле.

«Кийик эчкиле ойнагъан таш» деб а нек айтылгъанды? Ташны ёрге жаны бийик тауду. Алайда къалын агъач ёсгенди. Кийик жаныуар кёп болгъанды. Жанлы къууса, кийик эчкиле, улакъла къачып, Алхазны бла Элмырзаны малларына къошулуп къалгъандыла. Таш аны ючюн аталгъанды алай.

Агъачны уа Алхаз бла Элмырза асламысын къырып тауусхандыла. Кийик эчкилени жанлы къуууп, аладан туталмаса, Алхазны бла Элмырзаны малларына тийип болгъанды. Андан сора да маллагъа кютер жер эте болур эдиле. Асламысында агъачны аны ючюн къыргъандыла.

Артда биягъы ёге аналары бла Чепеллеуню биринчи юйдегисинден жашларыны араларында жер-миюлк ючюн даулаш чыгъады да, жашла экиси да Къарачайгъа кёчюп кетедиле. Юйдегили болургъа да жетишалмагъан эдиле. Анда эминаны жайылгъан заманы болуп, андан ауруп ёлгендиле.

Ташны юсюнден хапарны нек башладыкъ? Ол да халкъыбызны тарыхыны бир кесекчигиди. Бу жанында дагъыда болгъандыла атлары таурухлада айтылгъан ташла. Сёз ючюн, Гошаях бийчени, Къарчаны, Къарындашланы ташлары дегенча. Ала барысы да малкъар халкъны тарыхы бла байламлыдыла. Жарсыугъа, аланы кёбюсю бюгюнлюкге сакъланмагъандыла.

Бу ташны тюз аты айтылмай тургъаны уа Орусбийланы тукъум репрессиягъа тюшгени бла байламлы болгъанды. Алай ташла да, эрттегили адамла ишлеген къалалача, халкъны тарыхыны ёмюрлюк сынларыдыла. Аланы тюз атларын тохташдырып белгилесек, тарых жаны бла магъаналы иш этиллик эди.

Хапарыбызгъа «Гола-Орта Бола» деп нек атагъанбыз? Бу нарт сёздю. Гола деп къаядан, таудан юзюлюп, кесинлей тургъан ташха айтылады. Ол уллу, гитче болургъа да боллукъду. Андан сора да Къарачайда, Малкъарда да голаны чекге белги этип болгъандыла. Орта бола деп да андан айтылады. Голаны тюп жаны жерге терен киргени ючюн аны тепдирирге онг болмагъанды. Чекге да ол себепден салыннганды. Аны шёндюгю аты уа Айыры-Ташды.

ДЮГЕРЛИ КЪАРТ ТАУЛУЛАНЫ ЮСЛЕРИНДЕН ЖЫРЛАЙ ЭДИ

Онтогъузунчу ёмюрню ахырында Россей бла Тюркню арасында Балкан жарым айрыкамда баргъан урушха дюгерли жаш Къарабугъаланы Ислам да къатышханды. Ол орус аскерде къуллукъ эте эди. Аны

офицер чыны болганды. Бир жол кызыу сермеш баргъан кезиуде жаш, жаралы болуп, жесирге тюшеди.

Муну тутхан аскер бѐлюмню таматасы Тюркню Тенгиз кючлери-ни полковниги болганды. Ол пленнге тюшгенлени барысын да ким, не миллетден, къайсы жерледен чыкыгъанларын тинтеди. Дюгерли аскерчи сыйлы тукъумдан болгъанын билгенден сора, анга башхаракъ къарагъанды. Аны саулугъуна бакъдыргъанды. Уруш бошалып, арада мамыр жашау башланган кезиуге дери юйюнде тутханды. Чекден етерге эркинлик болгъанда уа, была экиси да Кавказгъа келедиле.

Урушда тас болгъан жашыбыз табылгъанды деп, Исламны жуууклары, элни адамлары уллу той этедиле. Тюркюге да иги къарайдыла. Къонакны, тауда-тюзде да айландырып, жууук-ахлу бла, ол тийрени жери бла да шагъырей этедиле.

Тюркю жаш Дюгерде айдан артыкъ турады. Элине, журтуна къайтыргъа тебирегенде, Къарабугъаланы Фатиматны жаратханын, эркинлик болса, аны, алып, биргесине элтиригин шуёхуна билдиреди. Ол да кеси жанындан ишни болушун юйюнде айтады.

Тукъумну таматарлары, эслилери жыйылып, оноу этедиле: «Тили башха болгъанлыкыгъа, дини бир, санында-чархында кыяу кермейбиз, жашыбызны да ёлюмден кьутхаргъанды, биз мындан къачар сылтау жокъ. Энди жашагъан жери узакъды десенг, хау, алайы барды. Алай, жууукъда, кенге болса да, эрге баргъан кызыны юйю тышындады. Бу ишде ол чырмау туююлдо, жашны тилегин ыразы этерге керекди», - деген акъылгъа келедиле.

Уллу той этип, Къарабугъалары кызыларын тюркю жашха береди-ле. Жангы юйдегили болгъанла жолгъа тебирегенде уа, эгечибиз башха миллетни тилине, адетине, төресине юйренгинчи, эрикмей турсун деп, Исламны 5-6-жыллыкъ жашын Ибрахимни ала бла иедиле.

Дюгерли киеу юйюне жыйышхандан сора ишине къайтханды. Бир заманда Тюркню аскер министри болуп тургъан хапары да барды. Къайынын да унутмагъанды. Аны да аскер окъуугъа салгъанды. Андан тышында да, жаш жыа кьобузну уста согъаргъа да юйренгенди. Дюгерге уа, окъуун да бошاپ, жетген жаш болгъандан сора, XX ёмюрню аллында къайтханды.

Келгенлей окъуна патчахны аскеринде кьуллукъ этерге тохтайды. Кѐп да бармай, Биринчи дуня уруш башланады. Германияны аскерлери бла бардырылгъан сермешлеге кьатышып, аладан да сау-саламат кьутулгъанды. Революцияны заманында большевикле жанын сайлагъанды, Къызыл аскерде кьуллукъ этгенди. Власть тохташып, граждан уруш бошалгъандан сора элине-журтуна къайтып, бир кьауум жыл Дюгерде жашагъандан сора, Нальчикге кѐчеди.

Къарабугъаланы Ибрахим 103 жыл жашап ёлгенди, Вольный Ауулда асыралгъанды. Муну барын да айта келгенибиз, ол уста жырчы да болгъанды. Кѐп нарт жырланы кѐлден билгенди. Магнитофон касетагъа жазылып кьалып, ол айтып, эки эрттегили таулу жырланы хапарына тынгылагъан эдим.

Биринде Огъары Малкъардан Айдаболланы Шаулух бла дюгерли

жаш Асланбекни юсюнден барады сёз. Биринчи малкяр бийледен эди. Малы-мюлюкю, харакети-ырысхысы кимден да кёп. Кече-кюн демегенлей, кёз кысмай, бир кыауум адам сакълагъан уллу жылкысы да бар. Аны уа Айдабол улу элден узакъ болмагъан, жайлыкъладан биринде тутады. Ол заманлада башха малдан эсе, атланы урларгъа суюгенле кёп болгъандыла.

Аны ючюн Шаулук, айтханыбызча, жылкысын элден узакъ жибермей тутханды. Бир жол, не кыуууму болгъан эсе да, ол халкыны юйюне жыйганды. Узакъдан, жууукъдан да кёп адам келгенди. Арбазда малла союладыла, къазанла асылладыла. Отоулада, хант къангада олтуруп, таматала алгъыш этедиле. Той-оюн кыыстау бара тургъан кезиуде, Шаулукну антлы шуёху Асланбек да жыйыны бла жетеди.

Алайдагъы адамладан биреуленни шуёхуна жибереди. «Быллай-быллай адам келгенди, бар, билдир» - дейди. Ол адам терк окъуна барады да, Шаулукха хапар айтады. Айдабол улу хант къанганы баш жанында олтурупду. Сол жанына, онг жанына къарайды да, тышына чыгъама десе, олтургъанланы бир жартысын къобарыргъа тюшеди. Сора келечиге айтады былай: «Асланбек мында къонакъ туююлдо. Бу аны кеси юйюдо. Тюзюнлей бери ётсюн, нёгерлерине уа жашла къарарла».

Дюгерли жаш шуёхуну ол жууабын жаратмады. Дагъыда адам ийди. «Сиз мени ким болгъанымы тюз ангылатхан болмазсыз. Мен дюгерли Асланбекме. Айтыгъыз, ангылатыгъыз. Мен аны былайда сакълагъанымы билдиригиз» - дейди. Айдабол улуну энди айтханы да былай эди: «Халымы кёресе. Бу адамланы юслери бла чыгъар онгум жокъду. Айт, бери келсин».

Асланбек экинчи кере айтдыргъанында да, Шаулук муну аллына чыкъмагъандан сора ачууланып, жыйынын да алып, ызына тебирейди. Жолда кетип бара, муну башына аман акъыл киреди да, къалауурларындан онглу болуп, сыйырып, Айдабол улуну жылкысын суредиле.

Къуугъун келип, болгъан ишни Шаулукха билдиреди. Муну уа асыралып тургъан ажири болгъанды. Терк окъуна аны хазырлап, сауутсабасын да алып, гудучуланы ызларындан тебирейди.

Жууукъ-ахлудан Шаулукну биргесине барыргъа суюгенле да болдула. Алай Айдабол улу: «Мени антлы нёгерим, бек ышаннгылы тенгим манга итлик этгенди. Аман, иги бла болса да, арабызны кесибиз айырыргъа керекбиз» - деп, адам алыргъа унамай, жангызлай чыгъады.

Кёп заманны ичинде къарангы бауда асыралып тургъан къаратор ажир, бурун тешиклеринден кыыстау тылпыу чыгъара, кесин тыйдырмай барады. Бираздан Шаулук гудучуланы жетеди.

Дюгерли да жигит улан эди. Дагъыда атхан огъу жерине жетген уста мараучу болгъанды. Алгъа бу Шаулукну бугъуп атаргъа умут этеди. Гола ташны артында тохтап, Айдабол улу келир жол таба къауалын буруп сакълайды. Нёгерлери уа жылкыны сюрюп арлакъ ётгендиле.

Ол да кесин алайгъа иги да орнатып бошагъынчы, ол тийреге, атын да сапын кёмюкге алдырып, Шаулук жетеди. Сора бугъуп тургъан адамны эслеп къойгъанча, ташха жете бара, атны жүрюшюн бираз тынч этеди. Аз-аздан ушкок да атылып, окъ да жетер жерге жууукълашады.

Ташны кьатына жетгенлей, ажир жеринден тепмей кьалады. Ол бир зат сезгенин ангылап, Шаулукх: «Асланбек, чыкъ», - деп селешеди.

Дюгерлини онгу бар эди бугъуп тургъан жеринден Шаулукхну атып урургъа. Алай ол аны этмеди. Ким биледи, кеп кере шуехуну юйюнде аны анасыны кьолундан туз-гыржын ашагъанымы эсине тюшген болур эди, огъесе экиси да жугъутур уугъа жюрюген заманларымы? Тенгин бугъуп атаргъа бетими жетмеди.

Кьалай болгъан эсе да, Асланбек чыгъады, барып Шаулукхну аллында сюеледи.

- Ай, осал а, бек сюйгенингден бек кюй дегенлей, сенден ышаннгылы адамым жокъду деп тургъанымлай, бу айыплы ишни кьалай этдинг, жер, жарылып, сени нек жутмады, - дейди Айдабол улу, тенгини бетине кьарап.

Асланбек кезлерин жерге ийип, бираз турду да, сора, башын ерге кетюрюп, былай айтды: «Жыйын болуп келгенде, аллыма чыгъып тюбегенинг ачыу тийди, келюме бек тийген эдинг. Малкьарлы шуехум бизни эл кыйырында окъуна сакъларыкъды, кюрюсюз ол кьаллай жашды деп, негерлериме жол узуну махтанып келген эдим. Сен а не этдинг манга? Кьабакъ эшигинги кьатындан эки кере айтдыргъан заманда окъуна, хант кьангада олтургъан сылтауну этип, аллыбызгъа чыгъып тюбеялмагъанса. Тюзюнлей юйге кирип барсам да, жарарыкъ эди, биринчи кере бармай эдим мен ол арбазгъа. Алай ишни болуру болгъанды. Энди аны биз артха кьайтаралмайбыз, мынга башха амал жокъду, жаланда кьан бла жуууп, тазаларгъа керекбиз».

- Да алай эсе, биринчи сен ат. Итлик этгенсе. Бюгюнден арысында мен сени кесиме тенг этмейме. Ал кьауалынгы кьолунга, - дейди Айдабол улу.

Асланбек атыны тагъылып тургъан жерине барып, анга минип кьайтады.

- Угъай, бу иште мени терслигим кепдю, сен биринчи атаргъа эркинсе. Алгъа сен ат, - деп, дюгерли жаш кьаты болады.

Кюн кьая башларын кьызарта, таула артына ауа башлагъан кезиудю. Малкьар бла Дюгер чекде жашил кырдык басхан бир ариу ёзенден кепден бери шуехлукъ жюрютюп тургъан, бюгюн а кьанлы жаула болуп, эки жаш адам бетден-бетге кьарап, бираз сюелдиле. Сора алгъа Шаулукхну, ызы бла уа Асланбекни жанындан атылгъан ачы ушкок тауушла алайдагъы шошлукъну буздула.

Айдабол улу жиберген окъ дюгерли Асланбекни жан башын чачдырады. Аны кызыу кьоргъашини уа шуехуну кекюрегине чанчылады. Атларыны жалкьаларына жабышыргъа кюрешгенликге, кьарыу аладан кетеди. Эки жаш да бир бири ызындан жыгъылдыла. Кырдык кьызыл кьаннга боялады. Кенг жауурунларын жерге жабышдырып, ахыр кере кюнню ызындан кьарай, Айдабол улуну кезлери энди ачылмазча кысыладыла.

Жырны ахыры уа былай бошалады: ол кюн Айдаболланы Шаулукхну ахыр кюню эди. Асланбекни уа негерлери юйюне элтдиле. Алай анга да сау болмазлыкъ жара салыннган эди. Ай да жашамай, ол да

ёледи.

Дюгерли къарт айтхан жырда эки тенгни - малкъарлы жаш Айдаболланы Шаулухну бла Асланбекни - къадарлары алай бла бошалады.

Таулу болуп ким эшитмегенди Къанаматны жырын?! Къартны экинчи жыры олду. Башхалыгъы неди? Къашхатау тийресинде акъ сюек тукъумдан эки къарындаш - Къасболат бла Къанамат - жашай эдиле деп жыр алай башланады. Жашау къыйын эди. Халкъны кёбюсю къолайсыз эди. Ачдан-жаланнгачдан къыйналгъанды. Была байланы-бийлени мюлклерине, казнаны хазнасына да къол жетдире тургъандыла. Кеслери хайырланнгандан артыгъын къарыусузлагъа, жарлылагъа юлешип болгъандыла.

Власть органла ызларындан тюшгенлеринде уа, былагъа къачаргъа керек болады. Къарындашла Тюркге ётерге оноу этедиле. Аны ючюн а былагъа къагъытла керек боладыла. Аланы къайгъысын этип, Къанамат бла Къасболат ана къарындашларына Къарачайгъа ётедиле. Ол былагъа жарыкъ тюбейди. Жашла нек келгенлерин айтханларында: «Ол мени къолумдан келлик иш туююлдо. Алай мен сизни биреуге жиберейим. Ол да сизни жууукъ адамыгъызды. Анга барыгъыз, менден эсе, сизни жумушугъузну ол тынгылы этерикди» - дейди.

Къасболат бла Къанамат ана къарындашлары ийген адамгъа барадыла. Жашлагъа ол да жарыкъ тюбейди. Ашатады, ичиреди, тёшек этип, къонакъланы жатдырады. Быланы уа иги сауутлары болгъанды: ушкоклары, къамалары. Къарындашла жукълап тургъан кезиуде ол жашланы сауутларын букъдурады. Сора, тышына адам чыкъмазча, эшикни къаты бегитип, барып органлагъа билдиреди.

Кечени бир заманында Къанамат юйню босагъасы къан болуп, аман тюш кёргенме деп къарындашын уятады. Ол а тюшге артыкъ ийнаннганладан туююл эди. «Тюш ётюрюкден жаратылгъан бир затды. Жат, жукъла, солу, тамблагъы кюнню оноуу да этилир» - деп къойду.

Эрттенликде юйню тегерегин орус къазакъла алып тургъанларын жашла кёрдюле. Сермеп сауутларына узалдыла. Тапмагъанларындан сора бушуу-бушман болдула. Къанамат уруп, эшикни бузуп, отоудан чыгъады. Алайда уа юйню иеси бугъуп болады да, жаш чыгъа келгенлей, кюрек бла уруп, башын жарады. Къаны тегюле тургъанына да къарамай, Къанамат ол адамны бууады. Алайдан чыгъа келип, къазакъладан да эки-юч адамны ёлтюреди деп жыр алай бошалады.

Къанаматны Малкъарда жүрюген жырыны дюгерли къарт жырлагъан жырдан башхалыгъы неди дегенде, башында айтханыбызча, эки къарындаш жанларына къоркъуу тюшгенде, Тюркге, Стамбулгъа кетерге дегендиле. Биздеги жырында уа Арисейге ётейик деп айтылады. Дагъыта бир жерине эс бурайыкъ. Жырда быллай жери да барды: «Къашхатау тийресинде акъ сюек тукъумдан эки къарындаш жашай эди, - деп.

Бу жырыны тюзю дюгерли къарт айтханча окъуна болур. Нек дегенде, бизни жаныбызда бир-бир жырланы революциядан сора тюрлендирилгенлерини хапары барды. Алайды да, Малкъарда этилген жырла Дюгерде да жырланнгандыла.

ЖАНХОТЛАНЫ АЗНАУУР БАТЫР

Жанхотланы Ийбакъны жашы Азнауур жигитлени да жигити эди. Пелиуан, кёпле къарыууна сукъланнган, кючлю жаш. Кеси да жарлыла бла иги байламлыкъ жюрютгенди. Атасыны байлыгъындан, анга да билдирмей, къарыусузлагъа юлюш чыгъарып тургъанды.

Бурун заманлада жортуулгъа чыкыгъан адет болгъанды. Кеслерине базыннган батырла элледен жыйылып, жыйын болуп, узакъ жерлеге барып, жылкыы сюргендиле.

Бирде алай кетгенле жыл да тургъандыла. Анга жыл жортуул дегендиле. Аллай жолоучулукъ кёплени кьолундан да келмегенди. Бир жол Жанхот улу жыллыкъ жортуулгъа кетеди. Къалай эсе да бу жол ол къайтычу кезиунден кечирек къалады. Сора Азнауур бир жерде жоулгъан болур деген хапар жайылады. Абайлары да ол кезиунно ычхындырмай хайырланыргъа мурат этедиле.

Байрам кюн ала Ийбакъны юлерине чакырадыла. Аны ёлтюрюп, байлыгъына ие болур акылда. Жанхотланы адамлары Абайладан аз эди, ырысхылары уа кёбюракъ. Анга эрттеден кёзлери къарагъанды.

Абайлада, отда шынжыргъа да тагылып, къазан къайнайды. Ариу алгышла айтыладыла, боза аякъла терк-терк кётюрюледиле. Абайлары Ийбакъны тёрге ётдюргендиле. Жанхот улуну да ичгени башына жетип, бюлдюрго сёлеше башлагъанды. Кьонакъбайла хыйла ниетлерин толтурургъа хазырланадыла.

Алай Аллах бермегеннге ёлюм жокъду. Аны оноун ол этеди. Ол кезиучюкде Азнауур жортуулдан къайтып къалады. Юйге киргенлей, атасы къайда болгъанын сорады. Къайры кетгенин билгенлей, ишни халын сезеди, терк окъуна ары жетеди. Барса - Абайлада уллу байрам. Отда къазан асылып. Жаш адамла аны тегерегинде жумуш эте, таматала уа хант къангада, бири биринден ариу алгыш айта.

Азнауур, кёп сагыш эте турмай, сарыкзулакъ кылычын чыгъарып, къазан асылгъан шынжырны юздюреди, къазанда эт отха тегюледи. Сора болгъанны тютюн басып, бир зат да кёрюнмей къалады. Ол такъыйкъада Азнауур атасын юйден чыгъарып, ат боюнуна алып, алайдан ташады.

Абайланы Алиймырзаны Къаракюмюш деп Беш да тау элде аты айтылгъан ариу кызы болгъанды. Кеси да обур тилни билгенди деп, таурухта алай айтылады. Сора Абайлары, кеслерини терсликлерин жулур муратда, Къаракюмюшно Азнауургъа бередила.

Энди уа аланы кьояйыкъ да, Къабартыгъа ётейик. Къабарты бийлени бек жигитлери жыйылып, жортуулгъа тебирейдиле. Алай алагъа жол кёргюзтюрге адам керек болады. Къарайдыла да, араларында аллай табылмайды. Сора ары дери да жортууллада бола тургъан жыйылгъанладан бири былай айтады:

- Таулуду ансы, Азнауурну чакырыр эдик... Экинчиси уа турду да: «Энди тешик чабырлы таулу болмаса биз кесибиз жортуулгъа баралмайбызмы?.. Ол сёзледен сора жортуулгъа тебирегенле экили болдула.

Биринчи сёлешген дагыда кыошду: «Ол тешик чабырлы таулу туююл-
дю, ол Азнаурду, Азнауур»...

Азнауур а туююлдю, ол сары саурусханды,
Ногъай жылкыыланы уа таулада тауусханды.
Ногъай атладан а таулада жылкыыла,
Ногъай сюекледан а тюзледе туркзула
Терк сууундан паром кибик ётуючюдю, Азнауур.
Чапыракълай ногъай башла тёгуючюдю, Азнауур.

Жанхот улуну кьаллай болгъанын ангылагъандан сора жыйын,
Азнауурну жортуулгъа чакъырта, сёзге уста бир адам жибереди. Ол
да келип, жумушун Азнауургъа билдиреди. Жанхот улу уа кьатын ал-
гъанлы алыкъа ай да озмай. Ол барыргъа ыразы болмайды. Сёз уста,
хыйлачы келечи аны жүрегине жол табады: «Энди жаш кьатынынгы
кесинлей кыоуп, жортуулгъа кьалай чыгъарыкъса ансы»...- деп масха-
ра этерге кюрешеди.

Ол терк кызыучу таулу кьан а: «Жыйылыучу жерибизге сизден
мен алгъа жетерме», - деди.

Жаш кьатын кёп кюрешди эрин жибермезге, алай болалмады. Ол
жилай, сытыла бу сёзлени айтды:

Ат юсюнде къара кьанла тёкдюрген, Азнауур.
Мындан барсанг, жыйынынга ал бол, Азнауур.
Андан келсенг, кёк атынга сал бол, Азнауур.
Батылмаучу атынг батхакълагъа батылсын, Азнауур.
Табанындан ногъай окъла кьатылсын, Азнауур.
Ол да барып жүрек тамырлагъа чанчылсын, Азнауур.
Къара кьанынг чырдылагъа чачылсын, Азнауур.

Баям, адам не жигит болса да, аллай ишле бла кюреширге бир
кьалса, ол ачымай кьутула болмаз. «Бир кере кьутулду, экинчи кере кьу-
тулду, ючюнчю кере уа тутулду» - деп да бошдан айтылмайды. Бу жол
къадар аны жанлы туююл эди. Жанхот улу сёзюне ие болду. Айтханы-
ча, жыйындан да алгъа айтылгъан жерге келди. Азнауур жортуулгъа
жюрюй тургъан киши. Аны хар кереклиси да тынгылыды: юсю-башы,
саутлары. Ушкоч отуна дери бир адамгъа ышанмай, ол кесин тынгылы
хазырлагъанды.

Аты уа? Азнауурну уа кёк аты болгъанды. Аллай иште, ол андан
бир да айбырлмагъанды. Ненча жерде кёк ат иесини жанын сакълагъан-
ды, кьаллай бир кыыйынлыкъладан кьутхаргъанды. Кыышда, боранда,
жай иссиде, жауунда да ала бирге болгъандыла. Кёк ат иесини хар айт-
ханын ангылагъанды. Къуугъун ызындан къаршы туюшуп, Азнауургъа
бугъаргъа туюшсе, ат да иесини жанында жатып, жер бла тенг болуп
кьалыр эди. Андан белги алмай, тепмез эди жеринден.

Азнауур атын бир заманда кьамичи бла урмагъанды. Ол керекли
жумушун атны кыулагъына шыбырдап болгъанды. Ала бир бирни терк
ангылай эдиле. Ма аллай эди Азнауурну кёк аты.

Жортуулчула азы-кёпмю айландыла, алай Ногъай тюзлеге жет-

диле. Марай кетдиле да, бир жылкыны сюрдюле.

Энди уа Ногайны юсюнден эки-юч сөз айтайык. Азнаурну туугъан эгечи мындагы ханладан биринде эрде болганды. Аны уа кьоркзуп артха тура билмеген, жигит жашы болганды. Ана кьарындаш аллай ишле бла кюрешгенин да билгенди. Ала бир бирге тиймегендиле... Эгечден туугъан узакъдан окъуна Азнаурну кёк атындан танып болганды.

Жортуулчула, кыйынлыклагъа да тубей, чырмала, жылкыны сюрюп келедиле. Ызларындан Азнаурну эгечинден туугъан кьуугъун бла жетеди. Ары дери уа, жортуулчуланы араларында Хадаужукъланы кьарт бийлери бар эди да, аны аты арып, баралмай тебирейди. Ол заманд Азнаур, кёк атын анга берип, кеси уа жылкыдан ат сайлап минеди.

Кьуугъунчула бла жортуулчуланы араларында атыш башланады. Азнаур эгечинден туугъанны кёргенлей окъуна танийды, аны жанына уллу кёллю болады. Алай ол ана кьарындашын таныялмайды. Азнаурну тубюндеги кёк ат туююл эди. Атын алышындыргъаны Жанхот улугъа жарашмады. Ол бек ышаннган жанындан анга ушкок атылды. Къызыу кьоргъашин Азнаурну кёкюрегине тиеди. Ол, эки кьолу бла атны жалкъасына жабыша, акьырын жерге учхалайды. Жанхот улу батырны жюреги алайда тохтайды.

Эгечинден туугъан ана кьарындашын алайда къаплады. Жаш келип, кимни ёлтюренин билгенден сора, айхай да, бек ачыу этеди. Ёлюкню аллында да кёп сюеледи. Сора, кесини сол кьулагын кесип, Азнаурну юсюне салып кетеди...

Азнаурну сын ташы Бийчесында «Ташлы сырт» аралыкны Минги Тау жанында («Боркъулакъ» бла «Къызыл-Кьол» сууладан ётюп), «Уллу Таш тёбе» къалауну кюн чыкыган жанында салыннганды. Бюгюн да сакъланады. Алайда 0,5 км чаклы жерде къабырла да бардыла, төгерегине къанга ташла сюелип. Аны ким салганы белгисизди. Юсюнде уа арабча былай жазылыпды: «Ишинг жокъ эсе, манга не болганын сен сурама, анангы сютю бла тилейме»...

ЖАРЫМ ПАТЧАХНЫ САУГЪАСЫ

Османланы Къарабашны юй бийчеси Къарабашланы Залкыны къызы болганды. XIX ёмюрню биринчи жарымында Залкы Хурзукдан кёчюп келген эди. Ары дери Малкъар жанында Къарабашлары жашагъандыла деп эшитмегенбиз.

Залкыны жети къызы бла юч жашы болгандыла. Заманлары жетгенде, ала да бирер жерде юйюк кьурайдыла. Къызла эрге барадыла, жашла къатын аладыла. Залкыны сабийлеринден бек жигити, бек аты айтылган Кичибатыр болганды. Огъары Малкъарда байла-бийле бла кюрешгенди. Эки кере Сибирьни да сынап къайтханды. 1913 жылда Черек аузунда болган кьозгъалыулагъа къатышханды.

Потёмкинчилени хапарын да Огъары Малкъарда ол жайганды. Аны серебряковчула асхандыла.

Малкъардан тышында да Кичибатырны кёп ышаннгылы адамлары болгандыла. Аладан бири Азов тенгизни тийресинде жашагъан оруслу

помещик. Аны нек сагъыннганыбызны артдаракъ ангыларсыз.

Башында айтханыбызча, Къарабашланы Залкъыны бир къызы Османлагъа барады. Аланы төрт жашлары болады. Бек гитчелери Бай-Мырза эди. Ол туугъан заманда асыры тюклюден, анасына кёр-гюзтюрге къоркъадыла да, къоншу элде бир жангы туугъан сабийге алышадыла. Алышадыла дегенде да, сабийин кёргенде анасы къоркъур деп, (Ауругъан тиширыу андан да бек къарыусуз болмасын деген акъыл бла). Тиширыу аязгъандан сора ол сабийни анга кёргюзтедиле. Ана къагъанакъ сабий аныкъы болмагъанын жыйысындан ангылап къояды: «сау эсе, мени сабийими бери тапдырыгъыз», - деп тохтайды. Не этерик эдиле, алдыла да келдиле.

Жарсыды сабийин кёргенде анасы, болсада, артха уа тюртмеди. Кереклисин тапдырып, къарап турду. Сабий ёсюп, 4-5 жылы толуп, орамда нёгерлери бла ойнай тургъан заманда, ала муну хиликгя этип башлайдыла. Энди сабий-сабийлигин этеди. Бу хапар Кичибатыргъа жетеди. Бир жол келеди да, жашны тап кийиндирип алып кетеди.

Ол биз башында айтхан, Азов тенгизни тийресинде Тавриялы жарым айырыкамда жашагъан шуёхуна элтеди да, Бай-Мырзаны анда къоюп кетеди.

Жашчыкъны элден узакъ болмай, бир мал къошда тутадыла. Беш жыл озады, дагъыда беш жыл. Бай-Мырза орус помещикни къолунда ишлейди. Бир кюн Бай-Мырзаны биргесине ишлегенледен бири келип, иелерине жашны юсюнден тюгю кетип, эти ариу тазаланганыны юсюнден къууанчлы хапар билдиреди. Бу хапарны эшитгенлей, Кичибатыр салып къошха барады. Бай-Мырзаны аурууу юсюнден кетгенин кёргенден сора, биргесине алып келеди. Андан сора Бай-Мырза энди 2-3 жыл чакълы бирни, помещикни аты бла, аны къошларына, сабанларына барып, ол буюргъан жумушланы толтуруп тургъанды. Бютюнда бег а ол адам Бай-Мырзаны малгъа къарагъанын, аны сюйгенин, андан терен ангылауу болгъанын бек жаратханды да, кесине управляющий этип салады.

Османланы Къарабашны жашы Бай-Мырза ол бай орусла кишиде 40 жылы толгунчу тургъанды. Аны кёре Кичибатыр терк-терк келип болгъанды. Бай-Мырза къалгъан къошну аллында уллу гыйы таш болгъанды. Кичибатыр биринчи кере бери келгенде, жашчыкъны аны юсюне миндирип, аузу бла тепсеу тартыу айтып, къарс къагъып, жашчыкъны тепсетген этгенди. Ким биледи, энди къачан къайтырма, сабийни эсинде бир зат къалсын дегенлигим болур эди. Артда къош нёгерлери ишден бош заманларында, Кичибатырча къарс къагъып, Бай-Мырзаны тепсептип тургъандыла. Башха жубанчлары болмагъанлагъа ол сейир кёрюне болур эди. Артдан-артха Бай-Мырза ол ишге алай бериледи, къошда кеси къалса да, ташны башына чыгъып, жаланаякъ тепсеп болгъанды. Тепсеген дегенде да, сагъатла бла ташдан тюшмей тургъанды. Жашны бу къылыгына артыкъ да эс нек бургъаныбызны артдаракъ ангыларсыз.

Кюнлени биринде Азов тенгизни тийресинден Кичибатыргъа къагъыт келеди: «Жашыгъыз чырайы, сыфаты ариу болгъан адамды. Иш кёллюдю, къылыгында бир шарайып табар затыбыз жокъду. Адамла

арасында намысы жоруюдью Тиширыулары юслеринден айтханда уа, кеси кызымдан башлап, аны жаратмагъан элде хазна бири жокъду. Сен тенгимсе, шуёхумса. Сизни төрегизни билеме. Жаш башха миллетлиге, башха динлиге шашхынчы, аны оноун эт», - деп айтылады анда.

Жашны атасы, къарындашлары, ана къарындашы Кичибатыр да Бай – Мырзаны келтирирге жолгъа чыгъадыла.

Къонаккъагъа битеу эл чыгып тюбейди. Бек ариу кёредиле. Оруслу помещик, бу жашны юлюшюдью деп, къойдан, тууардан да кёп мал береді. Келгенлеге да бирер ат саугъа этеди. Кетер кюнлеринде адамына, малына да жол азыкъ да салып, алай ашырады.

Жыйын жолда кыйналгъан эсе да, адамларын да ачитмай, мал да къоратмай, Малкъар аузуна жетеди. Шынган-Сууну боюнунда тохтайды. Маллагъа суу ичиредиле. Адамла да солуйдула, абидез алып, намаз да этедиле. Энди тебирейик деп тургъанлай, эл жанындан Асанланы Гония юслерине чыгып къалады. Салам береді, салам алады.

Малланы ичлеринде уа эки уллу ёгюз болгъанды, къулач мюйюзлюле. Алагъа мамича ёгюзле дегендиле. Асан улуну жаны кетеди ол ёгюзлеге. «Айтхан багъагъызны берейим, бу эки малны манга сатыгъыз» - деп тохтайды.

Ол заманда Кичибатыр, Бай-Мырзаны атасын Къарабашны бир жанына чакъырады да, оноулашадыла. Къайтып келип, оноуларын Асан улугъа билдиредиле. Аны уа юйюнде Бабий деп онтёртжыллыкъ кызы болгъанды. Жаш болса да, айтылгъан кызы эди. Кичибатыр оноуларын билдиреди. «Сен,-дегенни айтды ол, - юйде кызынг Бабийни ма бу малланы иесине бер. Киеу кьоллу, мал кьоллу да боласа. Биз а жарагъан келин кьоллу болабыз».

- Ыразымыса?

Асан улу бираз сагъыш этди да:

- Сизнича жууукъладан Аллах къачырмасын, ыразыма,- деди.

Жашла жангы жууукъ юлюшлерини кьолларын тутуп:

- Аллах этилген ишни огъурлулугъун берсин, - деп алгъыш этдиле.

Ары дери не кызы жашны кёрмегенди, не да жаш - кызыны. Болса да таматала этген оноугъа аладан бири да угъай деп айтмагъанды. Жыл санларында уллу башхалыкъ болгъанлыкъгъа, бир бирни ангылап, ариу жашагъандыла, кёп сабийлери да болгъанды.

Ол жыл Бай-Мырза элде турады. Экинчи жыл а, жаз башында, бешалты нёгери бла Хаймаша жайлыкълагъа малларын да алып чыгъадыла. Айдаболланы Аздор Огъары Малкъарны старшинасы болгъан кезиудю.

Ол жылда Заюковха бийик даражалы кьуллукъчуладан биреулен келеди. Хапаргъа кёре, жарым патчах болгъанды. Ким биледи, ол алай эсе да. Заюковда уллу той-оюн болады. Ары Малкъардан да барадыла. Тёгерекден кеслерине базынган жигитле да жыйыладыла. Хар бири къонаккъагъа хунерин кёргозтеди. Аздор а ары барырдан алгъа Хаймашагъа ётноп, Осман улуну алып келгенди.

Уллу арбазда адамла төгерек туруп, тепсерге суйгенлеге жерни эркин этгендиле. Бир жанында сыйлы къонаккъа, аланы жанларында кьобузчула. Тепсеуле башланадыла.

Экеу-экеу кызла, жашла чыгып, усталыкъларын кѣргюзтедиле. Кезиу Осман улугъа жетеди. Къызладан бирин чыгъарып тепсейди. Ол тепсеуюн бошاپ, кызны жерине элтип, артха бурулгъан кезиуде, Айдабол улу къобузчуланы къулакъларына бир зат шыбырдайды. Олсагъат къобузчула «Асланбийни» согъуп тебирейдиле.

Осман улу секирип, аякъ бурунларына туруп, адамланы аллы бла эки кере тѣгерек айланып, къобузчулагъа да баш уруп, тойну уллусун башлайды. Тобукъларында тепсейди, аякъ бюгеди. Битеу билгенин, усталыгъын таулу жаш алайда кѣргюзтеди. Не къадар тепседи эсе да, арыгъан халы болмады. Сора ол сыйлы къонакъны аллына барып, онг къолун мангылайына тиреп, солдатча орус тилде: «Сизге саулукъ тилейме» - деп сюелди.

Къонакъ адам асыры сейир этгенден, ёрге туруп, орус тилде бир къауум зат сорду. Малкъарлы жаш да анга ол тилде шатык жууап этди. Тепсегенине, сѣлешгенине да асыры сейир этгенден, жарым патчах кѣкюрегинден майдалларындан бирин теши да, Бай-Мырзаны къапталына тюреди.

Артда Бай-Мырзаны юй бийчеси саугъаны Нальчикде багъалы затланы алгъан тюкеннге ётдюрюп, аны багъасына баш иесине багъалы пальто алады.

Бай-Мырза кѣчгюнчюлюкде Къазахстанда ёлгенди. Ол заманда анга 100 жылдан атлагъан эди.

УРУШ ДА ЭТГЕН, ЛАГЕРЬНИ КЪЫЙЫНЛЫГЪЫН ДА СЫНАГЪАН

Мырзаланы Солтанны жашы Муталиф 1913 жылда Огъары Чегемде туугъанды. Урушну аллында жыллада колхозда кьойчу эди. Огуз тогъузунчу жыл а Быллымгъа кечеди. Анда да кеп турмаиды. Ауазы ариу эди да, аны Нальчикге жыр ансамблге чакъырадыла. Шахар хорда жырлап тургъанды.

Уруш башланыр жыл январьда Яникойда Гелястанланы Юсюп-Хажини кызы София бла юйюр кьурайды. Алай Муталифни мамыр жашауу узакъгъа созулмады. Къзауат башланган ыйыкъда аны аскерге чакъырадыла. Краснодарда уруш этеди. Сермешлени биринде уа кьуршоугъа тюшюп, жесирге алынады.

Кюнлени биринде андан къачады. Бара кетип, тенгиз жагъада атылып тургъан сауугъланы кередиди. Ушкок, окъла да алып, арлакъда элге киреди. Анда украинлыла жашай эдиле. Анда юч сабийи

болгъан бир тиширыуну юйюнде тохтайды.

Бир кюн муну немислиле тутуп кетедиле. Анда комендатурагъа элтедиле. Тукъумун соргъанларында, Мирзоладан дейди. Аны эшитгенлей, жашны терк окъуна жибередиле. Анда татарлы Мирзолары кеп эдиле. Муталифни аланы хатеринден жибередиле. Болсада, бираздан, экинчи кере да тутуп, Австриягъа ашырадыла. Анда Амиштетен шахарда концлагерьде тургъанды. Лагерьден эки кере къачханды. Болсада итле бла излей кетип табадыла да, къамичиле бла тоедиле. Аркъасы жара болуп кеп къыйналгъан эди.

Агъач фабрикада ишлегенди. Немис тилге да юйренгенди, шахарны да иги биле эди. Бир жол, къыйын иш да этип, бек арып тургъанлай, надзиратель жетип, ишлемей нек олтуруп турасыз деп Муталифге, аны нёгерлерине да тырман этеди. Тёсюмю кьуруп, Мырза улу жундуругъу бла бетине уруп, аны жыгъады, ауузун-бурнун къан этеди. Энди солдатланы чакъыртып ёлтюртеди деп, нёгерлери кьоркъадыла. Бир немисли келип, надзирательге: «Нек ёлтюрмейсе», - деп айтады. Алай ол: «Мен кесим терсме. Жанларындан тоюп тургъанлагъа алай этерге керек тыйюл эди», - деп къояды.

Аны нек сагъындыкъ? Къзыл аскер Австрияны жерине кирип, жесирлени эркин этгенде Муталиф аладан тилеп, аскерге къошулады. Шахарны иги билгени себебли, къауум солдатха тамата болуп, бир жумушха жибергенлеринде, жолда бара лагерьни баш инженерине, ол надзирательге эм мастерлерине тюбеп къалады. Ючюсюн да тохтатады. Жолну бир жанына сюейди.

Мастер жаш адам эди. Лагеръдегилени бирине да хатасы жетмегенди. Хар бири бла да ариу сѣлеширге кюрешгенди. Баш инженер да тынч, адамгъа зараны жетгенди деп Муталиф билмей эди. Сора надзирательни къатына келди да: «Мен сени ургъан заманда, кесинги терлигинги ангылап, манга хата этдиртмегенсе. Санга да тиймейбиз. Ючногюз да юйлеригизге барыгъыз, мында бираз хал тынчайгъынчы, тышына чыкъгъмазгъа кюрешигиз», - деп ашырады.

Бир жол а была шахарны бургомистрини юйюне барадыла. Аны уа жети къызы бар эди. Ол а орус солдатладан кюркъуп, тонгузлары тургъан орунда уру къазып, къызларын анда букъдургъанды. Башын къангала бла жабып, тонгузла уа аны юсюнде тургъандыла. Солдатла юйню кърмагъан заманда, иелери бир бирлерине сѣлешгенде, Муталиф къызланы къайда болгъанын ангылайды. Нѣгерлери юй ичин тинтип, мал орунлагъа кърарайбыз дегенде, жаш къызла болгъан жерге кеси барып, мында адам жокъду деп къояды. Солдатладан бири уа, арбазда юч аякълы мотоцикл бар эди да, аны алып тебирейди. Муталиф: «Совет солдатны бетине ушагъан зат туююлду ол», - деп, аны да жерине къайтаргады. Бургомистр аланы барын да кѣрюп турады. Солдатла кетип тебирегенде уа, - «Тамбла кесинг кел», - деп Муталифге билдиреди.

Жаш экинчи кюн къонакъгъа барады. Аш юйде столну юсю тюрлю-тюрлю ашарыкъладан, ичгиледен толуп, бургомистр бла къатыны бир жанында, бирси жанында уа – бири биринден ариу жети къыз. Юйню таматасы Муталифни аллына келип: «Немис тилде: «Сен тилибизни билгенинги ангылагъанбыз. Тюнене бизге улуу ахшылыкъ этдинг. Къызларымы намысларын сакъладынг. Аны санга биз къалай къайтарыргъа да билмейбиз. Ма, бу къызладан бирин сайла, юйюмю да ал, мында жаша. Сюйсенг а, Дунай сууну жагъасында улуу мюлкюм барды. Аны берейим», - дейди.

Таулу жаш анга ыспас этип ызына къайтады. Экинчи Украина фронтну санында уруш бошалгъынчы тургъанды. Къыркъ бешинчи жыл сентябрь айда Муталиф къуллукъ этген аскер бѣлномню Япония бла уруш этерге кюн чыгъыш жанына жибередиле. Польшаны жеринде келе тургъанлай, суудан ѳтген кѣпорню атдырадыла да, аскерле алайда бираз мычыйдыла. Андан сора быланы ары да жибермейдиле. Ызларына къайтадыла. Къыркъ алтынчы жыл январьда жесирде болгъан солдатланы Новосибирске жибередиле. Анда быланы агъач къыргъан жерге ишге салыр акъыл этедиле. Алай Муталиф унамайды. Адамларын излей Къыргъызстаннга кетеди. Жаланда 1947 жылда табады юйдегисин. 1956-чы жылгъа дери Къыргъызстанны Чуйский районунда жашап тургъанды.

Андан къайтхандан сора уа Яникойда орналады. Туф карьерде ишленгенди. Анда жыгъылып жан сюегин сындыргъандан сора ол ишни къояды. Артда колхозда ишге киреди. Бир кере, агъачда тас болгъан эгечлерин излей баргъанлай, аллына айыу чыгъып къалады. Башха амал болмай, жагъалашыргъа тюшеди. Бираз булгъашхандан сора, жаныуар онглуракъ болуп, жашны кѣтюрюп, тѣшден энишге атып кетеди. Муталифни къолу да сынады, айыу тырнакълары бла салгъан кѣп жаралары да бар эди. Больницада бир ай жатып чыгъады, элинде жашап тургъанды.

БИР УУУЧ АРПА

(Бу хапар авторну тюзетиулеру бла жангыдан басмаланады)

Бахсан ауузунда Кылды деген элчикни шимал жанында тёнгертилип, жонулуп ишленген эки кьат агъач юйню арбазында бешжыллыкъ сабий кеси аллына бир тюрлю нёгери болмай ойнайды. Ол жундурукъдан уллу болмагъан ташладан, кесин уллу иш тындыргъаннга санап, хуна къалайды. Бирбирде, кезиулю салынырыкъ ташны къолуна алып, юйню мурдор ташына таяндырылгъан, къол аяздан уллу болмагъан аскер кийимли суратдан эрлик алгъанча:

– Аття, бу ташны алайгъа салсам жарармы, сен къалай къарайса? Охо сен айтханча болсун, – деп, уруш аулаккълада миллети, къыралы ююн къан тёгюп айланган атасы къатында сюелип тургъанча, сурат бла хапарлашады.

Кюн чыгъышдан ургъан эрттенлик аяз аудургъан суратны алгъыннгы жерине сюеп:

– Аття, жангылычлыкъ этгениме кечгинлик, – деп, тюзюнлей жел урмай, суратха ышыкъ болурча, юсюнде женгсиз габарасын тешип, суратны кюн чыгъыш жанына сюеп, кесини ишин андан ары бардырады.

Бирда болмагъанча ариу, сары шинли тишируу, сабийни эсин кесине бёлюп, жумушакъ, эркетелген ауаз бла:

– Мухаммат, жанымы къыйыры, атанг жангыдан сурат жибермесе, мындан сора чыртда да сураты жокъду. Желге учурмазгъа сакъ бол, – деп, ийилип, сабийни кёзюнден уппа этеди.

Сабий, анасыны ийнакълагъанына ыразылыгъын билдире:

– Ая, Аттягъа письмо жазсанг, кёп сурат ий деп жаз, охому? – дейди.

Ананы балагъа деген чеги болмагъан соймеклигине шагъатлыкъ эте:

– Охо, балдан татлы балам, жазарма, – деп, кёлю толуп, кёз къыйырындан чыкъгъан жилимукъну жаулукъ къыйыры бла сюртюп, – Мухаммат, жаным, бюгюн тюкенни ачыучу замандан эртте ачаргъа керекди. Ташкуромдан * (Тырныауз) хапчук келтирир кюндю. Азыкъ аша да, тюкеннге барайыкъ, – деп, айтып бошар-бошамаз гюрюлдеген машина тауушла чыгъадыла.

Эсде болмай тургъанлай чыкъгъан машина тауушла хар тауушдан басым басхан сууну шорха тауушун тунчукъдуруп, тауушла кёпден-кёп чыгъа, бир кесекден чыртдан да башха таууш эшитдирмей, тегерекни машина таууш алады. Шамкъыз терк окъуна

ойнай тургъан жашчыкыны кёкюрегине кысады. Сабий анасыны кьойнундан сыпдырылып чыгып, ойнай тургъан жеринде атасыны суратын алып, кьойнуна букьдуруп, биягы анасыны кьойнуна киреди. Эрттенлик тынчлыкыны буза, Бахсан ауузу бла ёрге тизилип баргъан машиналадан Шамкызыны жюрегин кьоркьуу басып, бир аз заманны Огъары Бахсан таба баргъан машиналаны кёз кьарамы бла ашыра, сабийни кьойнуна кысханлай, юйге киреди.

Тюгел сагъат да ётгюнчю, кьойла макъыра, тууарла ёкюре, кычыргъан адам тауушла – дуня кьатыш болады. Бир-эки кере ушкок атылып, ит сынсыгъан тауушла да чыгъадыла. Кьоншула бири бири бла хапарлашып, кёчюрген этедиле деген хапар саулай элге жайылады. Бахсан сууундан кюнлюмге машинала ётерча кёпюр болмагъаны себепли, аскерле сауут-сабаларын алып, элден адамланы уллу жолгъа аякъ кёпюр бла ётдюрюрге атланадыла. Хар юй башындан экишер-ючюшер солдат сюелип, жарым сагъатны ичине кийинип, уллу жолгъа чыгыгызыз деген буйрукъ береди.

Юйюнде адамы болгъан, алай-къалай болсада, юйюнден кьурлай чыкъмай, кьолуна бир зат алып чыгъады. Шамкызыны уа биргесине жашчыгъындан сора бир тюрлю нёгери жокьду. Быллай заманда бешжыллыкъ сабийден, кесини ауурлугъу болмаса, не болушлукъ излерге боллукьду. Баш иеси аскерге кетгенли быйыл беш жыл. Ол, финлиле бла урушха кьатышып, ол да бошалгъанлай, Уллу Ата журт уруш башланып, юйюрюн кёрюрча онгу болмай, урушха кьатышып, кьыралны душмандан кьоруулап уруш этгенине быйыл эки жыл. Бусагъатда кеси да абчар болуп кьууллукъ этеди. Анда-санда, онгуна кёре, посылка жиберип, жашчыгъын кьууандыргъан заманлары да болады. Кёп болмай ийген посылкасында эки сахтиян чурукъ жибергенди. Бир чурукъгъа эки аягы да сыйынырча болгъанына да кьарамай, чурукъланы кийип, сюрюшюп атларгъа кюрешген Мухамматны кьууанчы Бахсан ауузуна сыйынмазча эди. Энди уа ол чеги-ёлчеми болмагъан кьууанчы булутха кирип, жылыу, жарыкъ бермеген кюнча, жокьну орунундады.

Шамкызы кёчюрюлюп баргъанларын ангылагъандан сора, Мухамматны жылы кийимлерин кийдирип, кеси кийине башлайды. Мухаммат, битеу болумну ангылап, бир тюрлю жилип, жагъын этмей: «Не бла болушайым?» – дегенча, анасыны тегерегине айланады. Шамкызы, кийинип бошاپ, аякъ кийимлерин кийип башлагъанлай:

– Ая, андан эсе мени чурукъларымы кий, – деп эки сахтиян чурукьну анасыны аллына салады.

Шамкызы, жашчыгъын эркетип:

– Мени кьайгырыууму кёрген жаннга кьор болайым! – деп, чурукъланы кие эди.

Шамкызы, берилген заман бошалгъанын ангылап, жашчыкыны кьолундан тутуп, бир кьолуна жан ырысхылары салынган чемоданны алып, эшикке чыгъады. Тюз эшикке чыкьгъанларынлай, кёчюрюрге келген солдатланы бири Шамкызыны чурукъларына кёзю

къарап, тюз олсагъатдан теш деп тохтайды. Шамкъыз тешерге унамайды. Ол аны бир уллу ырысхыгъа санап угъай, жанындан суйген сабийини саугъасын берлиги келмейди. Солдатны буйругъун толтурмагъанына къаны бузулуп, инбашында ушкогун къолуна алып, Шамкъызны мангылайына тиреп, аузуна келген сылыкъ сёзлени айтып къутурады. Жашчыкъ, анасыны бутларына чулгъанып, ташны агъачны ашай:

– Ая, бер! Мен санга энтта да аттягъа айтып, чурукъ жибертирме, – деп къатыдан-къаты жилайды.

Солдат Шамкъызны мангылайындан ушкогун кетерип, анасыны бутларындан эки къолу бла къаты къысхан сабийни:

– Гадёныш! – деп, табаны бла бир жанына тюртеди.

Сабийни былай сыйсыз этгенине Шамкъызны къаны башына чабып, солдатха орусча:

– Это не гадёныш, а сын боевого советского офицера! Будь навек проклят, зверь, потерявший человеческий облик. Подавись, собака бродячая!» – деп, бир чуругъун тешип, солдатны юсуне сызады.

Шамкъыз экинчи чуругъун тешгинчи, солдатланы кюнлюмге ашырып, биргелерине келген абчар, къаугъаны эшитип, алайгъа келеди. Шамкъызны бир аягъында – чурукъ, бир аягъын жалан кёрюп, абчар:

– Не болгъанды? – деп Шамкъыздан сорады.

Шамкъыз, бир тюрлю чалдырмай таза орус тилде:

– Жолдаш тамата лейтенант, бу солдат кесин ариуларча онгу болмагъан терслик бла мени аягъымда чурукъларымы, ушкокну мангылайыма тиреп, тешдире турады. Ол да неди, сенича совет абчарны къагъанакъ сабийин табаны бла уруп, анга айтмагъан сылыкъ сёзю къалмагъанды. Биз совет абчарны юйдегисибиз, – дейди.

Мухаммат, сёз къошуп айта билмесе да, саулай болумну ангылап, къойнундан атасыны абчар кийимлери бла суратын чыгъарып, анасыны айтханына шагъатлыкъ этгенча: «Аття», – деп, абчаргъа узатады. Абчар, сабийни къолундан суратны алып, суратха къарап, кёлю толуп, Шамкъыздан уялып, бир жанына бурулуп, кеси аллына келген жилимукъларын къол жаулугъу бла сюртеди. Сора жауаргъа басынган кюнча, бет къаны тюрленип:

– Не да эт, бюгюнден башлап мени кёзюме кёрюмме! Бусагъатдан былайдан думп бол! – деп, солдатны къыстайды.

Сора суратын Мухамматха къайтарып, кесин да къойнуна кётюрюп, кёпюр къулакъгъа дери биргелерине келип, саламлашып айырылады.

Кёпюр къулакъда, бу былайды деп, адам ангыламазча – дуния къатыш. Кёчюрген этгенлерин ангылагъандан сора, бир-бир юйдегиле, къоюп кетерге кёзлери къыймай, юйде тутхан хайыуанларын биргелерине элтир умут бла уллу жолну жанына жыйышдырыргъа кюреше. Иелерине тагъылып келген парийле бири бири бла талашып, жыртыша. Андан сора тукъум ахлула бири биринден айырылмаз умут бла бир машинагъа минерге бири бирин чакъыра. Шамкъыз-

ны Мухаммат бла чемодандан сора жугъу болмагъаны себепли, бош машиналары бирини ал мюйюшюне, сабийин да кюйнуна кысып, чегелейди. Не да болсун, аманны кебинден толусунлай адамла минип, машинала атланадыла. Итле иги кесекге дери, иелерин ашыра, машиналары ызларындан чапханлай, артта машинала къатыдан-къаты бара, чабып ызларындан жеталмай, кезден таша боладыла.

Нальчикде темир жол вокзалгъа келгенден сора, кечгюнчюлени кеслери алларына эркин атларгъа кюймай, тегереклеринден аскер алып, хайыуанла маталлы сюрюп, жюк ташыгъан вагонлагъа жыядыла. Жаз башы суукъла алыкъа кетмегени себепли, вагонну ичи бир да болмагъанча суукъдан, адам тынчайырча, чыртдан да онг жокъду. Къарыусуз къартла бла сабийле сюрмеленмеген къангаладан этилген тапкаланы тапчанча хайырланып, къалгъан жамауат хар бири бирер мюйюшде мугурая чегюп. Бу тапсызлыкъны барындан да кыйыны – энчи жер болуп, адам кеси керегине барырча онг болмагъаны. Ал заманда, бир кесек юйренгинчи, кыйынылыкъны намыс хорлап, артыксыз да тиширыула болмагъанча бек кыйналадыла. Сора, неда болсун, вагонну мюйюшюн жабыу бла бөлүп, бир кесек онг тапханча болады. Жетишип биргелерине азыкъ алгъан кеп юйюр болмагъаны себепли, саулай кечгюнчю миллет, юйлеринден чыкыгъандан сора окъуна, аш бла кыйналып башлайдыла.

Жамауатны азыкъ бла жалчытыргъа хазна эс бурмай, кюнюне бир кере билимукъ маталлы, мыстысы-тузу болмагъан худур бла, сора марда бла нартюх бла будай ун къатышдырылып этилген хар адам башындан бир кесек ётмек – жол азыклары уа ол. Мухаммат, жолда бара, бир тюрюк кылыксызлыкъ этип, кесине энчи азыкъ дауламай, жарлылыкъын билип, бергенлерин ашап, анасын жунчутмайды.

Къазахстанны чегине кирип, бир кесек келгенден сора, уллуракъ станциялада эшелонладан вагонланы бөлүп, чач-тюк этип башлайдыла. Шамкызыз жашчыгы бла минген вагон бла дагыда башха эки вагонну Къазахстанда Отар деген станцияда эшелондан бөлүп, поезд башха вагонла бла Алма-ата таба кетеди.

Аскерчиле адاملаны малла санагъанча санап, комендантла ёгюз-ат арбалагъа миндирип, кеслери да биргелерине эл-эллеме элте башлайдыла. Комендант Шамкызыз бла Мухамматны бир къауум юйдеги бла Красный Октябрь деген элчикге келтиреди. Оюла тургъан, киши жашамагъан топуракъбаш юйлени кечгюнчюле кеслери жангыртып, жангыдан топуракъ бла сюртюп, жашаргъа кюреше башлайдыла.

Ал заман айлада Шамкызыз биргесине келтирген ырысчыгыгын будайгъа, уннга алышдырып, кеси кыйналса да, Мухамматны ач этмезге кюрешеди. Юсюне кюшулгъаны болмай, кюру кюранч этиле тургъан аз ырысхы кыркыар суукъла тюше башлап жокъду дегенни орунуна таянып, бир къауум кечгюнчюле бла орулуп кетген сабанлыкъландан анда-санда тюшген будай башла жыйып, аны бла

жан кечиндире башлайдыла. Айхай, аны да жыяргъа эркин этселе уа, не жарлылыкъ. Къалауурла сакълап, кюн узунуна гуппур болуп, он бармагъынгы басха этип жыйгъан адыргы будай башланы да къалауур сыйырып, къурлай къалгъан кюнле да аз болмагъан эди. Аллай кюнледе Шамкъыз юйде от этерге къаура жюк этип, Мухамматны къайгъы этдирмезге: «Бюгюн юйде отун болмагъаны себепли, отунга баргъан эдим», – деп, жыйгъан будай башланы къалауур сыйыргъанын айтмай, юйде къысыдыргъын хайырланады. Аны да Мухамматха ашатып, кеси уа къуру суу ичген кюнлери да аз болмагъанды. Жыйып келген къаура къучакъ кючден бла бутдан ушхууур этгенден озмай, сууукъдан юйде суу бузлап, челекеде бузну къалай кружка бла тюйюп, бузун ууатып, сууну алай алгъан кюз арты сууукъла келедиле.

Октябрьни аягында къар къалын жаууп, сабанладан будай баш жыярча чыртдан да онг болмайды. Аны юсюне Шамкъыз бир да болмагъанча къаты ауруйду. Амалсыздан аякъ юсюнде айланган болмаса, чыртдан да къарыуу къалмайды. Ёпкелерине сууукъ тюшюп, асыры жетел къысхандан, солуялмай, бууулуп, бир да болмагъанча азапха къалады. Аны юсюне юйде бир уууч арпадан сора не ашарыкъ, не харекет къалмай, ахыр ауараларына таянадыла. Ёхтемлик бла намысын-сыйын тутханлыкъ Шамкъызгъа садакъа жыяргъа онг бермейди. Садакъа да былай ачылыкъ зарауатлыкъда къайдан жыйсын? Жангыз да ышанымлы бек умут этгени – къар басхан будай сабанлыкъдан къарны ышырып, жыйылмай, тюшюп къалгъан будай башла излеген. Бир жаны бла, ол да амалсызлыкъды ансы, къар болмагъанда окъуна артыкъ кеп будай баш жыяргъа онг болмагъанын Шамкъыз бек уста биледи. Не этерикди, андан сора башха амалы болмаса.

Бек алгъа быллай амалсыз кюнлерине къысыдырыкъ этип тургъан уууч арпаны къурмач этип, Мухамматны аллына салады. Мухаммат арпа къурмачны ючден бири тенгли ашап:

– Ая, мен тойгъанма, энди муну сен аша, – деп, анасыны аллына салады.

Шамкъыз:

– Мен чыртда да ач тюйюлме, – деп, арпа къурмачны жангыз бюртюгюн да хайырланмай, сабанлыкъгъа будай башла излерге хазырлана башлайды.

Бек алгъа эски быстырланы къат-къат этип, бичип, кеклеп бир бармакълы эки къауум къолкъап хазырлайды. Сора, Мухаммат сууукъ болмазча, тапхан быстырын, уллу-гитче демей, къат-къат кийдирип, кеси да кийинип, сабанлыкъгъа атланадыла. Қарышлыкъ къысха къыш кюн была хазырлангынчы тюшден иги да озуп, кюн батаргъа артыкъ кеп къалмай, эл къыйырында къар басхан сабанлыкъгъа жетип, аякълары бла, къоллары бла къарны ышырып, будай баш излей башлайдыла.

Қар жаугъанлы бир къауум кюн ётгени себепли, жаугъан къарны юсю къабырчакъланып, жел ургъанлыкъгъа, чыртдан да боран жокъду.

Будай баш излеп, кьоллары бла, аяклары бла кьарны ышыра, юсюнде кьабырчакьланнганны бузсала, жел жумушакь кьарны сибирген боран этдирип, бир кесекден кезден таша болады. Кюн батаргъа хазна сагъат да кьалгъан болмаз эди, кьоллары бла, аяклары бла кьарны ышыра, кьар басхан сабанлыкьны башындан аягьына дери чыгъып, жангыз будай башдан сора жукь тапмай, ызларына буруладыла. Кьарны ышыра, бир кесек баргъанлай, Шамкьыз эги кесекге артда кьалады. Мухаммат анасы ызымдын жетер деген оюм бла, кьарны ышыра баргъанлыкьгъа, экисини арасы узая баргъан болмаса, бир да бир бирге жууукьлашмайды. Мухаммат, кьарны ышыргъанын кьоюп, келген ызы бла ызына бурулуп, анасы таба чабады. Шамкьыз, Мухаммат ызлагъан ыздан бир жанында кьар юсюне чегип, бир кьолуна таянып, бир да болмагъанча кьысха-кьысха солуй. Мухамматны кергенлей, таянган кьолун бошайтып, бир жанына ауады. Мухаммат таш-агъач ашап, кьычырыкь этип жилий, тобукьланып:

– Ая, не болгъанды?! – деп, анасыны бет орамына энишге ийиледи.

Шамкьыз кьар юсюне аугъандан сора, жилимукьлары бет орамы бла энишге саркьмай, кез чунгурларына жыйыладыла. Битеу кьарыуун жыйып:

– Мухаммат, жанымы кьыйыры, атанг аскерден сау-саламат кьайтса, экигизни кесимден эсе бек суйгеними айтырса, – деп, кеси кесине ийман-шагъадат чакьырып, эки кезюн жумуп, андан сора чыртдан да ачмайды.

Кез орамына жыйылгъан жилимукьлары кеп бармай буз минчакьлагъа айланып, Шамкьыз андан сора чыртда да кьымылдамайды. Мухаммат анасыны башы кьаргъа жетген жерге чегелеп, анасыны башын кесини тобукьчукьларына салып:

– Ая, Алахчу ёлме, – деп, жилигъанындан да кьаты жилийды.

Бу беш-алтыжыллыкь сабийни анасына этген сыйгытына ташла-агъачла эрирча, бир да болмагъанча ачы кьычырып жилийды.

Терт-беш сылыкь адамны оноуу бла саулай да миллетге этилген артыкьлыкьны заранындан акьылбалыкь болмагъан сабий бюгюн бир тюрлю ёлчеую болмагъан кьыйынлыкьгъа тюшюп, жанында жан ачыр адамы болмай, кьыяма кьышда кьар сабанлыкьда кеси жангызлай анасыны жилиуун этеди. Алтыжыллыкь сабий угъай эсенг, бу зарауатлыкьгъа не менме деген адам окьуна чыдамазча кьыйынлыкьды. Алай Аллахны кьадарына бир тюрлю оноу этерге бир инсанны да эркинлиги жокьду.

Алай бла, ана кьылыуундан айырылып, ачылыкь-зарауатлыкьны юсюне башын ёксюзлюк басады. Жарсыугъа, сабийни жилигъан таушун эшитип, элден эс буруп келген адам да керюнмейди. Уллу Аллахны болушлугьу бла, тюгел ашхам кьарангы болгъунчу, уугъа барып, ызына кьайтып келген атлы, кьазакьлы эркегырыу, узакьдан кьарелдилени эслеп, жууукьлаша келе, сабийни жилигъан таушун эшитип, атын чапдырып, кьатларына келеди. Атындан тюшюп, энишге ийилип, тиширыуну жашау белгиси болмагъанын эслегенден сора, ёлокню кеси элге жетдиралмазлыкьын ангылап, болушлукьгъа адам келтирирге суху элге атланады.

Мухаммат, бош орунундан да кымылдамай, жилау-сыйыт эте, анасыны бузча сууугъан баш орамын кьоюнчугъуна кысып, алайда къалады. Уучу тюз элге киргенлей, кыйырда бир-эки юйге билдирип, кеси атдан зат да тюше турмай, ол артда билдирген юйден тон алып, атын чабалгъаныча чапдырып, ызына кыйтады. Уучу келгенде, сабийни, асыры сууукъдан, жилярча къарыуу къалмай, къалтырап, тишчиклерин бири бирине ура, тауушу кючден чыгъа, анасыны атын айтыргъа кюреше, алгъыннгы халинде чегеди. Билген Аллахды, уучу, булжуп, ызына терк кыйтмай, андан бир кесек заман ётсе, сабий сууукъдан къабышып, алайда ёллок болур эди.

Уучу, тюз келе келгенлей, сабийни ёллокден бир жанына тартып, тоннга чулгъайды. Къуугъуннга бир къауум адам жыйылгъандан сора, уучу, сабийни кыйгъырымын кёре, тоннга чулгъанганлай ат бойнуна алып, элге атланады. Сабийни башха этер амалы болмаса да, тон ичинден бичагъын чыгъарып, кьоюп кетип баргъанына кечгинлик тилегенча, башчыгъын къуугъунчуланы орталарында къар юсюнде сал болуп жатхан анасына бурады. Жиляргъа къарыуу жетмей, жиляргъандан хырха болгъан тамакчыгъындан тауушу биле-билмез эшитиле, анасыны атын айта, уучуну ат бойнунда элге кетеди.

Андан сора жыйылгъан жамауат кёп мычымай ёллокню жангыз ат жегилген чанагъа салып, къарангы бола элге атланадыла. Экинчи кюн, кюн да бир кесек таушалып, элчиле жыйылып, къолларындан келгенича, адет бла Шамкъызны асырайдыла. Мухамматны, анасын асырагъанда, къатышырча онгу чыртдан да болмайды. Ол ингирде окъуна кызыулуугу кётюрюлюп, кюйюп-бишип, сау къалыр деп адам ышанымлы умут этмезча, къаты ауруйду. Алгъы эки-юч кюнде эринчиклери чагъып, эсине келмей, сандыракълап, къуру анасыны аты бла суу деген сёзден сора сёз айтмай. Дагъыда, къалай-алай десенг да, Уллу Аллахны оноуусуз жукъ болмайды. Ол ажал кюню жетип, ичер суу бошалгъынчы, уллу-гитче да, не кыйынлыкыгъа да чыдап, жашау этерге кюрешеди.

Неда болсун, ауругъаныны тёртюнчю кюнюнде Мухаммат эки кёзюн ачып, тегерек бла шагъырей бола башлайды. Тюз эсин жыйып, кёзюн ачханлай, бек алгъа атын айтып, анасын излейди. Сора бир къауум замандан уучу келип, тоннга чулгъагъанына дери болумланы эсине тюшюреди. Алай анасыны ёлгенине ийнанырыгъы келмейди. Кыйын халде жарсыулу ёлюмге элчиледе кыйгъы этип къатышмагъан хазна адам къалмайды. Мухамматны чыртдан да кишиге ышанмай, уучу кеси къарагъанлыкыгъа, элчиле хар бири башбашындан Мухамматны саулугъун соруп, кыйгъырымын кёрюп, бек уллу эс бурадыла. Кюнден-кюннге игиден-иги бола, Аллахдан сора уучуну болушлугу бла аягъы юсюне туруп, саппа-сау болады. Келген-кетгенден эшите, башха элде жашагъан ана жууукълары келип, Мухамматны кеслерине алып кетедиле.

ЭКИГИЗ ДА – ЭКИ ЖЮРЕК ТАМЫРЫМ

Барадыла жылла, кьууа бир бирин,
Алай унутмайды адам кёргенин:
Халкьыбызгъа жетген уллу зулмулукь
Турады кёп мудах оюм туудуруп.

Мамыр жашап тургъан таулу эллени –
Малкьар, кьарачай, ингуш, чеченлени...
Байрамларын кюйдюрюп, кёчюрдюле.
Ненча от жагъаланы ёчюрдюле?!

Сабийлени, кьартланы кьабырлары
Толтурдула Азияны кьумларын.
Сыныкьлыкьны сынады миллетибиз,
Жокь эди да, жокь эди терслигибиз.

Алай берди анда да Аллах кьарыу –
Миллет кёргюзтдю кесин жигер, ариу.
Сюргюнде да намыс алды, сый алды,
Алай эди таулу халкьны кьадары.

Малкьар десем, аты эштиле татлы,
Кёгюм – чууакь, тангым да ариу атды.
Кьарачайым – жүрек жыры жанымы,
Кьарачайым учурады жырымы!

Домбай, Архыз, наз хауалы Теберди,
Сизни бизге Аллах саугъагъа берди!
Минги тауум жайды кьуш кьанатларын,
Бирикдире бёлюм болгъан халкьларын.

Кьарачайым, эрттегили Малкьарым –
Экигиз да эки жүрек тамырым!
Минги таудан жарыкь ала юйюбюз,
Бу жерледе узакь болсун кюнюбюз!

КЁНДЕЛЕН

Атам, анам жашагъан элим,
Уллу эм ариу Кёнделен,
Мен шахарда жашай эсем да,
Кёз аллымда тураса сен.

Сен тураса, тегерегинги
Тёшле эм кьаяла кьуршалап,
Кече сени кёкде ай эм жулдузла,
Кюндюз жылы кюн кьучакьлап.

Элимде жашагъан огъурлу къартла
Ингир сайын олтуруп ныгъышда,
Жаш тѣлюню жыйып къатларына,
Юйрете сабырлыкъгъа эм халаллыкъгъа.

Не заманда да элими адамлары
Алчыдыла хар не иште да,
Адамлыкълары эм халаллыкълары бла
Билдире кеслерин суюджуре да.

Уллу Аллах онг, къарыу берсин
Мени тау миллетиме.
Не къыйын заман келсе да,
Билмегенди ол бюгюле.

Элими эрттен ариу хауасы
Дарманды хар адамгъа.
Жаш тѣлю эм сабий ауазы
Эшитиле хар арбазда.

Аллах, сенден тилейме мен
Узакъ ёмюр эллилериме.
Минги таугъа салам иеме –
Сау дуняны жаннетине.

Жазынг – жылы, къышынг – сууукъ,
Суюген элим Кѣнделен.
Жаяу барсам да, болур жол жууукъ,
Шахардан эсе ариу Кѣнделен.

Мен бизге фестивальгъа келген
Къонакъланы сакълай эдим таукел,
Ала бла тюбеширге эм танышыргъа
Жюрегим, жаным бирден ашыгъа.

Келгендиле беш къыралдан –
Франциядан, Хорватиядан
Аргентинадан, Филиппинден,
Сора бизге къарнаш Тюркден.

Аргентинадан сыйлы къонакъла –
Орландо бла Паола,
Жарыкъ болуп саламлашдыла,
Мени бла терк шуѣх болдула.

Алагъа атап, сахнада
 Эсде къаллыкъ саугъа бердим.
 Анга къууандыла ала,
 Разы болуп, алгъыш этдим.

Орландо бла Паола,
 Сиз – Буэнос-Айресде, мен – Нальчикде,
 Узакъ болса да арабыз,
 Шуёхлукъну ёмюрге тутарбыз.

Жырладыла, тепседиле къонакъла,
 Халкъ алагъа толкъун къарсла урдула.
 Къонакъла алагъа ыразы болуп,
 Шуёхлукъну мурдорун салдыла.

Келген къонакъланы кесиме
 Эгеч эм къарнаш этеме,
 Жууукъларына, жерлешлерине
 Минги таудан салам иеме.

Мен ийнанама, энтта байрамгъа
 Келликдиле сыйлы къонакъла.
 Уллу Аллах онг эм саулукъ берсин,
 Сау эм къууанч бла жетейик ол заманнга.

Минги тауну ариу хауасы
 Дарман болсун келген къонакълагъа!
 Малкъар халкъны халаллыгъы
 Айтылып турсун сау дунягъа!

ТАУЛУ МИЛЛЕТ СЕНИ УНУТМАЗ

*Мурдарланы къолларындан ажымлы жоюлгъан,
 битеу дунягъа аты айтылгъан чемпион
 Доттуланы Ахматха атайма.*

Кёнделенде туугъанса сен,
 Анда ёсген эдинг эсен,
 Эллилеринги къууандыра,
 Хар адамгъа да тенг, шуёх бола.

Сен Францияда ишлединг,
 Анда да ёз халинг, ишинг
 Сейирсиндирди кёплени –
 Адамлыкъны суйгенлени.

Гитчеликден спортну сайлап,
 Эришиуде онглап, хорлап,
 Къууандыргъанса элинги,
 Къыралны, туугъан жеринги.

Кёп эришиуде хорладынг,
 «Таулу улан!» – деп айтдырдынг.
 Сен – боксну керти устасы,
 Къууанды Салих устазынг!

Халкынг этгенди депутат –
Ол да сыйлы, намыслы ат.
Аны жумушу – эсингде,
Жукъ излемединг кесинге.

Октябрь айны кечесинде,
Кенделен элни ичинде
Сени мурдарла жойдула!
Акъ кылабызны ойдула!

Аты дуньягъа белгили,
Ахшы уланы элими,
Саулай Малкъарны жиятдынг!
Алай ачы эрттен атды.

Сабийчиклеринг ёксюзле
Болуп къалдыла ёмюрге.
Аллах алагъа онг берсин,
Огъурлу къанатын керсин.

Жаууп жияды табийгъат
Санга, халал, ариу Ахмат.
Мудахлыкъ басды элинги,
Кюнлюмюнгю, чегетинги...

Огъурлулугъун уллудан
Мудах болганды жамауат.
Замансыз кетдинг дуньядан,
Сен Жаннет төрлеринде жат!

Суююп айтабыз атынгы,
Эсде тута сыфатынгы,
Атынг аталды орамгъа
Эм кесинг окъугъан школгъа.

Умутуна жетишмеклик
Излейди кёп ишлемеклик.
Алай эди сени жолунг.
Кёплеге шарт юлгю болдунг.

Ёсе келген төлюлеге
Керек сенден юйренирге:
Кёпню озду халаллыгъынг,
Намыс-сыйынг, адамлыгъынг.

Уллу Аллахдан тилейме,
Алай болурун излейме:
«Къыямат кюнде Машхарда
Жан аурут сен, – деп, – Ахматха».

НИОР ЖАРЫТЫП ТУРСУН ЖАТХАН ЖЕРИНГИ

*5-чи декабрьде ингирде мурдарланы къолларындан
ажымлы жоюлгъан ариу эм хунерли
къарындашыбыз Геккиланы Казбекни эсгерге.*

Таулу халкыгъа уллу бушуу келди –
Энтта бир уланы окъдан ёлдю.
Кетди дуниядан Казбегибиз,
Кюн сайын биз къонакъ этгенибиз.

Ол бардыргъан бериуле хар заман
Халкыны кёлюн кётюрдюле тамам.
Къайда ахшы, къайда жангы хапар
Болса, Казбек тура эди айта.

Ол ишинден жетгинчиге юйге,
Къуугъун сагъышла эслерин тюе,
Аны ызындан болуп, мурдарла
Ол огъурлу уланны жойдула.

Огъурлу атаны эм ананы
Кёзден кетди суйген балалары,

Ахшы умутлары кирди чарсха,
Нек болгъаны – бизге къара тасха.

Жангы жылда тойгъа хазырлана
Тургъанлайын эгиз къарындашла,
Юйюр къуарар умуту ёчюлдю,
Кёзюбюзден жилимукъ тёгюлдю.

Уллу Аллахдан тилейме санга,
Сууапха окъуй Къуран сурала,
Болсун деп жумушакъ жатхан жеринг,
Таза болгъаны ючюн ниетинг.

Уллу Аллах, мен тилейме Сенден
Жер тап деп Казбекге Жаннетингде!
Ол айтырыкъ сёзлени къабырда
Бек тилейме эсине салыргъа.

Ата-ана, къарындаш, Казбекге
Жилийбыз биз сизни бла бирге.
Нюр жарытып турсун жатхан жерин.
Аллах анга къысха заман берди.

Казбек анда Жаннет юлюш табар.
Къыямат кюн Мухаммат фэйгъамбар
(Аллахны саламы анга болсун!)
Аны байракъ ауанагъа къойсун!

Гюняхсызла керекдиле анда.
Дау айтыргъа бизде къарыу къайда?
Аллах берди, алып кетди Аллах.
Тюбейик биз жарыкъ бетден, барсакъ.

ГАЗАЛАНЫ Амина

КЪЫЙЫН ЭСЕ ДА ЖОЛ...

БАРАМА КЁПЮРГЕ

Ийнанмай
 тюшлеге,
кьапдырмай
 итлеге,
сюеме ётерге –
барама кёпюрге.

Атлайма, абынып
кьалмаз ючюн
батып,
кирмез кибик кёрге,
жюрек:
«Ёрге, ёрге!
тазалькьгъа, кёкге».

Къыйын, узакъды жол,
тюзлюк,
мени бла бол.

Элгенме,
насыбым,
жюрек рахатлыгъым:
болса тынчлыкъ юйде,
дагъыда жеримде.

Алданмай
 байлыкъгъа,
буудурмай
 зарлыкъгъа,
кюйген эсе да жан,
къара ниет,
 хорлан.

Хорлар ючюн,
ийнан,
керекди кёп заман,
заман а – акъылман.

Къыйын, узакъды жол,
Аллах,
мени бла бол...

О, кёзбау къарамынг
 шашдырыр деп мени,
 керексиз базыннган,

ненге ышана эдинг сен?
Сыйны, намысны унутхан,
адамлыкъмы излейсе? Кимден?

Аперим!
 Эришип кюрешдинг,
 къадалып кюрешдинг алдаргъа,
алай а къайда махтауунг?

Жашау сырымы бузаргъа
сен кимсе? Шо неди дауунг?

О, кёзбау сёзлеринг
шашдырыр деп мени,
керексиз базыннган,
бош къарайса мени ызымдан.
Къарасанг а ачып ичинги,
ангыламайса сен чийинги.

Бюгюнден тамблагъа
не зат боллукъду, бир айт?
Толмай,
толуп да къалыр сакълагъан умутунг.
Къайры элтсе да жолунг,
ахырда уа сен къайт,
кёрмесенг,
эштмесенг,
сёз дуньяны жылыуун.

Азмы болады да...
сезмей къалсанг а – ийнан,
ол да ёлсе уа
тебре кетерге, кетерге.
Жол а узакъды,
мени бла бирге хазырлан,
къарангыны унутуп,
жарыкъгъа туберге.

Мен ийнана эдим
хар тизгинни жазгъанда:
«Жюреклени азатларча этерме бир зат!»
Болмай къалса уа - да не? –
Умутум къатымда:
энтда кёрюрге,
тынмазма этгинчи азат.

Ызынгдан	аллынга чыкъсала уа –
кюлюрге суйгенле,	жарыкъ.
ол къара сабанла	Ахырсызды,
сюргенле...	чексизди
Сёзлери уа	жарсыу,
ачыды артыкъ,	анга бармыды,

айтчы, асыу.
Сау дунья уа
болады сууукъ,
ол жауунг
къарындашча
жууукъ.

Жарсыугъа,
мен сени жолунгда
керексиз адамгъа
саналдым.
Къадарынг,
мадарынг къолунгда,
мен артха бурулуп
атландым.

Шуёхлукъ а бизни арада,
багушха
жарсыусуз атылды.
Бу сууукъ,
бу аман дуньяда,
Сатхычлыкъ бла
зарлыкъ хорлады.

Бир бирге
ётюрюк ышарып,
бир бирни
жюз кере сындырдыкъ.
Табалдыкъмы
къууанч бла насып?
Бир бирге
жаулань табалдыкъ.

Бюгюн мен
кесими кёралдым,
Сен барсанг да
башла бла алгъа...
Керексиз адамгъа
саналдым,
Мен сени жолунгда,
Жарсыугъа.

кыйынлык да
берип,
адамланы Аллах сынар.

Билеме мен,
кыаллыкды адамлык да,
Билеме мен –
кыаллыкды ёмюрге.

Да сора нек кьоркыбыз
ёлюрге?

Сау кюнню жауун жаууп турду, бир тохтамады кыаллай бир сакы-
ладым эсе да. Тамычылары терезеге урулганча, мен да алай, сууук-
луккыга, кыаралыккыга урулама...

Жандауурлук а жок...

Биягы ол...

Эрттеден бери бир бирни кермегенча... Сейир окыуна этеме бу
адам мени жашауумда...

Кыайдан?..

Кыалай?..

Шёндю уа не бек кюрешсем да эсима тюшюралмам. Ол а
зат да айтмайды, киштик чычанны мараганча, кёзюме кыарап
турган болмаса. Да нек кыйналады жаншап, бюгоннго кюн анга
байрам – биягы ол айтханча болганма... Ышарганлыккыга уа...
кёзлеринде жаханым оту, бир затха да жан аурутмай кюйдюрюп кете-
рик от.

Нек болганды ол аллай?

Биринчи кере сындырганларындамы? Огъесе шёндю, сатхыч-
лыкны бла кёзбауну кючюн кергендеми? Бир кезиуде, хорлатып, тазы-
лык, адамлык да жокдула дегениндеми тюрленгенди ол?

Кёпдюле соруула, алай шёндю жалан да бири кыйнайды эсими:

«Терсмиди ол?» Хар затны да кёрюп турган, мен ангыламаган-
ны да ангылаган, нек керекди ол кимге эсе да жарсыргыга, кимни эсе
да кечерге?

Ол биледи биреуге этген игилиги кыайтмазын, кыайтыргыга керек
болмаганын да... Игилик этип аны суугыга атып кетерге уа энди аз да
жокду кыарыуу.

Мен а...

Мен да туюлме мёлек, алай билеме: бу дуняда тазалык, халал-
лык да бардыла. Кёкню кыара булутла басып турсала да тиеди кюн.

Хорлаган а кючлю угъай, – адамны да, Аллахны да аллында тюз
болган хорлайды.

Ол ийнаныу болушады манга эрттенликде туруп

алгъа атларгъа,
ауур сагъышланы кыыстаргъа,
башымы тюз тутуп барыргъа;
башхалагъа сукъланмай, кесимде болгъаннга къууаныргъа,
жюрегими кыйнагъаннга, унутмасам да, дерт тутмазгъа.
Ол ийнаныу болмаса, бармыды жашауда магъана?
Алай, бир бирден айырылыргъа бизге онг жокъду. Ол кыйда да
мени къатымдады, менден артха кълалмай биргеме келиучюдю.
Алай, Аллахны, адамны аллында да – кесим.
Этилген ишле ючюн,
Муратлай кългъанла ючюн да...
Жангызды ол адам, жангыз, ол къатынгдан кетмеген окъуна, къл-
рангы отоугъа кирсенг, жарсымай кълуп кетер...
Сен а жаланда ийнаныуунг бла бирге...

Ол бирине уа, зат айтама десенг да, не айтхын?
Ол жалан да ауанады.
Мени ауанам...

АНТЛЫ ШУЁХЛА

Чегем ауузуну тау эллерини биринде эки антлы тенг жашап болгандыла. Ала мектепде да бирге окугандыла, бир классха жюригендиле, аны кьой да, жашагъан да хоншуда этгендиле, ортада юй болмай. Ашау бла Жашау сабий заманларында хилиге да бирге жюригендиле. Кюнлюм элде (аланы жашагъан эллерини аты алайды) ала бир силкиндирмеген алма, кертме не кьоз терек хазна кьалгъан болмаз. Да, не медет, заман терк барады, жашлыкь да артда кьалады. Ашау бла Жашау да алай болдула. Ала кьарап кьарагъынчы орта жашаулу кишиле болдула. Экисини да юйдегилери, сабийлери. Тау жели киби, терк ётюр кетди жашлыкьлары. Жаз кюнлени биринде Ашау Жашаугъа тубеди да: – Алан, шуёхум, мен санга эртеден бери да бир оюмуу айтыргъа деп тура эдим - деди. Жашланы бир бирге чам этерге бла чанчы сёз айтыргъа ёч болгъанларын, тейри, былайда айта кетсек тюз болур. Жашау шуёху не айтады деп тынгылап турду да, ол тылпыуун терк чыгъармагъандан сора, тёзюму тауусулуп:

- Алан, нартюх бюртюкден кьарылгъан хораз киби, боюнунгу созуп турма да, айт бери айтыргъынгы, - деп чамланды.

- Сени уа бир затха тёзюмюнг болмаз, адамны ауузуна чапмай тынгылагъан этсенг а,- деди Жашау.

Охо, айт, ёреме кьулакь болуп тынгылайма.

- Да айтырым а олду: сен да билесе, анда, Желли Сыртда, эски ыстауат орун болгъанын.

- Ыхы, билеме, сора уа, сора?

- Сора уа , мени акьылыма кёре, биз ыстауатны картоф бахча этсек, иги тирлик аллыкьбыз.

- Уллу Тейриге шукур, телиден да чыгъа кёреме акьыл сёз,-деп кьакьды нёгерин Жашау. Алайда кьол тутуп, эрттенбладан оздурмай, ишни кьолгъа алыргъа таукел болдула. Экинчи кюн эрттенбла, оноулашханларыча, буруу этер керекле да алып, Ашау бла Жашау-эки антлы шуёх, жолгъа атландыла. Экиси да алгъан азыкьларын бир артмакьгъа жыйышдырдыла. Артмакьны Ашау, айран гыбытчыкьны уа Жашау алды. Ашауну кьолунда экиатары да барды.

- Ыхы,Тейри онг да, жол да берсин - деп, шуёхла жол кьоратыргъа таукел болдула. Билген Аллахды, алай Желли Сыртха дери эки-юч кьычырымдан узакь болмаз, тауда ёсген жашлагъа ол кьыйын жол туююлду, бир-бир зерлери тик болгъанлыкьгъа. Бираз жол кьоратхандан сора, терек салкьында олтуруп, гыбыт бухчакьдан суусап да ичдиле, солугъан да этдиле. Бираз солуу алгъандан сора биягъы жолгъа атландыла.

- Алан, Ашау, былай бара тургъаныбызлай, шырт деп, аллыбызгъа «баймакъ» чыгып къалса не этеренг?- деп сорду Жашау. –Да не этиб а, къауал къолумда ушайды да, келип къучакълагъынчымы сакълап турлукъ эдим, ант этдир, тюз кёзюнден урурем, -дегенни айтды Ашау. Шуёхла сыртлыкъдан ары аугъанлай, болмагъанча бир ариу талагъа чыкъдыла. Жашла бахча этерик ыстауат орун, алайдан къарасанг, тюз къол аяздеча алай кёрюнеди, мурса ёрге хорлап тебиреген ыстауатны бегитирге хайырланган актёрек агъачла да.

Кел, Жашау, энди ишлерик жерибизге жетейик да, ауузланган да этип, ишни алай башлайыкъ, - деди Ашау. Сора къулагъына бир зат чалынып:

- Эшитдингми ол тауушну? - сагъайды.

Мен эшитген жокъду, къулагъынга иш чалынган болур, - деп жууаплады Жашау. Ала алай эте тургъанлай, мурсала ичинден хурт-хурт таууш шатык эшитилди. Шуёхла иги эс жыйгъынчы, мурсала ичинден, бир къауум талгъыр гезечиклени да ызындан тизип, бир уллу мегежин да Ашау бла Жашауну алларында сир болуп тохтады. Мант чапыракълы маталлы къулакъларын да къагъа, артха бурулуп, балаларына къарады, сора бери бурулуп, ёлю мыллыгын шуёхла таба атды. Ишни къалай болгъанын жашла эс эталмадыла, баям, чабып келген мегежинден бир жанлыракъ тургъан Жашаугъа мегежинни къабыргъасы жетген болур эди, - Жашау мурсалагъа сойланды. Аны кёрген Ашау бир жанына секирди, мегежин а, озуп кетгенине сокъуранган этгенча, арлакъгъа ётюп кетип, ызына бурулду да, Жашау таба тебиреди. Жашау аягъы юсюне тирилгинчи, мегежин жуху бла аны мурсалада аллына этип, томуроунуча тёнгеретип башлады. Ишни халине кёре, мегежинни Жашадан айырылып хали жокъду, аны мурсада аямай тёнгеретеди. Ашау а, асыры абызырагъандан, имбашында къауалын да унутуп сюеледи. Мегежин а ойнагады факъыр Жашауну мурсала ичинде. Къыйынлы Жашауну юсюнде жылтырмагъан кийими къалмагъанды: кёнчеги, бел бауу къысылгъан жеринден башлап, бухчагъына дери зыккыл-зыккыл, кёлеги да ол халда, къалпагъы уа аны чыгыр башын эртде ташлагъанды. Жашауну юсюнде жалан да гыбыт эди сау къалгъан. Дуниядан тюнгулген Жашау, бар къарыуун жыйып, кюнню жарыгъына ахыр кере бир къараргъа умут этди. Алай не медет, ачылыргъа унамадыла аны ариу, чууакъ кёк бетли кёзлери. Бу халда озгъан жашаундан аны кёз аллына кёп зат келди, теири, битеу озгъан кюнлери десек, ётюрюк болмаз дейме.

Дуния бла мурса чирикни арасында жан талаш этген, жанындан тюнгуле баргъан Жашау, ахыр кючюн жыйып:

- Ат муну, узунунга атылып эсенг да! Айыр муну мени юсюмден, ныгъыш тенглерингден терк айырыллыкъ!-деп къычырды. Ашау, абери-ден элгенгенча болду да, эки къолуна къарады. Къолунда азыкъ артмакъ, аны жерге атып, аберисин тюшюрген адамча, тегерек айлана жерге къарады. Сора имбашында къауалы эсине тюшдю.

-Ат, ат! - деп Жашау ахыр къарыуун жыйып къычырады. Эсин жыя башлагъан Ашау мегежинни илишаннга алды. Кёп турду атаргъа базырмай.

Атмады. Жаланда «гыбыт» деп, ауузундан ол сёзю чыгъарды. Мегежин да, баям, ишин тынгылы этгенге санагъан болур эди ансы, балачыклары да ызындан тизип, Къуршоучу Къол таба жол салды. Къолунда къауал бола тургъанлай, багъалы тенгине болушалмагъанына кёл ашай, Ашау, акъырын келип, Жашауну юсюне сюелди. Сюелди эсе уа, жүреги тохтап къалыргъа аздан къалды. Мурсада сойланып тургъан шуёху Жашау угъай, къызыл шишлик болуп къалгъан бир зат эди. - Аллах, Аллах, харипни ол къашха башы Сырмаханны жез къазанынлай болуп къалгъан кёреме, кёбюп. Ашауну сагъышларын шуёхуну ынчагъан тауушу бёлдю.

- Аллахха шукур, жаны ичиндеди, - деп къууанды.

- Жашау, харип, къалайса? – деп сорду Ашау.

- Къалайсамы?Аламатма! Алий эфенди бла сени мыллыгынга сюелип, дууа этдире турама, обангда ол мегежин жатар эсе да биргенге...

- Охо харип, охо, сен айтхан, - деди Ашау, нёгерини тылпыуу ичинде болгъанына къууана. Энди муну жаны чыкыгъынчы элге къалай жетдирсин? Ёлрюню аллында саусуз аязгъан этеди дегенлери керти болур, тейри, бу андан жаншап кюрешеди, - деп Ашау терен сагъышха къалды. - Не хадагъа этсин адам? Тейри, баласха салып, элге суйрерге кюрешмесем, башха амал жокъду. Аны сагъышларын хайыуан сюрген адам ауаз таууш бёлдю. Къараса, ол а киеую Асхат къошдан энип келе эди. Аны кёрген Ашаугъа, жан киргенча болду, аллына чапды, саламлашды. - Не болгъанды, Ашау, бетинге къанынг да къалмай,- деп, Асхат къайгы этди.

- Къой, маржа, бизге болгъанны сорма!

- Уй, не болгъанды, - деп, Асхат бютюн да бек гузабагъа къалды.

-Не болгъанын билирге сюе эсенг, алайда сойланып жатханнга къара,- деди Ашау.

-Кимди бу?-деп элгенди Асхат, кырдыкда жатхан мыллыкга жанлап.

-Антлы тенгим Жашауду, - деди Ашау, кёлю тола. Тейри угъай-деди Асхат экили бола. –Ушамайды.

-Ушайды, ушамайды !

-Аны къой да, муну жаны ичинден чыкыгъынчы, элге къалай жетдирлигибизни сагъышын эт! - деди Ашау Асхатха хыны къарап.

-Алан, Ашау, таланмагъан, бу адам былай болуп къалай къалгъанды?

-Тейри, Асхат, Аллах айтхан жерден кери этсин ансы, сен ол сынагъанны сынасанг эди, эшек сыртында угъай да, ёгюз чанадан башха тюрлю улоу бла сени элге эндирир онг боллукъ туююл эди, - деп, Ашау саусузну эшекни сыртына жарашдырып къайгыгъа кирди. Жашаугъа аз да къатылып онг жокъ эди, асыры ынчагъандан. Кюреше кетип Ашау бла Асхат Жашауну эшек сыртына жарашдырдыла аманны кебинден. Ашау эшекни тегерегине бир къат бир айланып:

-Жашау, харип, къалайса?Аллах сакълады ансы, ол къурурукъ мегежин ичинги чачып къоя эди да.

-Ай чегилеринг чачыллыкъ да, санларынг къурушурукъ «учух» де да, бу бёрю азыгъы боллукъгъа, жаным сау жарлы юйюме жетдир, чыкмагъан жаныма анда бир мадар этерле, - деп ынчады Жашау. Асхат эшекни башындан тутуп, Ашау ызындан сюрюп элге тебиредиле. Жашау ачы

ынчай, неле эсе да бирле мурулдаргъа кюрешеди. Аны эшек хыныракъ силкиндиргени сайын, ол Ашаугъа «махтау» бере, ала элге жууукълашдыла. Эшекни сыртында баргъан саусуз биягъы бир затла мурулдады. Ашау къаршы барып, къулакъ салып тынгылады, сора артхаракъ туракълап:

- Да, шалбарынг тыйышмы къоярыкъды, бардыр да къой, тѣзалмай эсенг, - деди кюлюмсюреп. Аны эшитген Асхатха кюлюкю къабынды. Къалай-алай болсада, ала элге жыйылдыла. Аланы кѣрген сабийле, хахай этип: - Асхат бла Ашау бир сейирлик зат тутуп келедиле, - деген хапарны мычымай элге жайдыла. Тейри, хапаргъа кѣре, тутханлары алмосту болур!

- Угъай, угъай! Жашауну айыу малтагъанды дейдиле. Эллиле Жашауну арбазына саркъа тебиредиле. Асхат бла Ашау, жашла да болушуп, Жашауну жатма тюбюнде кѣтюртмеге жатдырдыла. Къатыны оу-шау эте, юйден жастыкъ, жууургъан да чыгъарды. Сора, тѣгерегинден Ашаугъа соруула къуюлдула. Ол бираз сархош болду да, ишни болгъаныча айтып берди. Алай бир къауум шартланы уа башларын жабаракъ этип, айтмай къойду. Сѣз ючюн къауал нек атылмагъанын сагъынмады. Алай аны билирге суйген адам да чыкъды. Элли жаш Тебо, ишармиш эте, къауал межежинге нек атылмагъанын сорду.

-Гыбыт а, гыбыт!?!-деп чамланды Ашау.

-Алан, не чамланаса, мен санга гыбытны сормайма, межежинни нек атмадынг деп сорама ансы!-деди Тебо, гитче кѣзчюклери кюле.

Аллай бирни къалай эс эталмайса, Тебо, гыбыт Жашауну сыртында эди айраны бла. Нийит да сора ? -деди Тебо тынмаздан.

-Карагъыз бу хайыуаннга!-Окъ гыбытха тийсе, ол тешик боллугъун сен къалай ангыламайса?

-Аланла. бу керексиз даулашны къоюгъуз да, Жашауну санларындан мурсаны ууун чыгъарыр амал излейик,-деди жыйылгъанладан къайсы эсе да. Алайда болгъанла бары да шум болуп сагъышха къалдыла.

-Мен билгенден, аны амалы бирди, темирден иги мурсаны ууун зат да алмайды. Алай эсе, арбазда болгъан темирни былайгъа тапдыргъыз!-деди Ашау. Жарлы Жашау а жатады тапчанда, кимге эсе да тюшондеча къыжырай. Къарап-къарагъынчы Жашауну арбазы темир керекледен толду. Энди бу жыйылгъан кереклени Жашауну санларына тап жарашдырып салыргъа керек эди. Былайда хар бири кесини оюмун айтыргъа кюрешди. Бир къауумла жатма тюбюне къашыкъ, шиш, жугар, сенек дегенча ууакъ адырланы жайып, аланы юслерине Жашауну жатдырып, аны юсюне уа къалгъан темирлени къаларгъа дедиле. Ол оноуну жаратмагъанла да чыкъдыла, Ала айтхан амал былай эди: Жашауну гебен чындыла бла эки къолтукъ тюбюнден эки аягъы жерге жетмезча жатма тюбюнде асаргъа, сора табылгъан темирни тѣгерегине къаларгъа, башына уа, гитчелик этмесе, жез къазанчыкъны къапларгъа. Баям, Жашау бир затла эшите болур эди ансы, Ашауну атын айтып ынчады, Ашау тапчанда, мирзеуден толу къочхар тулукъ кибик, чырчырангы болуп жатхан Жашауну къатына жетди. Жашау кѣлю толуп:

- Сен мени чынтты шуѣхум эсенг, Аллах бла тилейме, асдырма мени - деп жалынды, кѣз жашлары тѣюле. Аны эшитген Ашау жыйылгъанланы

алларына сюелди да:

- Угъай, ол сиз айтханча этерге боллукъ туююлдо, - деп сѣлешди. Жыйылгъанланы араларында къайсы эсе да:

- Да къалайды дейсе табы, сен айт!-деп кычырды. Ол оноу анга жетер деп сакъламагъан Ашау бираз сархош болду, сора, бир затдан элгенип уянганча, жыйылгъанлагъа былай айытды: - Жашау шуѳхуму жез къазаннга сугъаргъа керекди, сиз не дейсиз ансы? Жез ууну къайсы темирден эсе да иги алады. Жашауну къазаннга сугъабыз да, къалгъан темир кереклени юсюне къалайбыз. Гитче къазанчыкъны уа башына къаплайыкъ. Ашау сѣзюн бошاپ, жыйылгъанлагъа соруулу къарады. Анга угъай деген адам чыкмагъанда:

- Алай эсе, сен, сен - деп, къолу тѳрт жашны кѳргюзтдю,-хайдагъыз, женгил окъуна Сырмаханны ол къочхар сыйынган жез къазанын бери жетдиригиз - деп буюрду. Ит аягъын кѳтюрюп салыр мардагъа жашла, кылычына да бир къазыкъ сугъуп, къазанны жетдирдиле. Къазан дегенде да, иги абадан къазан, тейри, эки къочхарны юсюне бир иги токълуну къошсанг да жутарыкъ къазан. Къазанны орнатыргъа арбазда хуна ырбынны тийишли кѳрдюле. Къазаннга суу къуюп, тубюнден от тиргизип, сууну жылымдыкъ этдиле, Жашау сууукъ болмасын дегенден. Сора, Жашауну кѳтюрюп келип, къазаннга салдыла. Бек алгъа, иги кесек кюрешип, Жашауну башына жез къазанчыкъны кийдирдиле. Къазанчыкъ жерин тапхандан сора, башха темир адырлагъа да кезиу жетди. Къаладыла юсюне сыйыннганны барын да, сабан агъачны темирине дери. Оноу къолунда болгъаны себепли, Ашау биягъы сѣлешди.

- Мен гитче заманымда бармагъымы ташха эздирген эдим да, ол а кѳбюп, чыр-чырангы болуп къалгъан эди. Амма харип, суугъа хант туз атып, бармагъымы ары сукъгъан эди да, терк окъуна кѳпгени да чѳгюп, сау болуп къалгъан эди. Алайды да къазаннга хант туз атыгъыз, ол мурсаны уун Жашауну санларындан терк чыгъарына себеплик этерикди. Ол кезиуде Жашауну къарыусуз ауазы эшитилди:

- Ашау, Аман жашау келлик башынга, биширип ашарыкъ туююл эсенг, бу этгенинг неди?

- Тѳз шуѳхум,тѳз,мен сени ючюн кюрешеме. Тузлу суу жылынганлай, санларындан мурса уу кетип къаллыкды. Жашауну къатыны не оу-шау этсе да, анга тынгылагъан болмады. Алайлай къазандан бир ачы таууш чыкъды да, темир адырла жан-жанына чачылдыла. Тубюнгден от этселе, игидамы хахайларса: къолуна да бир темир ылыгъынны алып, Жашау жан алыучуча, Ашауну юсюне сюелди. Тейри, бир арсарсыз урлукъ эди, Ашау эс табып къачмаса.

Эки тенгни, эки антлы шуѳхну картоф бахча бегитиулери ма алай бошалды.

АТЛАРЫ

КЁЧГЮНЧЮЛЮК ЖЫЛЛА

ГУРТУЛАНЫ МАРИЯМ. Кавказ - жаннет кесиди. <i>Термилиу хапарла</i> 2	
ХУЧИНАЛАНЫ АНЫУАР. Бушуу дастаны 17	
Кёчгюнчюлюк туудукъланы кёзлери бла. <i>Назмула</i> 32	

СЕЙИРСИНДИРТМЕ СЁЗЛЮК

ТЁПШЕЛАНЫ АЛИМ. Сейирсиндиртме сёзлюк. <i>Ахыры</i> 48	

ТЕКУЛАНЫ ЖАМАЛГЪА – 80 ЖЫЛ

МУСУКАЛАНЫ САКИНАТ. Къонуш-журтну жырчысы 106	
БИТТИРЛАНЫ АМИНАТ. Абадан тенгими юсюнден. 111	
ТЕКУЛАНЫ ЖАМАЛ. Ёксюз. <i>Романдан юзюк</i> 114	

ЭЛЬБЕРД МАЛЬБАХОВХА – 75 ЖЫЛ

ОЛЬГА МАЛЬБАХОВА. Атам. <i>Статья</i> 132	
ЭЛЬБЕРД МАЛЬБАХОВ. Балыкъ сууну жагъасында. <i>Романдан юзюк</i> . 140	

ЁМЮРЛЕНИ ТЕРЕНИНДЕН

МАХМУД КЪАШГЪАРИНИ «ДИВАНИ ЛУГЪАТИТ ТЮРК»	
ДЕГЕН КИТАБЫНДАГЪЫ НАРТ СЁЗЛЕДЕН 152	

АДАМЛЫКЪ

ГЕННАДИЙ КОММОДОВ. Эсде тутар ючюн. 155	

ПРОЗА

ОСМАНЛАНЫ ХЫЙСА. <i>Хапарла</i> 156	
КЪУДАЙЛАНЫ МАГОМЕТ. Бир уууч арпа. <i>Хапар</i> 200	

ПОЭЗИЯ

ЭФЕНДИЛАНЫ ЛИДА. <i>Назмула</i> 207	
ГАЗАЛАНЫ АМИНА. <i>Назмула</i> 212	

ЧАМХАНА

ТУУДУЛАНЫ БОРИС. Антлы шуёхла 218	

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 1 (173)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На карачаево-балкарском языке

Соучредители
Министерство по СМИ, общественным
и религиозным организациям,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Художник Баккуев Владимир

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Батум*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Подписано в печать 29. 01. 14. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,00
Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 1700 экз. Заказ № 18. Цена свободная. Адрес
редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриютмейди. Къол жаз-
малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмалан-
нган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча
болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы баиша жерде басма-
лагъанда: «Была «Минги Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.*